

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (499)
ЛИПЕНЬ - СЕРПЕНЬ
2011

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Льобомир Винар (Кент, США), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ),
В.М.Литвин (Київ), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ),
П.С.Сохань (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ),
П.Т.Тронько (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора,
відпов. за випуск), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*,
Р.Я.Піріг, *О.П.Реєнт* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. голов-
ного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*,
В.П.Троцинський, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*,
д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:
А.О.Михайлова

Редактори:
С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*,
О.М.Квітка, *В.І.Кузнецов*

Обкладинка:
Н.О.Горбань

Коректор:
Н.Ю.Мельник

Електронна версія:
О.В.Жданович
www.history.org.ua

Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 800 прим. Зам. №271
Підписано до друку 2.08.2011 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавом
України 14. XII.1993 р.

Оригінал-макет виготовлено
у видавництві «Дієз-продукт»
Свідоцтво ДК №546 від 31.07.2001р.
Адреса: вул. Авіаконструктора
Антонова, 5, офіс 617, Київ,
Україна, 03186
Віддруковано з позитивів у
ТОВ «Видавництво "Вперед"»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National
Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of
the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380(44)278-52-34,
fax +380(44)279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 20-річчя незалежності України

- ДАНИЛЕНКО В.М., СМОЛЬНИЦЬКА М.К.
Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. 4
- АГАПОВ В.Л. (*Донецьк*)
Взаємовідносини страйкового шахтарського й національно-демократичного рухів у 1991 р. 23
- КУЗЬМЕНКО Ю.В. (*Ніжин*)
Серпневий путч 1991 р. та його вплив на партійно-радянську номенклатуру УРСР 41
- ВІДНЯНСЬКИЙ С.В., МАРТИНОВ А.Ю.
Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації 55
- ПАДАЛКА С.С.
Українська приватизація у системі відносин: влада – суспільство – індивід (1991–2011 рр.) 77
- КОВПАК Л.В.
Природоохоронна політика в Україні: засади формування та шляхи реалізації (1991–2011 рр.) 93
- ШУЛЬГА Т.С.
Здобуття незалежності у суспільній свідомості громадян України 108

- МАТЯХ В.М.
Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика 116
- ГАЙ-НИЖНИК П.П.
Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П.Скоропадським 132

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- ЛИСЕНКО О.Є.
Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи 165
- ЯСЬ О.В.
Неоромантизм в історичній візії С.Томашівського 195

РЕЦЕНЗІЇ

ШАНДРА В.С.

А.С.Мінаков. Губернаторський корпус і центральна влада: проблема взаємовідносин (за матеріалами губерній Чорноземного центру другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) 215

КУРАЄВ О.О.

Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): Зб. док. і мат. . . 221

ХРОНІКА

ШЛЯХОВ О.Б. (*Дніпропетровськ*)

ІІ Наукові читання, присвячені пам'яті професора А.М.Черненка «Питання політичної історії України та Росії» 223

АФОНІНА І.О.

ІV Драгоманівські читання молодих істориків 226

ЮВІЛЕЇ

ГУРА В.К.

До 80-річчя доктора історичних наук, професора Л.О.Лещенка 228

КОВАЛЬЧУК О.О.

До 80-річчя доктора історичних наук, професора І.Ф.Чернікова 232

ВДНЯНСЬКИЙ С.В.

До 70-річчя доктора історичних наук, професора М.М.Алексієвця 234

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 237

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **UHC@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 20-РІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

В.М.ДАНИЛЕНКО, М.К.СМОЛЬНИЦЬКА*

ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ГРОМАДСЬКІ РУХИ Й СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ В УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1980-х рр.

У статті аналізуються проблеми, які хвилювали українське суспільство в другій половині 1980-х рр., напередодні проголошення незалежності. Відстежуються прояви громадянської активності, зафіксовані радянськими органами безпеки у середовищі різних соціальних груп і верств населення.

Проголошення України незалежною державою стало можливим значною мірою тому, що у другій половині 1980-х рр. суспільство, отримавши під час «перебудови» обмежений дозвіл влади проявляти громадянську активність, скористалося цим шансом для відстоювання своїх інтересів, тривало і послідовно нехтуваних керівництвом держави. Дослідження кола проблем, які хвилювали населення у цей час, дасть можливість відтворити палітру громадсько-політичного життя українського суспільства.

Тема «перебудови» і її вплив на перебіг соціальних процесів в Україні неодноразово висвітлювалася в науковій, публіцистичній літературі, у спогадах очевидців-активістів. Серед останніх публікацій, що узагальнюють процеси 20-річної давності, є й видання, присвячені 20-й річниці Народного руху України за перебудову та Української Гельсінської спілки¹. Важливою віхою було також оприлюднення до двадцятиріччя Руху документів з архіву СБУ. Ці публікації дають можливість ознайомитися з питаннями, які хвилювали суспільство, з'ясувати, на які з них влада могла собі дозволити

** Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ; Смольницька Мирослава Костянтинівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.*

¹ Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали до 20-ї річниці створення Народного руху України. – К., 2009. – 454 с.; Народний рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К., 2010. – 156 с.; Молода нація. – Вип.51: Українська Гельсінська спілка: Мат. конф. до 20-річчя з дня утворення. – К., 2011. – 224 с.

не звертати уваги, а які викликали негайне реагування. Прояви громадської активності ретельно відстежувалися КДБ, будь-яка критика партії та існуючого ладу відразу ж фіксувалася і повідомлялася в державні й партійні органи. Окремі матеріали, введені до наукового обігу О.Бажаном і О.Лошицьким², проливають світло на маловідомі сторінки історії Народного руху України за перебудову. Проте палітра суспільних настроїв, представлена у згаданих вище публікаціях, набагато ширша й охоплює чимало складових, основні риси яких окреслено у виданні «Політична історія України: ХХ століття» (у 6 т., Київ, 2002–2003 рр.).

У цій статті пропонуємо ознайомитися з тими проявами суспільної свідомості й активності, які реєструвалися владою в другій половині 1980-х рр., а також окреслити коло проблем, що хвилювали суспільство напередодні проголошення України незалежною державою.

Зміни в радянському суспільстві назрівали впродовж тривалого періоду, а найбільш інтенсивно почали відбуватися з приходом до владного керма в СРСР нового керівника – М.Горбачова. На пленумі ЦК КПРС у березні 1985 р. було проголошено наміри влади здійснити ряд реформ. Зміст курсу, запропонованого енергійним генсеком, виражала формула: через прискорення соціально-економічного розвитку країни – до нового якісного стану радянського суспільства.

Паралельно з реформуванням економіки відбувався складний процес суспільно-політичних зрушень. На ХХVII з'їзді КПРС (лютий 1986 р.) було висунуте гасло «широкої демократизації й гласності», яке «перетворилось на потужний каталізатор радикальних суспільних змін». «Гласність» означала забезпечення певної відкритості державних установ та існування дозваної інформаційної свободи. Демократизація мала на меті під контролем партії подолати синдром відчуження населення від держави, активізувати його громадянську активність, розширити соціальну базу перебудови³. Уже влітку 1988 р. на ХІХ партійній конференції було порушене питання про необхідність реформування радянської політичної системи. Проголошувався курс на створення правової держави, розвиток парламентаризму, поглиблення демократичних перетворень.

Проте зміна гасел у союзному центрі ще не означала зміни політики на місцях, зокрема в УРСР, де до кінця 1980-х рр. все залишалося по-старому. На противагу наростанню нових суспільно-політичних тенденцій, у республіці проводився жорсткий консервативний курс. Як результат – відсутність серйозних зрушень в економічному та соціальному житті, відставання від загальносоюзних перебудовних процесів, загроза екологічної катастрофи (із головним акцентом на Чорнобилі), негативне ставлення Комуністичної

² Бажан О. Вплив Народного руху на національну свідомість населення УРСР у 1989–1991 р. // Магістеріум. – Вип.41: Історичні студії. – К., 2010. – С.43–45; Його ж. КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови» // Наукові записки НаУКМА. – Т.104: Історичні науки. – К., 2010. – С.68–77; Бажан О., Лошицький О. Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №2. – С.196–326.

³ Україна: політична історія ХХ–ХХІ століття. – К., 2007. – С.919–920.

партії України до новостворюваних громадських організацій, учасники яких вказували на соціальні, екологічні проблеми, посилення політики русифікації та, відповідно, звуження сфери побутування української мови, штучне обмеження доступу до інформації про сучасне й минуле України, – усе це сколихнуло українське суспільство.

Зародження масового громадсько-політичного руху в другій половині 1980-х рр. починалося з виникнення численних неформальних груп, об'єднань, організацій, які зароджувалися в республіці, як і повсюдно у СРСР, уже на початковому етапі «перебудови». Якщо на кінець 1986 р. такі угруповання тільки де-не-де виникали і не мали достатньої сили й ресурсів для розвитку (їх відразу ж виявляли, проводячи з учасниками руху відповідну профілактичну роботу), то з 1987 р. кількість неформальних об'єднань (в т.ч. й таких, що привертала до себе увагу влади) збільшується. Існували різноманітні причини, які спонукали людей до об'єднання за інтересами: літератори групувалися з метою захисту своїх авторських прав від «редакційно-видавничої мафії», що чинила перешкоди публікуванню їхніх творів⁴; молодь об'єднувалася під впливом ідей пацифізму⁵; громадяни, які усвідомлювали політичну кризу системи, порушення прав людини у СРСР, шукали своїх однодумців серед населення з метою пропаганди ідей про необхідність зміни державного і суспільного устрою на основі запровадження самоуправління трудящих без участі рад і партійних органів⁶; захисники довкілля об'єднувалися для збереження екології⁷ та ін. Якщо наприкінці 1988 р. кількість культурно-історичних, суспільно-політичних, екологічних, спортивних та інших самодіяльних груп, об'єднань, організацій становила кілька тисяч, то вже на червень 1989 р. – зросла до понад 47 тис.!

Політизація суспільства відбувалася в т.ч. за рахунок інформаційного доступу (бодай обмеженого) не тільки до проблем, які накопичилися в УРСР, а й до тих, що хвилювали громадян в інших республіках. Так, в Україні жваво коментувалися події в Прибалтиці, Казахстані. Відповідні органи реструували з цього приводу як негативні відгуки, так і схвальні («українцям також потрібно активно боротися за самостійність України, використовуючи можливості процесу демократизації і гласності»⁸).

Більшу можливість для реалізації інтересів і відстоювання своїх позицій отримували громадяни, діяльність яких не суперечила проголошеному курсу КПРС, законам і Конституції УРСР, і спрямовувалася на підтримку «перебудови». Ті ж групи, організації, об'єднання, у середовищі яких лунала відкрита і різка критика влади за безгосподарність та надмірне адміністрування, потрапляли під пильний нагляд із боку системи, а їх учасники підлягали обов'язковій профілактиці та «виховному впливу» за «неправомірність» поведінки.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.3. – Арк.17.

⁵ Там само. – Арк.199–200.

⁶ Там само. – Арк.15.

⁷ Там само. – Арк.199–202.

⁸ Там само. – Арк.230–231.

Особливе місце у системі влади в СРСР займали органи державної безпеки. Радянське суспільство постійно перебувало під контролем структур Комітету державної безпеки, зокрема його найбільш кількісного п'ятого управління (діяло з липня 1967 р.), на яке покладалася боротьба з так званою «ідеологічною диверсією противника». Саме цей підрозділ контролював дисидентський рух, опозиційні настрої, інакомислення, а в УРСР – ще й будь-які прояви «українського буржуазного націоналізму». Органи КДБ були одним із найпотужніших джерел інформації для радянської партійно-державної верхівки про стан суспільства і його політичні настрої.

Найбільш прискіпливо КДБ вивчав ситуацію серед учасників неформальних об'єднань і клубів за інтересами, до складу яких входили особи, звільнені від подальшого покарання за антирадянську діяльність. Тобто, члени суспільства, засуджені системою протягом 1972–1983 рр. до кримінальної відповідальності за статтями 62 (антирадянська агітація і пропаганда) і 187 (наклеп на радянський державний і суспільний устрій) Кримінального кодексу УРСР. Повертаючись у Київ та інші міста республіки окремі з них, розглядаючи своє дострокове звільнення «як вимушену поступку влади, здійснену під тиском Заходу», розгорнули кампанію з реабілітації політ'язнів і продовжили активну громадську діяльність, керуючись переконаннями, що в нових умовах необхідно використовувати для цього легальні можливості шляхом створення самодіяльних колективів, товариств з охорони пам'яток культури, захисту екологічного середовища та ін.⁹

Попри пильний контроль із боку партійних і державних органів, активну профілактичну роботу органів КДБ, у республіці сформувався ряд організацій і об'єднань, які твердо відстоювали свої позиції та вели перед у формуванні громадської думки. Їх члени використовували різноманітні заходи, що могли сколихнути населення: проводили мітинги та зібрання, відвідували засідання різноманітних об'єднань, порушуючи на них гострі питання сьогодення.

Станом на листопад 1988 р. найбільш небезпечними для себе влада вважала діяльність активістів Українського Гельсінського союзу, Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, Комітету захисту української католицької церкви, Українського культурологічного клубу, Українського демократичного союзу, оскільки, мовляв, «спекулюючи на ідеях перебудови, вони робили спроби до вироблення під виглядом обговорення соціально-політичних, екологічних, історичних та інших питань єдиної платформи, об'єднання на її основі і створення в країні політичної опозиції»¹⁰.

Із названих організацій першою виник Український культурологічний клуб (УКК) – це сталося у серпні 1987 р. в Києві. За його ініціативи проводилися публічні громадські вечори («Білі плями в українській історії»), обговорювалася тема голодомору в Україні 1932–1933 рр., проводилося пікетування Київського військово-морського політичного училища з вимогою звільнити територію колишньої Києво-Могилянської академії, відбувся

⁹ Там само. – Арк.83–87.

¹⁰ Там само. – Пор.9. – Арк.94.

перший громадський вечір пам'яті Василя Стуса¹¹. Не отримавши дозволу на реєстрацію і постійне приміщення, керівники клубу змушені були відмовитися від масових зібрань і з листопада 1987 р. влаштували секційні диспути у приватних помешканнях або ж у Гідропарку¹². Діяльність клубу не обмежувалася сферою культури, а була спрямована на критику існуючої системи та політики влади в національному питанні. Організаторами УКК стали С.Набока, Л.Мілявський, О.Шевченко, О.Матусевич, які й задавали тон на загальних зібраннях – тобто, за кваліфікацією КДБ, «намагалися протягувати ідеї націоналізму», виголошували «судження про необхідність заміни комуністичного світогляду християнським віровченням, організації на протигагу КПРС інших політичних партій і груп». За короткий час діяльність УКК набула широкого розголосу не лише в республіці, а й за її межами.

23 жовтня 1987 р. у Львові в клубі Львівського лісотехнічного інституту під час зібрання представників творчої інтелігенції і молоді міста виникло неформальне об'єднання культурницько-етнографічного характеру – «Товариство друзів Лева». Офіційними організаторами виступили Львівське відділення фонду культури УРСР, Товариство охорони пам'яток архітектури і культури, об'єднання молодіжних клубів при ЦК ЛКСМУ¹³. Під час зібрання було схвалено пропозицію вважати «Товариство друзів Лева» філіалом київського Українського культурологічного клубу. Невдовзі у Рівному та Луцьку почали діяти філії організації.

Наприкінці 1987 р. виник Комітет захисту Української католицької церкви. Очолювана дисидентом І.Гелем організація ставила за мету легалізацію переслідуваної комуністичним режимом церковної структури. Із цією метою активісти комітету закликали віруючих до рішучих дій, проводили збори підписів під зверненнями в різні інстанції з вимогами реєстрації приходів, що колись належали українським католикам східного обряду, організували випуск позацензурних видань «Християнський голос» і «Експрес-хроніка»¹⁴.

Як реакція суспільства на жахливий екологічний стан у республіці, спричинений Чорнобильською катастрофою, у 1987 р. зародилася асоціація «Зелений світ». У жовтні 1989 р. відбувся її перший установчий з'їзд, на якому було проголошено намір створити Партію зелених України.

У січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР створено українознавчий клуб «Спадщина», в якому об'єдналися здебільшого співробітники академічних інститутів. Своїм завданням вони ставили просвітницьку роботу, підвищення рівня історичних, соціально-політичних знань, популяризацію української культури, участь в охороні пам'яток історії і культури, захист навколишнього середовища, змістовне проведення дозвілля. Поступово на засіданнях клубу почали порушуватися неоднозначні питання з історії України, про сферу функціонування української мови,

¹¹ Шевченко О. Перший постріл переможної революції // Молода нація. – Вип.51. – С.16.

¹² ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.5. – Арк.178.

¹³ Там само. – Ф.71. – Оп.9. – Спр.803. – Арк.116.

¹⁴ Там само. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.5. – Арк.167–169.

відродження національної самосвідомості, стан і перспективи «перебудови» в республіці. На засіданнях лунали заклики використовувати поточний момент «із метою нашого національного розквіту і розкріпачення», залучати молодь до боротьби за українську культуру «з правом критикувати наше «об'єднання» з Росією»¹⁵.

Березень 1988 р. позначився створенням товариства «Громада» – самодіяльного історико-культурного об'єднання студентської молоді Київського державного університету. Згідно зі статутом, організація ставила за мету сприяти «збереженню і розвитку української культури, відродженню національної самосвідомості, поширенню української мови, збереженню історичних і архітектурних пам'яток, збереженню природи»¹⁶.

У 1988 р. відновила свою діяльність правозахисна організація – Українська Гельсінська група¹⁷, до складу якої входили Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, З.Красівський, М.Горинь, О.Мешко, О.Матусевич, В.Шевченко, П.Скочок, В.Барладяну, Б.Горинь, П.Січко, В.Січко, В.Стрильців, Я.Лесів, П.Розумний, С.Сапеляк, І.Зісельс, Н.Муратов, Н.Матусевич. Згодом на її базі утворилася Українська Гельсінська спілка, очолювана В.Чорноволом, М.Горинем, З.Красівським. У «Декларації принципів» УГС, оприлюдненій 7 липня, першим серед основних було проголошено «відновлення української державності». Причому, «будучи суб'єктивно схильними до радикальних дій», керівники УГС своє завдання розуміли «не в демонструванні нашої рішучості й радикальності, а в поширенні самостійницької ідеї та пробудженні громадян до суспільної активності»¹⁸. Крім того, ставилися завдання об'єднання самостійних правозахисних груп і формувань у різних областях України; сприяння організаційному єднанню націоналістично налаштованих осіб; створення основи для опозиційної політичної партії. Лідери УГС спільно з провідниками інших організацій активно виступали за обговорення у середовищі творчої інтелігенції та студентської молоді питання про використання національної символіки – тризуба і жовто-блакитного прапора. Поступово філії УГС утворилися в Києві, Тернополі, Одесі, Донецьку, Чернівцях та інших містах України.

Під впливом Демократичного союзу (створений у Москві у травні 1988 р., проголосив себе першою політичною опозиційною партією) члени Українського культурологічного клубу Л.Мілявський, І.Запорожець та інші зробили практичні кроки на шляху створення Національної християнсько-демократичної фракції ДС. Її програма передбачала вільне обговорення ідеї виходу республіки зі складу СРСР, забезпечення її політичної та економічної незалежності, створення національного уряду й армії, звільнення і реабілітацію політ'язнів, запровадження багатопартійної системи,

¹⁵ Там само. – Пор.9. – Арк.63–72.

¹⁶ Там само. – Арк.100–102.

¹⁷ Українську Гельсінську групу вперше було створено в 1976 р. Очолював її колишній член Спілки письменників України М.Руденко. Упродовж 1977–1981 рр. всі її учасники були засуджені за «антирадянську» та іншу протиправну діяльність, через що вона припинила свою діяльність.

¹⁸ Лук'яненко Л. Українська Гельсінська спілка в боротьбі за демократію і незалежність України // Молода нація. – Вип.51. – С.11.

конституційний захист української мови, офіційне визнання української церкви¹⁹. Невдовзі виникла самостійна Українська демократична спілка, проект програми якої повторював ці вимоги²⁰. Через радикальність (як на той час) проголошуваних ідей вона, не отримавши необхідної соціальної підтримки, проіснувала не довго.

У 1989 р. у Львові був сформований Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів. Його члени, на чолі з М.Горинем, розробили кілька документів з вимогами звільнення політв'язнів і повної їх реабілітації.

Діяльність цих та багатьох інших організацій, що функціонували на теренах УРСР, поступово виходила за рамки нечисленних зібрань, набуваючи дедалі більшого розголосу та розмаху.

Однією з форм роботи самодіяльних об'єднань щодо піднесення соціальної активності громадян була підготовка і розповсюдження позацензурної преси. На шпальтах незалежних видань «Кафедра» та «Євшан-зілля» (Львів), «Скарби гір» (Івано-Франківськ), «Пороги» (Дніпропетровськ) журналісти намагалися оприлюднювати твори національно-свідомих письменників, поетів, художників, які раніше не мали доступу до офіційних періодичних видань. Видавалися також «Експрес-вісник», тижневі інформаційні бюлетені львівської, тернопільської та харківської філій Української Гельсінської спілки, «Оповісник», «Голос відродження» (Київ), «Вільна думка» (Волинь), «Плуг» (Південь України), «Шлях до волі» (Рівне), «Гомін Буковини» (Чернівці), «Неспокій» (Чернігів), «Самостійна Україна» з додатком «Христос з нами» (Кам'янець-Подільський) та ін. Усі ці видання розповсюджувалися як серед членів організації, так і всіх зацікавлених осіб²¹. Зокрема, тільки завдяки діяльності активістів УГС протягом 1987–1991 рр. готувались і розповсюджувались понад 35 журналів, газет, інформлисток, бюлетенів тощо. Деякі з них вийшли одним випуском, інші з'являлися регулярно. Ці видання стали «предтечею сучасної української журналістики, вчасним, професійним і ефективним інструментом для зміни політичного та культурного клімату в УРСР»²².

Пильну увагу влади привертав журнал «Український вісник». Його сьомий випуск (94 сторінки машинописного тексту) розпочинався з відкритого листа В.Чорновола генеральному секретареві ЦК КПРС, де автор стверджував, що «перебудова», яка відбувається у країні, «фактично нічого не вносить у вирішення національного питання», висловлювався за необхідність оприлюднення ряду історичних подій минулого України, розглядав їх як прояв «російського великодержавного шовінізму» і «геноциду» української нації²³. На шпальтах «Українського вісника» В.Чорновіл, І.Гель, П.Скочок та інші дописувачі публікували статті, зміст яких кардинально розходився з лінією КПРС. Редактори розглядали це видання як орган українського

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.7. – Арк.340–343.

²⁰ Там само. – Пор.9. – Арк.94–99.

²¹ Русначенко А. Місце УГС в українській революції // Молода нація. – Вип.51. – С.18.

²² Кіліани В. Видавнича діяльність Української Гельсінської спілки // Молода нація. – Вип.51. – С.46.

²³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.3. – Арк.16–28.

національно-демократичного руху, розуміючи під останнім «найширшу гаму дії для національного відродження України, починаючи від найсміливіших виступів там на захист якихось пам'ятників культури, мовних проблем, конкретних навіть, і кінчаючи людьми, які ставлять питання про державне відокремлення України. Ми не боїмося і таких виступів. Але якщо це робиться звичайно в демократичній формі, а не в якихось екстремістських чи насильницьких формах». Щоби запобігти розповсюдженню «Українського вісника» та зменшити вплив на населення проголошуваних ним ідей, проти авторів було розпочато широку кампанію дискредитації на телебаченні й у пресі.

Неформальні видання приділяли особливу увагу відродженню історичної правди, мовно-культурному компоненту, відігравали важливу роль у формуванні самостійництва як національної ідеї.

Процеси демократизації і розширення гласності справляли істотний вплив на ситуацію в установах і організаціях АН УРСР, які теж не залишалися осторонь загального процесу втягнення суспільства в обговорення існуючих проблем. Зокрема, із квітня 1988 р. при академічному Інституті історії функціонував молодіжний дискусійний клуб, створений за ініціативою ЦК ЛКСМУ і міськкому комсомолу. На його засіданнях обговорювалися проблеми історії і культурного процесу в Україні в 1920–1930-х рр., становлення й розвиток капіталістичних відносин. Найбільшу цікавість аудиторія проявляла до обговорення «білих плям» – причини голоду 1932–1933 рр., кількість його жертв, репресії щодо інтелігенції («процес СВУ»), національне питання в республіці, творчість М.Грушевського, М.Костомарова, В.Винниченка та ін. Засідання клубу були відкритими, і під впливом окремих присутніх із вулиці нерідко набували заполітизованого характеру²⁴.

Співробітники природничих і гуманітарних інститутів АН УРСР почали проявляти підвищений інтерес та брати активну участь у заходах, організовуваних Спілкою письменників України, а також створюваних із власної ініціативи об'єднаннях «Літописець», «Клуб шанувальників рідної мови», екологічній асоціації «Зелений світ». Зустрічі інтелігенції стали поширеним явищем. Немало з них зафіксовані в документах республіканського КДБ. Так, у травні 1988 р. відбулася зустріч за круглим столом членів редколегії видання «Советская культура» та діячів літератури й мистецтв Москви і УРСР (понад 600 осіб) на тему «Інтелігенція та перебудова». Питання, що надходили до президії, стосувалися в основному проблем, пов'язаних із періодом культу особи Й.Сталіна, репресіями 1930-х рр. в Україні, необхідністю запровадження у країні багатопартійної системи, мовною ситуацією в республіці та висвітленням особистого внеску в «перебудову» місцевого керівництва. Вони ретельно зареєстровані КДБ²⁵.

На зібраннях творчої інтелігенції й студентської молоді обговорювалося відродження національної символіки – тризуба і жовто-блакитного прапора. Обґрунтовувалося, що вони відомі ще з часів Русі. Висловлювалися судження про можливість офіційного визнання у конституційному порядку

²⁴ Там само. – Пор.9. – Арк.63–72; Пор.7. – Арк.266–268.

²⁵ Там само. – Пор.7. – Арк.262–265.

як державних символів УРСР²⁶. Протягом 1988 р. національні прапори «як символ права України на суверенітет» почали використовуватися під час масових заходів у Хмельницькій, Івано-Франківській, Чернівецькій, Київській, Рівненській та Львівській областях²⁷. У 1989 р. жовто-блакитні прапори та стрічки стали постійним атрибутом багатьох мітингів.

Масові зібрання у другій половині 1980-х рр. були одним із заходів, до яких удавалося суспільство при відстоюванні прав і свобод. Причиною багатьох демонстрацій і мітингів, як уже згадувалося, були соціально-економічні, релігійні, національні та екологічні проблеми в республіці. Левова частина екологічних зібрань зумовлювалася Чорнобильською трагедією. Водночас мали місце і локальні порушення у соціо- та екосередовищі, результати негативного впливу яких призводили до згуртовування мешканців відповідних регіонів. Зокрема, низку стихійних мітингів було зафіксовано восени 1988 р. у Чернівцях²⁸. Спричинились до цього неефективні заходи влади щодо вирішення ситуації у зв'язку зі спалахом серед дітей специфічного захворювання – алопеції. Негативний розвиток подій був викликаний фактами замовчування, адже незважаючи на збільшення кількості хворих, наявні прорахунки у соціальній та екологічній сферах до приїзду урядової комісії населення не отримувало достатньо повної й ефективної інформації про ситуацію.

Жителі Скадовського району Херсонської області порушували питання про екологічні проблеми Джарилгацької затоки. Тут із 1963 р. (від початку масового культивування рису) проводився спуск великих об'ємів прісної води, забрудненої хімічними продуктами, що призвело до прискореної деградації курортологічних ресурсів і погіршення екологічної ситуації. Якщо в 1987 р. питаннями екології в цій місцевості займалися окремі особи, то вже наступного року цей рух набув масового характеру, сформувалася ініціативна група, яка у грудні 1988 р. оформилася в екологічне товариство «Джарилгач»²⁹.

Оскільки самостійні спроби окремих неформальних об'єднань організувати будь-яке зібрання чи демонстрацію (навіть на кілька десятків осіб) зазнавали активної прямої і непрямой протидії з боку державної влади, їх очільники приходили до розуміння необхідності об'єднання в рамках масових акцій. Спільна діяльність виявилася можливою завдяки тому, що у середовищі найрізноманітніших неформальних самодіяльних груп сформувалися три ключові проблеми, які тією чи іншою мірою були значимими для великої маси населення України. А саме – екологічна безпека, ліквідація «білих плям» історії, відновлення прав української мови в республіці. На основі означених інтересів розрізнені самодіяльні групи, що виникли в УРСР на першому етапі «перебудови», досить швидко змогли домовитись про необхідність об'єднання їх у впливові організації. Підставою для єдності став ще й той факт, що серед усіх діючих на той час неформальних угруповань та організацій – жодне не могло претендувати на лідерство.

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.6. – Арк.158.

²⁷ Там само. – Арк.159–160.

²⁸ Там само. – Арк.166.

²⁹ ГДА СБУ (Херсон). – Фонд секретного діловодства. – Оп.1254. – Спр.2000. – Арк.55–58.

Саме тому в середовищі «неформалів» виникла ідея створити масовий рух за зразком прибалтійських народних фронтів. Особливо ця ідея захопила львів'ян. З ініціативою створення Демократичного фронту підтримки перебудови виступили Товариство української мови, «Товариство друзів Лева», Українська Гельсінська спілка, міськком комсомолу. Ідея здобула схвалення на масових мітингах. Основними завданнями визначалися сприяння політиці «перебудови» та громадський контроль за цілеспрямованими перетвореннями. Уперше цю ідею широким колам громадськості було репрезентовано на несанкціонованому зібранні, що відбулося у Львові у червні 1988 р. Коли 4 серпня у цьому місті зібрався ще один мітинг на підтримку ідеї створення народного фронту, влада його брутально розігнала.

Ідею об'єднання проголошували і в Києві. 5 червня 1988 р. тут відбулася організована захисниками екології несанкціонована демонстрація із заключним, уже дозволеним владою, екологічним мітингом на захист Голосіївського лісу, де й пролунали заклики утворити Народну спілку сприяння перебудові.

Питання про створення народного фронту порушувалися і в інших містах України, щоправда вони не набули масової підтримки. Так, у Вінницькій та Хмельницькій областях організовувалися народні фронти України сприяння перебудові; в Одесі – Демократичний союз сприяння перебудові. Метою цих об'єднань проголошувалося гуртування прихильників руху за «перебудову, демократію і гласність». Деяко схожими за цілями (сприяння «перебудові») були об'єднання, утворені у Харкові – «Союз захисту вільної праці»; Сумах – ініціативна група для організації Сумського обласного комітету сприяння демократизації; Ялті – союз «Добра воля»³⁰.

У вересні 1988 р. у Львові заснували т.зв. ініціативний комітет народного фронту, який на основі досвіду Литовського руху за перебудову і Народного фронту Естонії прийняв рішення про проведення широкої агітаційної роботи серед населення з перетворення «фронту» на масову організацію. На засіданні 9 листопада було ухвалене рішення про створення первинних організацій НФ в установах, підприємствах, навчальних закладах³¹.

Ідея створення Народного фронту України неодноразово обговорювалася у середовищі творчої й наукової інтелігенції, студентської молоді. Так, у Києві відповідна пропозиція публічно пролунала 28 і 30 жовтня 1988 р. – під час засідань об'єднання «Зелений світ» та в комісії з екології Спілки художників України. Щоправда, конкретних рішень із цього питання прийнято не було. Проте уже 1 листопада 1988 р. ідея створення народного фронту стала предметом обговорення на звітно-виборчих партзборах Спілки письменників України (СПУ), у постанові яких зазначалося про намір створити ініціативну групу для розроблення відповідної програми³². Відтоді саме ця організація відіграла ключову роль у формуванні масової опозиційності населення республіки. Слід відзначити, що подібна група була створена в Інституті літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР. Згодом вони об'єдналися.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.8. – Арк.127–130.

³¹ Там само. – Ф.71. – Оп.16. – Спр.833. – Арк.317–318.

³² Там само. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.9. – Арк.15–16.

13 листопада заклики до створення народного фронту пролунали на санкціонованому мітингу, присвяченому обговоренню екологічних проблем та організованому активістами об'єднань «Спадщина», «Громада», «Зелений світ», «Ноосфера», «Зелене милосердя», «Небайдужі». У зібранні брали участь представники партійно-радянського активу, творчої і науково-технічної інтелігенції, робітники і службовці, загалом близько 3000 осіб³³. І хоча пропозиції про створення народного фронту були схвалені присутніми, але не відображені у «Зверненні», – результати цього заходу активісти УГС оцінили як «початок народного руху»³⁴.

23 листопада в республіканському Будинку літераторів відбулися збори активу СПУ за участі представників «Громади», «Спадщини», Українського культурологічного клубу, «Комітету захисту Голосіївського лісу» та інших (усього понад 100 осіб), на якому обговорювалося питання про створення з членів СПУ ініціативної групи громадського руху в підтримку «перебудови». Промовці запропонували кілька варіантів назв для створюваного об'єднання: «Національний рух», «Народний рух» і «Народний фронт»³⁵. Наприкінці місяця ідея об'єднання обговорювалася на пленумі СПУ, в резолюції якого містилося положення: розробити проект програми Народного руху України за перебудову (НРУ). 31 січня 1989 р. загальні збори СПУ схвалили запропонований ініціаторами проект програми. Після цього письменників, які брали участь у його розробці (І.Драч, Ю.Мушкетик, Д.Павличко, Б.Олійник та ін.) запросили в ЦК Компартії України, де безуспішно спробували переконати в недоцільності створення НРУ. За рішенням пленуму СПУ, 16 лютого 1989 р. проект програми Народного руху України за перебудову було опубліковано в «Літературній Україні».

Від цього моменту в середовищі неформальних об'єднань різних міст республіки (Київ, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ, Сімферополь, Севастополь, Ялта, Вінниця, Харків, Хмельницький, Черкаси, Тернопіль, Житомир, Львів) почалося поживавлення. Відразу ж партійні і державні органи розгорнули кампанію широкомасштабної протидії шляхом гострої критики проекту на всіх рівнях. При цьому вмiло використовувалися формулювання документа, вирвані з загального контексту. Проте влада вже не могла зупинити процес наростання громадсько-політичної активності суспільства.

Підтримкою ідеї НРУ за перебудову стало заснування в республіці об'єднаного Товариства української мови ім. Т.Шевченка (ТУМ), члени якого займалися не тільки питаннями відродження мови і культури, а й активно цікавилися політичним життям суспільства. 11–12 лютого 1989 р. відбулася його перша установча конференція. На квітень 1989 р. тільки у Львівській області ця організація нараховувала 13 тис. членів, які об'єдналися у 66 первинних осередків і продовжували свою роботу зі створення філій товариства в населених пунктах регіону. Більшість із них проводили громадську роботу

³³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.6. – Арк.135.

³⁴ Там само. – Арк.137.

³⁵ Там само. – Пор.9. – Арк.103–123.

з підвищення загальнокультурного рівня населення, вивчення та пропагування народних традицій, фольклору. Активісти організували масові збирання підписів серед населення за надання українській мові державного статусу і спрямовували ці заяви до Президії Верховної Ради УРСР³⁶.

Ідею заснування Народного руху України за перебудову підтримали також члени республіканського товариства «Меморіал» (функціонувало як складова Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал», організованого в Москві у серпні 1988 р.). Діяльність «Меморіалу» спрямовувалася на заходи щодо повної реабілітації осіб, незаконно репресованих у 1930–1950-х рр. та увічнення їх пам'яті, висвітлення «білих плям» в історії, а також «боротьбу проти насильницьких і недемократичних методів вирішення соціально-політичних проблем»³⁷. 4 березня 1989 р. в Києві на установчій конференції товариства її учасники висловилися за підтримку НРУ.

Навесні 1989 р. місцеві осередки Руху почали виникати в різних населених пунктах республіки. Одними з найактивніших були мешканці Львова та його околиць. Зокрема, 7 травня у місті відбулася установча конференція місцевого відділення НРУ за перебудову. В її роботі взяли участь представники «Товариства друзів Лева» й ТУМ з його первинних організацій із міст Броди, Стрий, Трускавець, Дрогобич, Червоноград, Самбір, гості з Івано-Франківська та Дніпропетровська. 1 липня було створено Київську міську організацію НРУ за перебудову. Процес виникнення осередків Руху відбувався за схемою «знизу – вгору». Географічно вони спочатку з'явилися у західних областях і поширилися на центральні, а згодом виникли на сході й півдні республіки. Цей процес завершився проведенням 8–10 вересня 1989 р. загальних установчих зборів Народного руху України за перебудову.

Реалізувати цей захід вдалося тому, що українське суспільство стало соціально більш зрілим, політично-активним. У спільній доповідній записці республіканських прокуратури, КДБ, МВС та Мін'юсту, адресованій Президії Верховної Ради УРСР, містився аналіз політичної ситуації та повідомлялося про активізацію різних соціальних груп населення навколо ідеї створення НРУ за перебудову. Пожвавлення, крім Києва та області, відзначалося на Дніпропетровщині, Кримському півострові, містах Вінниця, Харків, Хмельницький, Черкаси та ін. В установчих зборах, мітингах, зустрічах брали участь інтелігенція, студенти, робітники, пенсіонери. Під час зібрань обговорювалися проект програми НРУ за перебудову, збиралися підписи на його підтримку, поширювалися листівки, проводилася агітація і пропаганда щодо створення осередків у своїх регіонах. Було зроблено висновок, що «проект створює передумови для перетворення руху в силу, альтернативну партії, має наміри поширити свій вплив на сфери державного і громадського життя, тим самим контролювати всі елементи політичної системи радянського суспільства»³⁸.

³⁶ Там само. – Ф.71. – Оп.16. – Спр.833. – Арк.70–72.

³⁷ Там само. – Арк.26.

³⁸ Там само. – Ф.16. – Оп.19 (1993 р.). – Пор.5. – Арк.30–33.

Станом на листопад 1989 р. НРУ за перебудову організаційно оформився у всіх областях республіки. За даними обкомів партії, загальна чисельність членів нараховувала близько 77 тис. осіб. Основну масу становили інженерно-технічні працівники (22,3%), представники творчої інтелігенції (14,9%), викладачі (13,4%), науковці (12%), робітники і службовці (по 9%), пенсіонери (4,3%), керівники середньої ланки (3,6%). При цьому 60% припадало на західні, 25% – центральні, 12% – південні й лише 6% – на східні області. За національним складом переважали українці, натомість у Сумській, Житомирській, Одеській, Харківській, Кримській областях доволі високий відсоток становили росіяни й поляки. За віком більше половини – це люди від 25 до 45 років, у західних областях велика частка молоді, у центральних, східних і південних було більше 40–50-річних. Близько 8% – члени КПСР і понад 35% – ВЛКСМ³⁹.

Ставлення населення до НРУ було неоднозначним. Згідно з опитуванням громадської думки, 36,9% людей підтримували ідею його створення, 25% – ставилися до нього негативно, а 28% – вагалися з відповіддю. Розрахунок соціальної бази Руху показав, що вона складає близько 12 млн осіб⁴⁰. Мотиви участі рядових членів і керівників визначалися кількома факторами: занепокоєння долею країни, республіки (84%), бажання зберегти національну самобутність України (78%), незадоволення діяльністю партійних, радянських, громадських організацій (62,4%). Третя частина опитаних приєдналася до НРУ, намагаючись активніше брати участь у «перебудові». І лише одиниці – через незадоволення своїм становищем, заради самоствердження чи тому, що їх загітували друзі⁴¹.

За рік після установчого з'їзду Народний рух радикалізував свою програму, прибравши з власної назви слова «за перебудову» і зазначивши своєю метою відновлення державної незалежності України⁴².

Сплеск активізації діяльності самодіяльних організацій і груп спостерігався навесні 1989 р. ще й у зв'язку з підготовкою і проведенням виборів у народні депутати СРСР (березень – травень 1989 р.). Активісти ряду неформальних об'єднань твердили, що очікувані вибори є антидемократичними і неправильними, висунутих же кандидатів вони називали «ставлениками бюрократичного апарату»⁴³.

Зокрема, у Львівській області влада фіксувала зростаючу тенденцію незадоволення щодо ходу демократизації громадського життя, конкретної організації виборів, практики проведення окружних передвиборних зібрань, позиції партійних органів щодо Народного руху України. Спостерігалися також зміни у характері листів громадян до обласного комітету партії від комуністів і безпартійних. Люди стали менше задавати питань із житлової

³⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.198–205; Провісники свободи, державності і демократії... – С.146.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.198–205; Провісники свободи, державності і демократії... – С.150.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.198–205; Провісники свободи, державності і демократії... – С.147.

⁴² Шевченко О. Перший постріл переможної революції. – С.19.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф.71. – Оп.16. – Спр.833. – Арк.39–40, 326–328.

проблеми, розвитку комунального господарства; їх більше цікавили питання екології, благоустрою й озеленення міст та селищ, організації культурного дозвілля населення, задоволення релігійних почуттів віруючих тощо⁴⁴.

На кінець 1980-х рр. в економіці і соціальній сфері виникла низка гострих проблем, які негативно позначалися на умовах життя людей, їх настроях. Серед тих, що впливали на формування проявів незадоволення громадян владою, і врешті-решт на політичну ситуацію, був стан забезпечення житлом, ситуація з об'єктами соціально-культурного призначення, низький рівень стаціонарної медичної допомоги, відсутність надійної системи енерго- й тепlopостачання, прогалини в транспортному обслуговуванні населення, питна вода та її якість, каналізаційні стоки, забруднення річок і морів, екологічні проблеми, пов'язані з хімічною та іншими галузями індустрії, низький рівень дорожнього будівництва, соціальна занедбаність села. У запущеному стані перебувало багато підприємств харчової та переробної промисловості, застаріло оснащення на металургійних заводах тощо.

Зокрема, через недостатню увагу до вугільної галузі й хронічний дефіцит капіталовкладень оновлення шахтного фонду та соціальної сфери здійснювалося незадовільно, що сприяло нагромадженню невирішених проблем життя і діяльності шахтарів – не вистачало лікарень, шкіл, дитячих дошкільних установ, профілакторіїв, баз відпочинку, і головне – житла (у загальній черзі на отримання квартир по 15 і більше років стояли 61 тис. сімей)⁴⁵. Серед інших проблем – занедбаність соціальної сфери, невирішеність багатьох побутових питань, незадоволеність людей оплатою праці, перебої у постачанні товарів першої необхідності, погіршення екологічної ситуації.

Оскільки економічні реформи, проваджені під керівництвом М.Горбачова, не змогли вирішити наявні проблеми, це вплинуло на формування негативного ставлення населення до керівництва держави. Зокрема, у республіці зростає кількість проявів незадоволення, пов'язана з ускладненням екологічної ситуації, фінансово-економічною діяльністю підприємств в умовах переходу на нові форми господарювання, дефіцитом деяких товарів першої необхідності. Занепокоєння широких верств населення викликала криміногенна ситуація, активізація організованих злочинних груп (рекет) у сфері управління й економіці, кооперативному русі⁴⁶.

У результаті загострення наявних проблем набув розвитку робітничий рух, який поступово охоплював працівників різних галузей виробництва. Якщо в 1986 р. в робітничому середовищі влада фіксувала тільки прояви незадоволення серед окремих працюючих, то в 1989 р. воно вибухнуло робітничими страйками. Особливість страйкового руху проявлялася у поєднанні соціально-економічних і політичних вимог.

Перші масові страйки в УРСР розпочалися влітку 1989 р. на вугільних шахтах Донбасу. Спочатку, 15 липня, зупинила роботу шахта «Ясинуватська-Глибока». Через кілька днів цей рух охопив робітників майже половини

⁴⁴ Державний архів Львівської області. – Ф.П-3. – Оп.62. – Спр.526. – Арк.2–4.

⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2577. – Арк.136.

⁴⁶ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.452. – Арк.99–106.

вугледобувних підприємств регіону – з наявних у республіці 286 шахт страйкували 203 із загальною чисельністю страйкуючих 120 тис. осіб⁴⁷. Поступово до страйкового руху підключилися три західні області – Волинська, Тернопільська, Львівська, а також трудові колективи Києва.

Страйкарі вимагали поліпшити соціальні умови життя та праці, підвищити заробітну плату, провести націоналізацію майна КППС, деполітизувати правоохоронні органи та ліквідувати парткоми на підприємствах, забезпечити відставку тодішнього уряду.

Масові виступи шахтарів завдали відчутного удару по командно-адміністративній системі, оскільки вперше робітники відкрито продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами радянської держави. Страйки мали гострий, зтяжний характер, відзначалися організованістю, чим завдали серйозної економічної, політичної та іміджевої шкоди «перебудові». На довгий час саме страйккоми стали центром опору КППС.

Страйки продемонстрували недосконалість управління та наявні провали в керівництві народним господарством, відобразили втрату віри людей у можливість поліпшення життя, оскільки прийняті союзним центром і на місцях рішення з цих питань не виконувалися⁴⁸. Також вони засвідчили зростання громадянської самосвідомості гірняків, їх небажання миритися з існуючою системою утиску особистості адміністративно-бюрократичним апаратом.

Організовані страйки шахтарів сприяли підвищенню громадської активності робітників і в інших галузях народного господарства – серед працівників локомотивних бригад на залізницях, металургів, будівельників. У результаті зниження рівня життя в республіці відбувалося поповнення рядів страйкарів за рахунок текстильників, транспортників, працівників освіти, медицини. У 1989 р. у страйкових виступах брали участь 293 тис. осіб. На ряді підприємств працівники висунули й передали адміністрації та у вищі органи пакети соціально-економічних вимог, окремі з них – ультимативного характеру.

Процеси перебудови та гласності увиразнили багатозаровість українського суспільства, оскільки у цей час отримали можливість заявити про себе соціальні групи, що перебували в маргінальному становищі, зокрема віруючі. За умов лібералізації суспільства та занепаду офіційної ідеології в республіці спостерігалось поширення релігійних настроїв. Духовне розкріпачення народу започаткувалося відродженням заборонених і ліквідованих сталінським режимом релігійних конфесій, перш за все Української греко-католицької церкви й Української автокефальної православної церкви. Протягом 1987–1989 рр. католики східного обряду провели ряд масових акцій, спрямованих на легалізацію та відновлення своєї церкви. Вони проявлялися у самочинному захопленні раніше їм належних храмів, організації (спільно з неформальними об'єднаннями) масових богослужінь, приурочених до різних трагічних річниць чи урочистих подій. Нерідко такі виступи набували характеру відкритого протистояння з владою.

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.19 (1993 р.). – Пор.2. – Арк.199–205.

⁴⁸ Там само. – Ф.9. – Спр.452. – Арк.99–106.

Боротьбу за відновлення Української греко-католицької церкви очолив згадуваний вище комітет, який своїм завданням ставив визнання неправомірними рішень проведеного «під патронатом» НКВС Львівського «собору» 1946 р. про ліквідацію УГКЦ, реституцію майна, повернення собору Св. Юра та архіву церкви, ухвалення нормативних актів, які б давали можливість ієрархам УГКЦ повернутися з-за кордону, визнання церкви юридичною особою та надання їй прав володіти рухомим і нерухомим майном, створювати дитячі заклади, будинки пристарілих, займатися катехізацією молоді в школах і вузах, відправляти богослужіння в колоніях, лікарнях та інших установах. «Церква повинна бути відділена від держави і не буде вміщуватися в справи держави, а держава не повинна вміщуватися в справи церкви», – наголошували керівники руху⁴⁹.

У цей час відбувається відкриття значної кількості храмів Російської православної церкви. Активізувалися також релігійні громади інших напрямів – католики, євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської, адвентисти сьомого дня, свідки Єгови та ін. У Чернівцях із серпня 1988 р. ініціативна група «Фонду сприяння збереженню чернівецьких єврейських кладовищ» почала готувати ґрунт для створення єврейської громади зі своїм грошовим фондом, кооперативними підприємствами, широкими внутрісоюзними і міжнародними зв'язками та представниками в органах влади⁵⁰.

Зростання релігійності населення УРСР, відновлення раніше заборонених церков, їх орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчили кризу політики «войовничого атеїзму», яку реалізовував комуністичний режим.

У другій половині 1980-х рр. спостерігаємо також перші паростки змін у гендерній репрезентації суспільства. Зокрема, за «перебудови» почало змінюватися ставлення до жінки. Замість дискредитованого канону жіночності («радянська супержінка») нова національно-державницька ідеологія швидко розробила свій ідеал жінки з національним колоритом – «берегиня»⁵¹. Цим образом активно послуговуватимуться й після проголошення незалежності.

На противагу впроваджуваній в СРСР патерналістській політиці жіночі об'єднання, що в цей час перебували у стадії організаційного оформлення та становлення, почали використовувати у своїй діяльності майже ліквідовані в радянський час традиції самопомоги й опори на власні сили. Зокрема, ці традиції проявилися в діяльності створеного у Львові жіночого товариства «Милосердя». Фактично це була перша мирянська й перша марійська організація, яка відродилася у СРСР. У своєму зверненні засновники «Милосердя» закликали жінок будь-якого віку незалежно від національності, соціального статусу, займаної посади вступати в товариство, об'єднуючись у Марійські дружини для проведення духовно-просвітницької

⁴⁹ Там само. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 180–184.

⁵⁰ Там само. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 167–169.

⁵¹ Дзеркало тижня. – 2005. – 23 квітня. – №15.

і благодійної діяльності, опіки дитбудинків та будинків пристарілих, лікарень, в'язниць⁵². Загалом перші жіночі об'єднання формувалися під загальним впливом національно-визвольних ідей, і своїм пріоритетним завданням ставили відродження українських звичаїв і традицій⁵³.

На Кримському півострові становище ускладнювалося з огляду на зростання активності кримськотатарського руху, лідери якого ставили за мету вирішення питань організованого повернення в місця історичного проживання кримських татар, відновлення національної автономії, повернення конфіскованого та втраченого майна, скасування вироків і рішень у кримінальних, адміністративних і персональних партійних справах, за якими осіб татарської національності карали «за участь у національному русі свого народу»⁵⁴. Прагнення кримських татар знаходили підтримку в середовищі місцевих самодіяльних об'єднань, члени яких у своїх вимогах у тому числі ставили питання про визнання за «татарським народом прав на автономію й організоване повернення в Крим»⁵⁵.

Таким чином, друга половина 1980-х рр. з огляду на суспільні настрої характеризувалася зростанням громадсько-політичної активності населення республіки. Демократичні процеси охоплювали все суспільство. Вони відбивалися у свідомості населення різного віку – від шкільної та студентської молоді до людей пенсійного віку. Спостерігався широкий спектр поглядів і оцінок на події, що відбувалися як в УРСР, так і в інших союзних республіках. Суспільство реагувало по-різному – помірковано, відверто радикально щодо влади, нейтрально та навіть вороже стосовно опозиційної діяльності неформальних організацій, мовляв, «пора закінчувати з екстремістськими проявами так званих ініціативних груп і лідерів УГС»⁵⁶.

Поступово громадськість республіки переходила від публічних обговорень економічних, екологічних, релігійних, культурницьких проблем до формування численних неформальних самодіяльних об'єднань (художніх, творчих, літературних, спортивних, екологічних тощо), які згодом підтримали настрої опозиційних до влади організацій. Одна з причин зростаючої соціальної напруги полягала у позиції влади, яка, застосовуючи силу проти опозиції, ще більше поглиблювала суперечності у суспільстві («замість того, щоб іти назустріч масам у справі демократизації і передвиборної кампанії, керівники міста застосовують грубу силу і тим самим сприяють виникненню напруження, налаштовують народ проти себе»; «спроби локалізувати прояви, пов'язані з діяльністю УГС, шляхом фізичного розгону викликають незадоволення серед населення, оскільки серед затриманих попадаються випадкові особи, не пов'язані з екстремістами. Процес в теперішній час зайшов далеко, необхідно вживати термінових заходів»)⁵⁷.

⁵² ГДА СБУ. – Ф.71. – Оп.16. – Спр.833. – Арк.10.

⁵³ *Смоляр Л.* Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі [Електронний ресурс]: <http://party.civicua.org/women/zhruh.htm>

⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.5. – Арк.219; Пор.6. – Арк.145–148.

⁵⁵ Там само. – Пор.6. – Арк.145–148.

⁵⁶ Там само. – Ф.71. – Оп.16. – Спр.833. – Арк.52.

⁵⁷ Там само. – Арк.52–56.

Формування активної громадянської позиції відбувалося за участі активістів неформальних об'єднань, оскільки окремі з них не просто проводили громадську роботу в руслі «перебудови», а й планомірно відстоювали власні позиції, у тому числі намагалися закріпити в програмних документах вимоги щодо проголошення права на існування демократичної опозиції, багатопартійну систему, внесення змін у Конституцію СРСР «про добровільне входження в СРСР союзних республік у рамках конфедерації» тощо⁵⁸.

Серед заходів з арсеналу борців за незалежність України були організація та участь у мітингах, демонстраціях, зборах трудових колективів; створення численних груп різноманітного спрямування, первинних осередків НРУ за перебудову; проведення кампаній проти глушіння закордонних радіостанцій, проти цензури, за закон про українську мову та скасування ст. 6 Конституції СРСР (керівна роль КПРС). Їх закордонна діяльність спрямовувалася на репрезентацію своїх позицій та інтересів у світі⁵⁹.

На кінець 1980-х рр. відбулася широкомасштабна політизація практично всіх верств суспільства. Зокрема, нині активні діячі неформальних організацій визнають 1989-й роком протистояння між старим комуністичним режимом і національно-демократичними силами, які розросталися і радикалізувалися. Наступний 1990-й рік дав населенню ще більше приводів бути незадоволеним владою. Зокрема, під час експрес-опитування громадської думки з'ясувалося, що станом на травень ситуація в республіці різко загострилася і набула вибухонебезпечного характеру. Головними причинами стали несхвалення населенням дій влади щодо концепції переходу до регульованої ринкової економіки, незадоволення роботою сесії Верховної Ради УРСР, дефіцит товарів першої необхідності, інфляція, ріст тіньового сектору економіки та злочинності, втрата віри в досягнення бажаних життєвих цінностей шляхом наполегливої і продуктивної праці тощо. Більшість зазначених факторів мали місце і раніше, проте вони не набували такої критичної маси і на швидку зміну соціально-політичної ситуації помітно не впливали. Джерелом накопичення негативної енергії, свого роду несанкціонованими мітингами, ставали масові черги за дефіцитними товарами першої необхідності⁶⁰.

У червні 1990 р. ЦК КПУ на основі результатів соціологічного опитування, проведеного ідеологічним відділом, змушений був констатувати: «Продовжує поглиблюватись процес втрати довір'я до партії та її органів». КПРС на той час однозначно підтримувала лише третина населення республіки. На момент опитування за партію проголосувало б 47% селян та 26% робітників⁶¹.

На початок 1990-х рр. в УРСР накопичилися проблеми в усіх сферах життя. Для їх вирішення необхідно було залучати кардинально нові методи управління, відмінні від апробованих командною системою, яких, проте, центральна влада не могла собі дозволити. Оскільки вона фактично

⁵⁸ Там само. – Ф.9. – Спр.452. – Арк.99–106.

⁵⁹ Лук'яненко Л. Українська Гельсінська спілка в боротьбі за демократію і незалежність України. – С.13–14.

⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2727. – Арк.23–24.

⁶¹ Див.: *Бойко О.Д.* Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). – К., 2004. – С.195.

дискредитувала себе в очах суспільства, у тому числі через нездатність упоратися з економічними проблемами, перешкодження доступу населення до інформації про «білі плями» недавньої історії, неможливість реалізації своїх прав шляхом задоволення самостійницьких інтересів – суспільство було готове об'єднатися заради зміни політичного ладу та реалізації основоположної ідеї – незалежності України.

The article analyses the problems, those Ukrainian society worried about on the eve of the independence declaration in the second half of 1980s. The social activity manifestations are traced, which were registered by soviet security service in the environment of different social groups and society strata.

В.Л.АГАПОВ*

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СТРАЙКОВОГО ШАХТАРСЬКОГО Й НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХІВ У 1991 р.

У статті аналізується розвиток співробітництва страйкового шахтарського і національно-демократичного рухів у січні – серпні 1991 р. Автор показує зміну ставлення лідерів опозиційних партій до учасників весняного страйку, що відбувся того року, причини цієї трансформації, форми допомоги колективам гірників. Висвітлюється процес утворення Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників, стратегія сторін під час серпневого путчу 1991 р.

Підбиття підсумків двадцятирічного періоду розвитку нашої держави приводить до розуміння історичної обумовленості багатьох сучасних проблем, найважливіші серед яких – повільні темпи формування загальноукраїнської політичної культури, протиборство регіональних еліт. Відтак необхідно з позицій об'єктивності та історизму розглянути ті періоди історії України, коли була реальністю взаємодія громадян західних і східних областей – робітників, інтелігенції, громадських та політичних організацій. Унікальний досвід такої співпраці наш народ набув на завершальному етапі існування УРСР, коли національно-патріотичні сили і страйкуючі колективи гірників пліч-о-пліч боролися за державну незалежність, коли поглиблювалися й міцніли контакти лідерів шахтарського руху, з одного боку, та опозиційних політичних партій (передусім Народного руху України (НРУ)), – з іншого. Історіографію проблеми становлять публікації В.Литвина, А.Русначенка, З.Лихолобової, Г.Куромії, І.Ледіна, В.Агапова і М.Белобрагіна, С.Адамовича¹. Мета статті полягає в дослідженні феномена співробітництва страйкового шахтарського та національно-демократичного рухів у 1991 р. як політичного явища.

До початку 1990-х рр. обидва вони нагромадили певний досвід взаємин, що був здобутий під час та після завершення липневого страйку шахтарів 1989 р. й збагачений у 1990 р. У січні 1991 р. групи робітників

** Агапов Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту Української академії залізничного транспорту.*

E-mail: agarov_donetsk@mail.ru

¹ *Литвин В.* Новейшие политические партии и рабочее движение // *Политика и время.* – 1991. – №13. – С.41–46; *Русначенко А.* Національне відродження і робітничий рух на Донбасі // *Слово і час.* – 1992. – №12. – С.55–59; *Його ж.* Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках. – К., 1995. – 230 с.; *Його ж.* Національно-визвольний рух України: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – 720 с.; *Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст.* / Під ред. З.Г.Лихолобової. – Донецьк, 2001. – 317 с.; *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське пограниччя, 1870 – 1990-і роки. – К., 2002. – 510 с.; *Ледін І., Агапов В., Белобрагін Н.* Рождённый июльскими грозами: к 20-летию образования Независимого профсоюза горняков. – Павлоград; Донецьк, 2010. – 302 с.; *Адамович С.* Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. – Івано-Франківськ, 2009. – 882 с.

виробничого об'єднання (ВО) «Красноармійськвугілля», донецької шахти ім. газети «Соціалістичний Донбас» відвідали гірників Червонограда. У Львові відбулася зустріч шахтарів із головою обласної ради народних депутатів В.Чорноволом², а в Донецьку активісти НРУ організували зустріч львівських студентів із колективом вугільного підприємства ім. О.Засядька. Вимога «суверенітет Україні без анексій та контрибуцій», яка вперше пролунала на шахтарських мітингах у липні 1990 р., у 1991 р. отримала у середовищі гірників дедалі більшу кількість прихильників. Американський історик Г.Куромія пов'язував трансформацію шахтарської свідомості з поглибленням відчуженості від Москви, зі зростаючою переконаністю гірників у тому, що СРСР просто експлуатує Донбас, а їм буде краще в незалежній Україні, влада котрої не ставитиметься до цього регіону так, як це робив союзний центр³. Дж.Госкінг висловив інше розуміння цього явища: «Навіть шахтарі Донбасу, які в 1989 р. не були зацікавлені в незалежності України, почали думати, що їх чекає більш безпечне майбутнє, якщо Україна зможе ізолюватися від російської економічної руйнації»⁴. Кожен із дослідників мав рацію, але їх думки вимагають уточнення.

Самі гірники прагнення до незалежності пояснювали по-іншому: «Наша кінцева мета – жити і працювати у багатій, квітучій демократичній українській державі, у котрій кожна людина буде вільною та незалежною, а її добробут визначатиметься результатами власної праці»⁵. На наш погляд, шахтарі висловлювалися за суверенізацію України з надією, що державні кордони захистять внутрішній ринок від дешевшого вугілля Кузбасу. Їх логіка була така: влада суверенної України, не маючи у своєму розпорядженні достатньо нафти й газу, буде змушена надати друге життя повільно вмираючим вугільним підприємствам. У шахтарів була впевненість, що «годувальниця Радянського Союзу» після набуття незалежності зможе подолати продовольчу кризу й забезпечити продуктами харчування власний народ, зокрема шахтарські міста та селища.

Можливість розширення й поглиблення співпраці рухів багато у чому залежала від здатності лідерів гірників зважитися на проголошення й передання владі вимоги щодо виходу України зі складу СРСР. Для членів Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу, котрі з багатьох питань у визначенні власної лінії поведінки орієнтувалися на лідерів аналогічного

² Про цю зустріч керівник шахтарської делегації О.Іващенко у жовтні 2009 р. розповідав авторові статті: «Зустріч відбулася у його кабінеті. Вона була тривала та корисна, особливо для нас. Жвава, енергійна людина з нестандартним мисленням – таким я його запам'ятав. Сміливий, за тими мірками. Людина, сильна духом. Він говорив: «Україна має бути незалежною. Але, хлопці, потрібен час». Про владу він говорив: «Злочинці». Він підтримував шахтарський рух. «Ви не повинні боятися». Хвалив нас, шахтарів. Він пишався Україною. Це я добре запам'ятав. Ця демократичність, відвертість, сміливість... Хлопці вийшли з кабінету на такому підйомі! «Невже є такі люди? Та у нас чиновник не стане розмовляти з шахтарем»» (запис бесіди з О.Іващенко 31 жовтня 2009 р., Донецьк, офіс Донецької обласної організації «Спілки лівих сил»).

³ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі... – С.472.

⁴ Хоскінг Дж. История Советского Союза (1917–1991). – Смоленск, 2000 – С.470.

⁵ Див.: Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. – Кн.2: Документи і матеріали. – К., 1995. – С.293.

об'єднання Кузнецького басейну, важливим було ставлення російських шахтарів до питання про доцільність збереження багатонаціональної держави. Спілка робітничих комітетів Кузбасу була однією з перших у робітничому середовищі (після гірників Західної України), хто підтримав ідею розпуску СРСР. У переліку основних вимог призначеного на 18 січня 1991 р. страйку кузбасівців, який, за задумом його організаторів, повинен був мати всесоюзний розмах, існував пункт про передачу союзним центром усієї влади республікам.

Узгодження позицій прихильників національних суверенітетів відбулося на установчій конференції «Демократичного конгресу» (26–27 січня, Харків). Серед її учасників, окрім Народного руху України, були представники Спілки робітничих комітетів Кузбасу, народних фронтів Азербайджану, Вірменії, Грузії, Литви, Естонії та інших радянських республік. На форумі було вирішено, що після ліквідації союзних органів відбудеться передача всієї повноти влади Раді федерації й парламентам суверенних республік. Політичний страйк, до котрого 26 лютого закликала Спілка робітничих комітетів Кузбасу, повинен був завершитися, як і було домовлено, переходом влади у країні до Ради федерації. Один з організаторів страйків – Незалежна профспілка гірників (НПГ), головою якої був прохідник шахти «Самарська» виробничого об'єднання «Павлоградвугілля» П.Шушпанов (його заступник – керівник страйккому ВО «Красноармійськвугілля» О.Мріль), завданням робітничих виступів називала визнання вищими органами центральної влади суверенітету союзних республік.

Антигорбачовські настрої, що посилювалися, зневіра у соціалістичній перспективі зробили можливим об'єднання у політичній боротьбі потенціалів інтернаціонального за своїм змістом руху гірників Донбасу та шахтарських колективів виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля», які перебували під впливом національно-патріотичних сил. Черговий крок щодо об'єднання зусиль колективів східного й західного вугільних регіонів було здійснено на засіданні Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу 26 лютого 1991 р. До раніше сформульованих економічних вимог страйку, призначеного на 1 березня 1991 р., з ініціативи представника ВО «Укрзахідвугілля» було внесено політичні вимоги: суверенітет Україні та переобрання Верховної Ради УРСР. Цей крок було здійснено перш за все з тактичних міркувань, адже спілка страйккомів Донбасу мала намір таким чином забезпечити виступ усіх шахтарів України єдиним фронтом. Залучення політичних вимог лідери гірників Донбасу спочатку розглядали як формальність. Пропозицію ухвалити відповідну резолюцію щодо причин і мети страйку, що прозвучала на засіданні, більшість членів регіональної спілки відхилила. Піднімаючи шахтарів на страйк, їх лідери про ці вимоги не згадували.

Першими у СРСР страйк «до кінця» з економічними вимогами розпочали гірники ВО «Красноармійськ-» та «Первомайськвугілля». Тут потрібно уточнити концепцію російського дослідника Д.Левчика, котрий стверджує, що починаючи свою акцію, красноармійські шахтарі вимагали укласти

новий союзний договір між Центром та Україною⁶. Наше дослідження не дозволяє пристати до цієї думки. Лише на шостий день страйку на найбільшій у Радянському Союзі шахті ім. О.Стаханова ВО «Красноармійськвугілля» вперше пролунали політичні вимоги: Декларація про суверенітет України має бути зведена в ранг конституційного закону; усі республіки повинні мати реальні владні повноваження⁷. Настрої політизованої частини колективу підприємства висловив гірничоробітник очисного вибою, член шахтного страйккому О.Нагорний: «Ми вже не просимо, а вимагаємо відставки М.Горбачова і розпуску парламенту. Ми хочемо тепер незалежності України, власної Конституції, власної банківської системи»⁸. Гірники шахти «Жовтнева» виробничого об'єднання «Донецьквугілля», що оголосили страйк 4 березня, також висунули політичні вимоги, однією з яких була повна суверенізація України на основі декларації від 16 липня 1990 р.

Д.Левчик безпідставно стверджує, що «в 1991 р. страйк розпочався за межами Росії за активної підтримки противників СРСР як централізованої держави»⁹. Насправді ж більшість лідерів національно-патріотичних сил до виступу шахтарів поставилися байдуже, дехто навіть насторожено або й негативно. У першому весняному місяці колективи гірників становили для них інтерес суто як учасники призначеного на 17 березня загальносоюзного референдуму. Демократи сподівалися, що страйк відверне увагу шахтарів Донбасу від цього заходу, ініційованого союзним центром. Дехто (наприклад, Л.Скорик, Д.Чобіт) навіть прибули у Луганську область, де мали з цього приводу зустрічі з гірниками Лисичанська, Ровеньків, страйкуючих шахт Первомайська («Карбоніт», ім. Менжинського), на яких наголошували, що вирішення проблем вугільної галузі може відбутися в разі, коли Україна стане суверенною державою та пропонували економічні вимоги страйку замінити політичними. М.Поровський дискутував про це з робітниками ВО «Шахтарськвугілля». Після спілкування з представниками національно-патріотичних сил багато хто з активістів гірників ставав рішучим прихильником суверенітету України. Так, члени страйккому виробничого об'єднання «Первомайськвугілля» у день референдуму, щоби продемонструвати свою політичну позицію, прикріпили до одягу значки з національною символікою. Там, де агітаційна робота проти збереження СРСР проводилася інтенсивно, вона мала результат. У Павлограді (Дніпропетровська обл.) активність населення щодо участі в референдумі становила 66,2% (за середньореспубліканського показника 83,48%) і була найнижчою серед міст Дніпропетровщини¹⁰.

Заперечення лідерами національно-патріотичних сил доцільності страйку гірників стало наслідком нерозуміння його причин та змісту.

⁶ Левчик Д.А. Забастовочное движение шахтёров 1988–1991 гг. // Социс. – 2003. – №10. – С.45.

⁷ Русначенко А.М. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. – С.133.

⁸ Інтерв'ю одного из организаторов забастовки шахтёров // ТАСС: Мир и СССР. – 1991. – 27 апреля. – С.19.

⁹ Левчик Д.А. Забастовочное движение шахтёров 1988–1991 гг. – С.46.

¹⁰ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.46. – Оп.52. – Спр.16. – Арк.39.

Навіть у 1994 р. активісти Української республіканської партії (УРП) були переконані, що «страйк донецьких шахтарів розпочався на знак протесту проти ув'язнення С.Хмари»¹¹. Навесні 1991 р. демократичні сили розглядали його як «провокацію Кремля», а намагання гірників за допомогою страйку зберегти свій життєвий рівень оголошувалося проявом «ковбасної філософії». Руйнування внаслідок цієї боротьби економічного потенціалу республіки представлялося загрозою національним інтересам. Зокрема, керівники Львівської області (заступник голови облради – М.Горинь, голова облвиконкому – С.Давимук), котрі діяли згідно з цією логікою, напередодні призначеного на 1 березня страйку на засіданні Червоноградського робітничого комітету доводили недоцільність цієї акції, а Львівська обласна рада засудила його на тій підставі, що він «руйнує економіку, поглиблює серед населення соціальну напругу, зводить нанівець наші незначні здобутки у русі до державності»¹². Аналогічну позицію зайняла й облрада Волинської області. Як не парадоксально, але стосовно страйку збіглися позиції національно-патріотичних сил і Компартії України. Рішення приєднатися до нього шахтарі ВО «Укрзахідвугілля» прийняли через тиждень після його початку в Донбасі, коли страйкували вже 20 шахт виробничих об'єднань «Красноармійськ-», «Павлоград-», «Донецьк-», «Первомайськвугілля». Але на відміну від цих підприємств, де повністю було зупинено вуглевидобуток, шахтарі ВО «Укрзахідвугілля» мали намір з 11 березня лише припинити відвантаження своєї продукції. На засіданні страйккому цього виробничого об'єднання, де мало бути остаточно вирішене питання про початок страйку, В.Чорновіл подякував гірникам за їх витримку, пообіцявши допомогти продуктами харчування¹³. Політик відзначив, що лише в тому разі, якщо страйк відбуватиметься під політичними гаслами, він матиме сенс¹⁴.

Симпатії лідерів національно-патріотичних сил до страйкового руху зростали відповідно до висування шахтарями на перший план політичних вимог, у тому числі щодо суверенітету України. Страйком шахти ім. О.Стаханова ВО «Красноармійськвугілля» розглядав референдум як «спрагнення узаконити необмежену владу Центру над народами республіки»¹⁵. Позиція Донецького страйкового комітету щодо нього була така ж сама, як у національно-демократичних сил – бойкотувати. 15 березня гірники виробничого об'єднання «Красноармійськвугілля» розцінили відсутність реакції з боку Москви на вимоги страйку як економічний і політичний злочин, курс на розвал господарства України, що має на меті на руїнах республіки встановити «диктатуру Центру», КПРС та зберегти СРСР. До економічних

¹¹ *Ейсмонт В.* Українська республіканська партія. 1990–1994: Дати, події, факти. – К., 1994. – С.8.

¹² Цит. за: *Адамович С.* Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. – С.550.

¹³ Страйк розпочався // *Гірник* [орган ради виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля», Львівського і Волинського теркомів профспілки працівників вугільної промисловості]. – 1991. – 13 березня.

¹⁴ Рішення страйккому // *Шахтар Червонограда* [газета комуністів Червонограда]. – 1991. – 13 березня.

¹⁵ *Русначенко А.* Національне відродження і робітничий рух на Донбасі. – С.59.

вимог шахтарі додали політичні: справжній, а не декларований суверенітет Україні, повна незалежність від Москви; збитки, завдані страйком господарству республіки, мали бути відшкодовані із союзного бюджету. 20 березня гірники, які прибули до Києва на переговори із владою, узгодили вимоги, виконання котрих могло б припинити страйк. Першою із них було негайне прийняття Конституції України як суверенної держави на основі Декларації про суверенітет. За пропозицією представників ВО «Укрзахіддугілля» до основних вимог було додано ще й такі: висловити недовіру Верховній Раді УРСР, відставка М.Горбачова, звільнення С.Хмари.

На початок перемовин зупинили роботу 55 шахт із 252. Лідери страйкуючих, не маючи фінансових, інформаційних та інших можливостей, перебували у складному становищі. У деякого з них виникло бажання опертися на політичного союзника – національно-демократичний рух, сподіваючись, що використовуючи допомогу політично активного населення Західної України, організаційні, матеріальні й інтелектуальні ресурси опозиційних партій, їм вдасться підвищити бойовий дух гірницького руху та розширити його масштаби. Страйком шахти ім. О.Стаханова звернувся до населення Галичини із закликком об'єднати дії для боротьби за реальний суверенітет. Це, уважає С.Адамович, стало «яскравим прикладом пробудження національної свідомості шахтарів Донеччини та спроб соборницького єднання з населенням Західної України»¹⁶.

Під час першого розгляду проблем гірників на сесії Верховної Ради УРСР 22 березня представники виробничого об'єднання «Павлограддугілля» запропонували депутатам опозиційної «Народної ради» провести в Павлограді конференцію членів страйккомів і демократичних партій. Після референдуму 17 березня (за збереження СРСР у республіці висловилося 70,16% його учасників) лідерам націонал-демократів страйковий рух здався тією силою, що може зірвати укладення союзного договору. Учасники науково-практичної конференції «Питання культури освітньо-пропагандистської роботи в Україні», яка відбулася у Львові 30–31 березня 1991 р., зробили висновок, що політичний епіцентр республіки пересувається на схід, особливо на Донеччину. Першим на контакт із представниками гірників вийшов голова Народної партії України (НПУ) Л.Табурянський (цю політсилу було створено у вересні 1990 р., її ядро становили працівники очолюваного останнім дніпропетровського кооперативу «Олімп») ¹⁷. Лідери НПУ розуміли, що вони набудуть політичної ваги у разі встановлення зв'язків із страйккомом і впливу на їх діяльність. За участю Л.Табурянського в Дмитрові 3 квітня відбулася рада представників страйкуючих шахт. Серед рішень, прийнятих присутніми, першочерговими були: консолідувати зусилля гірників із НПУ та іншими демократичними партіями; на перший план висунути політичні вимоги. З метою зміцнення свого впливу на шахтарів лідери НПУ створили

¹⁶ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. – С.548.

¹⁷ ДАДО – Ф.19. – Оп.71. – Спр.95. – Арк.83; Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – №14. – С.351.

у Павлограді свою міську організацію, котра об'єднала 800 осіб. Агітаційна робота партії не була даремною. Гірники Павлограда – найбільш «російського» в Дніпропетровській області міста (росіян тут було 39,8%¹⁸) – почали приходити на мітинги з транспарантами «Україні – державну незалежність!», «Союзний договір – кайдани народам!». Гасла з аналогічним змістом були поширеним явищем. «Саме того року політичні вимоги перестали бути винятком, а політичні гасла перетворилися на норму під час акцій, що проводили гірники», – писав про події весни 1991 р. перший президент України Л.Кравчук¹⁹.

Висунення шахтарями на перший план політичних вимог нівелювало останні перешкоди у відносинах між ними й національно-демократичним рухом. Незважаючи на несприйняття марксизму, лідери опозиційних партій не могли не визнати правоти К.Маркса, який стверджував: «Пасивний опір повинен спиратися на опір активний. Інакше він стане подібним до опору теляти, що його м'ясник тягне на заріз»²⁰. Керівники опозиційних політичних сил переглянули свої оцінки страйкового руху. В ухваленій 5 квітня заяві НРУ підкреслив, що «вважає вимоги страйкуючих комітетів справедливими і повністю їх підтримує»²¹. Лідери Української республіканської партії почали готувати доповнення до власної програми. На другому своєму з'їзді (червень 1991 р.) УРП визнала, що «робітничий рух є найдієвішим чинником досягнення соціальної справедливості у суспільстві, його розвиток веде до розвалу комуністичної тоталітарної системи, демонтажу імперії та становлення незалежної України»²².

Керівники національно-патріотичних сил усвідомлювали, що політичні вимоги страйків запозичені в партій і рухів демократичної спрямованості, вони внесені до шахтарського руху лідерами гірників, котрі з питань державотворення поділяють позицію свідомої української інтелігенції, що своєю боротьбою шахтарі сприяють досягненню стратегічних цілей національно-патріотичних сил. Активісти НРУ, УРП та НПУ розширювали свої зв'язки зі страйккомаами Димитрова, Добропілля, Павлограда, Первомайська, Селидового, Червонограда, Нововолинська й окремих шахт ВО «Донецьквугілля». Гірникам надавалася юридична, фінансова та матеріальна допомога. У містах і населених пунктах Галичини члени Української республіканської партії створювали спеціальні фонди для страйкарів. Розміри їх встановити неможливо, проте, вірогідно, суми були незначними. Активісти Івано-Франківської обласної організації Народного руху України, зокрема, передали донецькому страйккому 7,5 тис. руб., які були зібрані в Косові. 4 тис. руб. отримали гірники шахти ім. газети «Соціалістичний Донбас» виробничого об'єднання «Донецьквугілля». У Харкові збиранням грошей та продуктів харчування для гірників займалися міські комітет захисту демократії й місцева організація НРУ.

¹⁸ ДАДО. – Ф.19. – Оп.90. – Спр.53. – Арк.43.

¹⁹ Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми. – К., 2002. – С.69.

²⁰ Маркс К. Наказ Ейхмана // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.6. – К., 1960. – С.31–32.

²¹ Цит. за: Русначенко А. Національне відродження і робітничий рух на Донбасі. – С.59.

²² Цит. за: Литвин В. Новейшие политические партии и рабочее движение. – С.44.

Страйкарям ВО «Донецьквугілля» харків'яни передали 25 тис. руб. Для порівняння відзначимо, що Демократична партія Росії виділила страйкуючим шахтарям Кузбасу й Воркути 100 тис. руб.²³ Депутати опозиційного об'єднання «Народна рада» зібрали 2,2 тис. руб., делегати з'їзду письменників – 5 тис. На шахти Донбасу надходили продукти харчування зі Львівської та Тернопільської областей. Так, на шахту ім. газети «Соціалістичний Донбас» їх привезли члени Підволочиської організації УРП (Тернопільська обл.).

За можливості, організовувалися мітинги й страйки солідарності з гірниками, докладалися зусилля з метою залучення їх лідерів у Рух, НПУ та УРП. Членами Української республіканської партії, зокрема, були голова страйковому шахти «Томківська» виробничого об'єднання «Первомайськвугілля» і всі 9 членів страйкового комітету шахти «Росія» ВО «Селидоввугілля». Гірникам надавалася також моральна підтримка. До міст Донбасу надходили телеграми та листи від громадян західних областей. Так, активісти УРП Галицького району Тернопільської області на Великдень телеграфували в Донецьк: «У світлий день Воскресіння Христового вітаємо вас із перемогою добра над злом. Нехай душі ваші наповняться невмирущою ідеєю предків. Будьмо гідними спадкоємцями величі духу наших героїв»²⁴. В іншій телеграмі на адресу страйкарів зазначалося: «Христос воскрес, воскресне й наша надія. Західна Україна з вами! Борімося – поборемо»²⁵. Українська республіканська партія, НРУ профінансували прибуття в середині квітня у Київ і перебування у цьому місті делегацій страйкуючих колективів гірників у дні проведення широкомасштабних політичних акцій. Актом вдячності шахтарів за надану фінансову, продовольчу й моральну допомогу, символом духовної єдності заходу та сходу республіки став той факт, що гірники Донецька на шахтах «Заперевальна», «Жовтнева», «Південнодонбаська №1» підняли національні жовто-блакитні прапори.

Щоб змусити Верховну Раду УРСР прийняти політичні вимоги страйкарів, лідери національно-патріотичних сил вирішили 16 квітня, у день початку обговорення вимог страйкуючих колективів, провести мітинг на підтримку гірників та одноденний попереджувальний страйк солідарності, який мали намір продовжити з 1 травня. З ініціативи націонал-демократів до Києва приїхали шахтарі Павлограда, Селидового, Донецька, Красноармійська і Червонограда. З метою запобігти страйку депутати Верховної Ради УРСР прийняли застережну ухвалу, де йшлося, що будь-які заклики до зупинки роботи, від кого б вони не виходили та яку б мету не переслідували, розцінюватимуться як шлях до розвалу економіки, дію проти інтересів народу України, її суверенітету. Через те, що київський загін міліції особливого призначення (ЗМОП) відмовився виконувати свої обов'язки, до столиці республіки було стягнуто підрозділи з Харкова, Одеси, Житомира й Запоріжжя. Мітингувальники під стінами Верховної Ради

²³ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.661. – Оп.1. – Д.19. – Л.204.

²⁴ Ледин И., Агапов В., Белобрагин Н. Рождённый июльскими грозами... – С.260.

²⁵ Там же.

тримали гасла: «Україні – волю!», «Ринкову зарплату при ринкових цінах!», «КП України – до суду!», «Слава шахтарю!». Захід відбувся за участю членів «Народної ради», діячів культури, робітників підприємств «Ленінська кузня», виробничих об'єднань «Авіатор» та «Верстатобудівник». Колони трудівників «Арсеналу» і «Більшовика» заблокувала міліція. На мітингу було створено республіканський страйкком, який узяв на себе функцію координації дій усіх страйкових та робітничих комітетів, представництво їх на переговорах із владою. Члени страйккому були переконані щодо можливості організувати масштабні акції й мали намір вести переговори із владою з позиції сили тільки після відкликання Верховною Радою ухвал, які суперечили Конституції УРСР. Міська влада Києва надала гірникам можливість проводити політичні заходи. Шахтарі проходили маршем протесту, пікетували вищі органи республіканської влади, вимагаючи, зокрема, звільнення із в'язниці одного з лідерів національно-патріотичних сил С.Хмари. Про участь гірників Донбасу в політичних акціях у столиці УРСР, суспільний резонанс цих подій львівський журналіст В.Терещук писав: «Як це не дивно, але сьогодні шахтарські колективи стали головними носіями ідеї нашої незалежності. За кілька тижнів Донбас українізувався так, що львів'яни, на мою думку, ризикують втратити пальму першості у національно-визвольному русі»²⁶. Однак, незважаючи на активність членів республіканського страйкового комітету, зусилля депутатів «Народної ради», страйк солідарності не вдався, відбувшись лише на 50 підприємствах та організаціях²⁷, у тому числі 12 у Києві²⁸. Уже 17 квітня керівники столичних страйккомів сіли за стіл переговорів із владою й наступного дня уклали угоду про його припинення, хоча мітинг на київській площі Жовтневої революції (з 26 серпня 1991 р. – майдан Незалежності) тривав.

ЦК і координаційна рада НРУ на засіданні 20 квітня розглянули питання про політичну ситуацію в Україні та дії Руху щодо підтримки страйкарів. Критично аналізуючи попереджувальний страйк, вони ухвалили рішення розгорнути роботу щодо надання допомоги шахтарям, розпочати підготовку до всеукраїнської акції. НРУ необхідно було зайнятися формуванням страйккомів, за власний рахунок організувати республіканський страйковий фонд, вести пропаганду серед гірників. Було висунуто ідею створити Українське товариство робітників у складі Руху. Страйковий комітет Києва закликав до загальнонародної акції, головною вимогою якої мало стати «задоволення вимог шахтарів, що страйкують»²⁹.

Щоб допомогти національно-патріотичним силам підняти громадян України на боротьбу з комуністичною владою, лідери гірників звернулися до громадськості зі словами: «Страйкуючі шахтарі України закликають український народ до загального страйку на підтримку висунутих економічних і політичних вимог. Верховна Рада України й уряд уперто не вирішують

²⁶ Терещук В. Шахтарі у Києві. А де ж галичани? // Молода Галичина. – 1991. – 18 квітня.

²⁷ Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми. – С.69.

²⁸ Кравець В. Страйк не вдався, але триває // Вісті з України. – 1991. – №18 (квітень).

²⁹ Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. – С.297.

питань, які стосуються всього народу, проблем, викликаних різким зниженням рівня життя. Наші сім'ї на межі голоду, незважаючи на добровільні пожертвування, зібрані нашим народом. У зв'язку з цим, якщо до 1 травня народ України не підтримає шахтарів загальним страйком, ми будемо вимушені з 3 травня припинити страйк. Наші економічні та політичні вимоги, висунуті в ході страйку, залишаються чинними»³⁰.

Учасники маніфестацій своїм головним завданням оголосили прорив інформаційної блокади. Вони вимагали надання їм 10-хвилинного ефірного часу для виступу на республіканському телебаченні голови страйккому ВО «Первомайськвугілля» Ю.Архипчука. Гірник О.Герцій розповідав: «Ми почали пікетувати УТ, а потім перекрили Хрещатик. Просто вийшли на центральну вулицю держави і сіли. Я був здивований – скільки пісень знають хлопці із Західної України. Нас не чіпала міліція. Ми сиділи й співали. Так продовжувалося весь день. Увечері з'явилися ЗМОП та пожежні машини»³¹. Керівництво МВС вимагало до 21-ї години звільнити центр міста. 23 квітня республіканський страйкком вирішив залучити до акцій протесту великі підприємства Києва. На допомогу шахтарям, кількість котрих після прибуття делегацій з виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля» досягла декількох тисяч осіб, було мобілізовано сотні студентів. Колона учасників акції вирушила до «Арсеналу». Цього дня проти гірників і студентів влада двічі застосовувала силу й сльозогінний газ, 7 шахтарів постраждали³². Один із них – учасник тих подій – пригадував: «Я до цього часу пам'ятаю запах «Черемухи»... Як добре нас приймали тоді кияни. Після звернення на мітинг допомогти з житлом прості люди нарозхват запрошували гірників до себе... Спасибі рухівцям. Вони нас до себе брали додому помитися. Годували»³³.

Невдала спроба проведення всеукраїнського страйку продемонструвала лідерам національно-патріотичних сил, що сил у них унаслідок власної розрізненості недостатньо, а створені ними партії не знаходять достатньої опори в трудових колективах через низький рівень громадянської свідомості людей та внаслідок того, що ідеологія як демократичного, так й інтегрального націоналізму далеко не повно відображала життєві інтереси робітничого класу. Досвід революції у Польщі свідчив, що задля перемоги потрібно робити ставку не на студентів, не на середніх і дрібних власників, а на промисловий пролетаріат. Лідерам опозиційних партій та Руху належало внести суттєві корективи у свої доктрини, стратегію й тактику боротьби. Націонал-демократам потрібно було проникнути в робітничий клас, об'єднати навколо патріотичних партій здатні до страйкової боротьби

³⁰ Ледин И., Агапов В., Белобрагин Н. Рождённый июльскими грозами... – С.252.

³¹ Там же. – С.247.

³² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.Р-1. – Оп.16. – Спр.4676. – Арк.99. Співголова республіканського страйккому О.Нагорний в одному з інтерв'ю розповідав: «Солдати у Києві знаходяться давно, а омонівці також працюють щосили. Я розмовляв з офіцерами... Вони запевнили мене, що стріляти не будуть. Вони знають, що цього разу ми діємо серйозно, що ми сильні, організовані і поважають нас. Якби вони нас не підтримували, нас би тут не було» // ТАСС: Мир и СССР. – 1991 – 27 апреля.

³³ Ледин И., Агапов В., Белобрагин Н. Рождённый июльскими грозами... – С.246.

трудові колективи, організувати їх, спрямовувати протестний потенціал у політичне русло, займатися створенням страйккомів і незалежних профспілок. Необхідно було піднятися в організаційній та ідеологічній роботі до рівня польської «Солідарності». Проте об'єднання зусиль НРУ, УРП, НПУ і гірників Донбасу було неможливе без виходу Руху й інших партій за межі національно-ліберальної та націоналістичної ідеології. У зв'язку з тим, що майже всі шахтарські страйккоми тісно співпрацювали з Незалежною профспілкою гірників, штаб-квартира котрої перебувала в Москві, належало перепідпорядкувати їх своєму впливу. Це була єдина можливість виходу на шахтарські маси Донбасу, оскільки більшість лідерів страйккомів, не ухиляючись від співпраці з національно-патріотичними силами, відкидала перспективу підпорядкування руху гірників НРУ й Українській республіканській партії. Навіть прибічник розширення співпраці з націонал-демократами голова страйккому ВО «Первомайськвугілля» Ю.Архипчук зазначав: «На шахтах нам не потрібні ні Рух, ні УРП, ні комуністи та інші демократичні партії. Шахті потрібні грамотна адміністрація, допоміжні служби та НППГ»³⁴. Лідерам національно-патріотичних сил необхідно було також урахувати, що робітничі колективи на завершальному етапі страйку перебували у стані моральної депресії.

Розкол шахтарського руху (у страйкових акціях узяли участь 20% колективів вуглевидобувних підприємств), відсутність опозиційної партії, здатної дати робітничому класу перспективу виходу із соціально-економічної й галузевої кризи, а також загально визнаного національного лідера, який би спирався на масову централізовану силу, скромна матеріальна підтримка з боку національно-патріотичних сил багато у чому зумовили суперечливі результати двомісячної шахтарської акції. Так, О.Гарань уважав, що «Народна рада» і НРУ виявилися неспроможними ефективно підтримати робітників³⁵. З.Лихолобова зазначала, що відповідальність за нерезалізованість політичних вимог гірників несуть національно-демократичні сили: «Народний рух, УРП та інші партії підтримали страйк, але суттєві розбіжності в позиціях не дозволили виступити єдиним фронтом. Це дало змогу республіканському уряду досягнути компромісу зі страйкарями»³⁶. Вірогідно, не слід дорікати у цьому патріотичним партіям, оскільки політика – це мистецтво можливого. Основними причинами згортання акції були не «розбіжності в позиціях», а, по-перше, моральна втома страйкуючих колективів після півтора місячної боротьби, і, по-друге, виконання владою їх основних економічних вимог. Існуючий режим виявився більш життєздатним, ніж здавалося. Найважливішим результатом шахтарських виступів став «запуск» новоогарьовського процесу. Був ще один результат, на який звернув увагу С.Адамович. Страйки «засвідчили можливість тісної співпраці та соборницького єднання між націонал-демократичним Заходом і

³⁴ Цит. за: *Олейник В.* Протистояння // Ленінським шляхом [орган Рад народних депутатів і міської організації Компартії України м. Первомайська Луганської обл.]. – 1991. – 6 квітня.

³⁵ *Гарань О.* Убити дракона (з історії руху та нових партій України). – К., 1993. – С.187.

³⁶ Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст. – С.235.

русифікованим Сходом задля побудови української державності»³⁷. «Страйк весни 1991 р. допоміг демократичним силам країни витримати тиск реакції на демократію[...], зміцнити політичний табір прихильників незалежності України»³⁸, – уважав А.Русначенко. І цей висновок навряд чи хтось може заперечити.

Націленість лідерів національно-патріотичних сил на прихід до влади та нейтралізацію комуністичної більшості у Верховній Раді УРСР, зрив підписання союзного договору, зроблені висновки з подій березня – квітня 1991 р. зумовили активізацію контактів із керівниками страйку гірників, що завершився на початку травня. Ідея НРУ й УРП створити дієвий республіканський страйкком здалася конструктивною тим шахтарським лідерам, котрі бачили вихід із соціально-економічної кризи у суверенізації України. Ідея створення всеукраїнського страйккому обговорювалася 3 травня в Павлограді під час зустрічі представників 14 шахт України. Тут було ухвалене рішення сформувати ініціативну групу з метою проведення переговорів із представниками Руху. Через деякий час її члени В.Сушко, О.Карп'юк, О.Глодя, О.Нагорний візьмуть на себе вирішення багатьох питань, пов'язаних зі створенням Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ). Зустріч прихильників об'єднання національно-демократичного і шахтарського рухів відбулася на конференції представників робітничих та страйкових комітетів, громадських організацій і партій, що пройшла 9–10 травня у Павлограді. Її підготували Запорізька крайова організація НРУ та страйкком ВО «Павлограддугілля». На зібранні обговорювалася проблема: «Суверенна Україна: стратегія і тактика виходу з економічної, соціальної та політичної кризи». В конференції взяли участь понад 200 делегатів, зокрема лідери національно-патріотичних сил, депутати Верховної Ради УРСР, регіональних і місцевих органів влади, представники 8 із 23 вугільних об'єднань. Для організаторів було принципово важливим, щоб захід проходив на тлі політичного страйку. Відтак «Народна рада» звернулася напередодні до гірників шахт, які продовжували його, із закликом протриматися до 15 травня, обіцяючи повну компенсацію витрат у зарплаті, суттєву фінансову й продовольчу допомогу.

Учасники конференції розглядали перспективи об'єднання робітничого руху, форми взаємодії його з політичним, можливість проведення всеукраїнського страйку з метою зриву підписання союзного договору, висловилися за створення коаліції партій, громадських організацій, альтернативних профспілок, робітничих та страйкових комітетів під назвою «Незалежна демократична Україна». У перший день форуму під час перерви представники гірників розпочали проведення установчої конференції Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів (ВОСК), яке мало стати одним з основних учасників «Незалежної демократичної України». Необхідність створення цієї організації аргументувалася зростаючим впливом компартії на робітників,

³⁷ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. – С.557.

³⁸ Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. – С.151.

тим, що вони позбавлені соціального захисту внаслідок угодовської позиції офіційних профспілок, які захищають інтереси партократії, а також слабкістю робітничого руху. Представники шахтарів Донецька й Червонограда висловили пропозицію, підтриману більшістю делегатів, щоби створюване об'єднання було незалежною структурою, не зв'язаною будь-якими політичними рішеннями. Проте ця ідея була знехтувана представниками національно-патріотичних сил, котрі йшли на співпрацю з робітничим рухом саме для того, щоби його очолити, правда, у завуальованій формі. Для цього при об'єднанні створювався інститут політичних радників. Головою ВОСК було обрано О.Івашенка – уродженця Івано-Франківської області, голову профкому шахти ім. газети «Соціалістичний Донбас», організатора страйку гірників у березні 1991 р. На користь його кандидатури вплинув не лише багатий досвід шахтарського лідера (в 1989 р. входив до складу першого страйккому ВО «Донецьквугілля», був делегатом з'їзду у Донецьку), здібності аналітика, а й те, що він мав стійкі зв'язки з організаціями УРП та Руху в західних областях України. Новообраний голова об'єднання з метою заспокоєння представників гірників – прихильників незалежності робітничого руху, заявив: «Ми працюватимемо з новими демократичними партіями, допоможемо вам (національно-патріотичним силам – В.А.) забрати владу у КПРС. Але під ваші прапори ставати не збираємося»³⁹. З огляду на те, що у Москві завершувалася робота з укладання союзного договору, в Україні оголошувався стан постійної страйкової готовності. Оргкомітету з підготовки з'їзду ВОСК було передано повноваження республіканського страйкового комітету. Учасники конференції закликали «Народну раду» бути представником інтересів оргкомітету з підготовки до з'їзду у вищому законодавчому органі УРСР. Припускаючи швидке падіння комуністичної влади, форум закликав опозиційно налаштованих депутатів Верховної Ради бути готовими разом зі страйккомами та демократичними партіями взяти на себе відповідальність за проведення нових парламентських виборів, аби в подальшому ухвалити закони з метою недопущення розвалу суспільства, голоду й анархії. Учасники конференції звернулися до трудових колективів із закликом активно сприяти об'єднанню демократичних сил навколо страйккомів, провести територіальні форуми конференції ВОСК, обрати їх координаційні органи і представників на з'їзд об'єднання. Уся підготовча робота до нього здійснювалася під керівництвом та за участі членів «Народної ради», Руху, УРП та НПУ.

Підсумком цих заходів став з'їзд Всеукраїнського об'єднання страйкових, профспілкових і робітничих комітетів, проведений у Києві 21–23 червня. Він відбувся на кошти УРП та НРУ. Кожен член цієї партії й прибічник Руху повинні були віддати в його фонд 5 руб. Для проведення форуму зібралися 313 делегатів із 13 областей. 60% присутніх становили робітники, переважно із Західної України, а також лідери некомуністичних партій, депутати Верховної Ради УРСР, зокрема Ярослава Стецько (дружина соратника

³⁹ Цит. за: Романенко Е. Вместе, но не на поводу // Новости и события [газета СТК и Донецкого городского стачечного комитета ПО «Донецкуголь»]. – 1991. – 18 июня.

С.Бандери – Ярослава Стецька), консули США і Чехії, посланці американської та канадської українських діаспор, польської «Солідарності». Делегації гірників на з'їзді були нечисленними. Їх зустріли, як їм самим здалося, доволі прохолодно. Двічі виникали конфліктні ситуації навколо шахтарських делегатів – членів Незалежної профспілки гірників, прихильників збереження принципу демократичного централізму в її побудові й локалізації її організаційного центру у Москві. Питання про надання делегатам – членам НППГ – права вирішального голосу розглядалося довго. Початку форуму передувало виконання національного гімну в манері ОУН, що викликало зняковіння серед делегатів від Донбасу. За їх пропозицією було оголошено інформацію про Незалежну профспілку гірників. Обговорення цього питання свідчило, що інформаційна блокада, котру застосувала влада під час страйку, тенденційність в оцінках боротьби шахтарів відіграли свою негативну роль. Навіть серед демократичного табору не всі розуміли шахтарів. У зв'язку зі створенням на вуглевидобувних підприємствах осередків НППГ вони звинувачувалися в тому, що «продалися американцям». У виступах делегатів звучали закиди на адресу гірників Донбасу за те, що ті не організували страйк на належному рівні, за розлад у шахтарському середовищі, за те, що самоліквідувалося чимало страйккомів. Відмова від підтримки ідей Руху оголошувалася «штрейкбрехерством». Роль, що відводилася руху гірників, стала зрозумілою зі слів голови УРП Л.Лук'яненка, котрий зазначив: «Ми повинні разом боротися проти цієї реакційної сили (КПРС – В.А.). Наші надії – на вас»⁴⁰. Відверте прагнення Української республіканської партії підпорядкувати собі шахтарський рух Східної України, використати його задля зриву підписання союзного договору мало відповідну реакцію – частина гірників Донбасу покинула з'їзд. Після повернення додому, у Макіївку, делегат В.Баєв звернувся до шахтарів зі словами: «Як співголова міського страйккому я не прийду до вас із закликком розпочати страйк. Я заявляю, що під такими гаслами страйкувати не збираюся, та й вас до цього закликаю»⁴¹.

Як і передбачалося, на форумі було створено організацію за типом польської «Солідарності» – політичну структуру із відповідними функціями, котра згодом мала витіснити з громадського життя Федерацію незалежних профспілок України. Громадсько-політичний рух, що створювався, отримав назву Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників. Учасники з'їзду висловили рішучий протест у зв'язку з указом президента СРСР від 13 травня 1991 р. «Про невідкладні заходи щодо забезпечення стабільної роботи базових галузей народного господарства», відповідно до якого вугільну промисловість було включено до переліку галузей, де заборонялося припинення роботи як засіб вирішення трудових суперечок. У «Маніфесті трудящих України», прийнятому на зібранні, було заявлено, що без зміни

⁴⁰ ДАДО. – Ф.19. – Оп.96. – Спр.36. – Арк.48.

⁴¹ Баєв В. Там сквозило полным национализмом...// Шахтёрская жизнь [орган парткома, профкома, комитета ЛКСМУ и СТК шахты им. В.М.Бажанова ПО «Макеевуголь»]. – 1991. – 22 августа.

державно-політичної системи й виходу України зі складу СРСР неможливо відстояти соціальні, політичні та громадянські права трудящих. У зверненні з'їзду до українського народу підкреслювалося, що гарантом проведення ефективних економічних реформ, без яких ніколи не вирватися зі злиднів і не піднятися до рівня цивілізованого європейського співтовариства, може бути лише повна зміна політичного курсу, відмова від соціалістичного вибору, економічні перетворення й перехід до департизованого виробництва. Обраній координаційній раді було доручено розпочати створення структур ВОСТ перш за все в базових галузях народного господарства й на транспорті – вони мали стати основою майбутньої незалежної профспілки. Шахтні страйкками, що збиралися співпрацювати з Всеукраїнським об'єднанням солідарності трудівників, повинні були перетворитися на його комітети.

Прагнення лідерів національно-патріотичних сил урахувати інтереси робітничого класу зумовило суттєві трансформації ідеологічних засад УРП, що призвело до ідеологічних розбіжностей та суперечностей. Так, пропонуючи суспільству відмовитися від соціалістичного вибору, з'їзд фактично виступив за розвиток цих відносин. Він орієнтував «трудові колективи, весь страйковий і робітничий рух на створення корпорації трудових колективів, яка поставила б собі за мету передання підприємств у власність колективів та розпорядження ними»⁴². З'їзд висловив занепокоєння через те, що завдяки політиці Москви відбувається перехід республіканських підприємств у власність закордонних інвесторів, та категорично висловився про неможливість змін форм власності без попереднього рішення трудових колективів.

Підсумки форуму засвідчили, що ядром ВОСТ стала група шахтарських активістів. Саме на них покладался обов'язок мобілізувати сили робітничого класу на боротьбу за досягнення незалежності. Головою об'єднання обрали О.Івашенка, а серед чотирьох його заступників були прохідник шахти №4 «Великомостівська» ВО «Укрзахіддугілля» О.Карп'юк (західний напрям) і раніше згадуваний О.Нагорний (східний напрям). Із п'яти відповідальних секретарів четверо були гірниками – два шахтарі з виробничого об'єднання «Укрзахіддугілля», по одному з ВО «Красноармійськвугілля» й «Донецьквугілля». Гірники також увійшли до складу координаційної ради та контрольно-ревізійного комітету. Загальна кількість шахтарів Донбасу в органах ВОСТ становила 20 осіб. Із метою надання інтелектуальної допомоги гірникам і контролю за їх діями було створено консультаційну раду, до якої увійшли радикально налаштовані діячі НРУ й УРП на чолі з С.Хмарою. Організатори з'їзду заявили, що саме тут відбулося народження робітничого руху як фактора політичної дії.

Одним із перших документів координаційної ради було звернення до всіх громадських та політичних організацій, де стверджувалося, що захист соціальних, економічних і громадянських прав народу стане можливим за умови виходу України з «імперського» СРСР, зміни державної надбудови

⁴² ДАДО. – Ф.19. – Оп.96. – Спр.36. – Арк.54.

й розпуску Верховної Ради УРСР. Було запропоновано негайно розпочати кампанію зі збору підписів із метою проведення осіннього референдуму, на який було б винесено питання, що дадуть змогу з'ясувати ставлення народу до ідей державної незалежності, розпуску республіканської компартії й Верховної Ради УРСР. Об'єднання починало свою діяльність, спираючись на національно-патріотичні сили. Так, на засіданні його координаційної ради 11 червня було прийняте рішення: «Доручити НРУ та УРП, які мають структури на місцях, упритул зайнятися питаннями організації страйккомів та формування кадрів, що мають довіру, особливо у проблемних областях»⁴³. Лідери шахтарського руху дали слово допомогти демократам прийти до влади. З боку національно-патріотичних сил вони, однак, не отримали зустрічних зобов'язань. Маючи намір утворити незалежну профспілку, лідери ВОСТ не досягли того, щоби «Народна рада» взяла на себе, наприклад, таке зобов'язання – зробити все можливе, щоби вищий законодавчий орган республіки ухвалив прогресивний закон про профспілки, щоби було скасовано поправки до чинного союзного законодавства, котрі надали адміністрації право звільняти працівників без узгодження з професійними організаціями тощо.

Події травня – червня 1991 р. здобули різну оцінку дослідників. А.Шершуков, наприклад, звернув увагу на наявність розколу у шахтарському русі між «націоналами» та «байдужими», приводом для якого «стала організація з'їздів ВОСТ, до провідних органів котрого ввійшла значна кількість відомих членів УРП». Створення об'єднання він розглядав «як значний успіх націоналів, оскільки партія отримала реальні робітничі структури, що діють під її безпосереднім впливом»⁴⁴. А.Шершуков також зазначав: «Супротивники ВОСТ стверджують, що за страйккомами націоналів ніхто не стоїть. Цьому можна вірити, оскільки страйк, котрий ВОСТ намагалося провести у серпні, зрівнявся»⁴⁵.

У сучасній вітчизняній історіографії позиціонується інший погляд. Так, А.Русначенко наголошує: «Курс національно-демократичних сил на здобуття незалежності отримав масову підтримку широких верств політизованих робітників. Об'єктивно утворювався єдиний фронт національно-демократичної опозиції та значної частини незалежного робітничого руху, який зміг би відстояти ідею цієї незалежності. Організаційне оформлення цього фронту завершилося з виникненням ВОСТ»⁴⁶. Проте бракує аргументів, що дозволяють робити висновок про завершення процесу об'єднання опозиційних політичних партій і значної частини робітничого руху. Організаційної, а тим більше ідеологічної єдності не було. Ставлення учасників обох рухів до фундаментальних засад життя, форм власності, державного устрою, символів та цінностей були різними. З.Лихолобова, на наш погляд, має рацію, стверджуючи: «Було б помилково стверджувати, що страйкуючі шахтарі

⁴³ Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. – С.322.

⁴⁴ Шершуков А.В. Рабочие организации и политические партии // Новые движения трудящихся: Опыт России и других стран СНГ. – Ч.1. – Москва, 1992. – С.73.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Русначенко А. Національно-визвольний рух України: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – С.251.

прагнули незалежності України, більшість з них виступала за суверенну Українську державу в складі Союзу РСР»⁴⁷. Треба враховувати особливості буденної свідомості гірників, її суперечливість. Шахтарі хотіли працювати в багатій, демократичній Україні, закривши кордони перед кузбасівським вугіллям, і водночас жити у СРСР.

Зі створенням ВОСТ рух гірників розколовся. З об'єднанням погодилися співпрацювати лише страйккоми шахт ВО «Укрзахід-», «Павлоград-», «Красноармійськ-» і «Селидоввугілля». Його з'їзд прискорив процес утворення Незалежної профспілки гірників України, установча конференція якої відбулася в Дмитрові 19–20 липня за участі представників Донецька, Макіївки, Павлограда, Харцизька, Шахтарська, Первомайська та Дмитрова.

Відсутність єдності між національно-демократичним і шахтарським рухом Донбасу, між ВОСТ та НПП яскраво проявилася в дні серпневого путчу в СРСР. «Народна рада» оголосила максимальну готовність щодо проведення всеукраїнського страйку. Об'єднання звернулося до народу із закликом бути готовим до акцій громадянської непокори. У містах Західної України страйккоми, виконуючи рішення місцевих органів влади й ВОСТ, залучалися до підготовки загальних страйків. Проте в Донбасі об'єднання було не у змозі виконати завдання, поставлені «Народною радою». Лідери гірників ВО «Донецьк-», «Красноармійськ-», «Павлоградвугілля», виконуючи рішення міжрегіонального об'єднання Незалежної профспілки гірників і звернення її виконавчого бюро, оголосили передстрайковий стан із наміром підтримати «Демократичну Росію» та Б.Єльцина й таким чином захистити політичні перетворення і в Україні. Оголошений об'єднанням з 21 серпня безстроковий всеукраїнський страйк так і не розпочався. Лідер ВОСТ О.Іващенко згадував: «Ніхто б не підняв Україну. Л.Кравчук до останнього чекав, потім таку обтічну заяву зробив. У Києві ситуація була непростною. Ми тоді ще не були авторитетною силою. Люди про нас тільки починали чути. Ми йшли в народ. Був страх, але, пересилуючи його, виходили на вулиці. Брали мегафони, переконували: «Не бійтеся! Ми не повинні допустити ДКНС!». Люди слухали, боялися. Навіть депутати «Народної ради» далеко не всі виявили сміливість. С.Хмара, як завжди, на коні. В.Чорновіл також сміливий. Брати Горині – козаки. О.Ємця хочу похвалити. Але багато хто (в «Народній раді» все ж таки 120 депутатів було) вичікував: «Аби чого не вийшло. А якщо...?». А ми йшли»⁴⁸. Перехід у Москві ініціативи до демократичних сил зняв напруженість. Проголошення Акту про незалежність України стало початком нової епохи у житті суспільства й відкривало нову сторінку в історії стосунків шахтарського та патріотичного рухів.

Отже, події 1991 р., коли націонал-демократи та гірники вели боротьбу з КПРС за незалежну Україну, є вражаючим прикладом співпраці провідних політичних сил західного й східного регіонів республіки. Спільна мета, обмеженість ресурсів, що були у розпорядженні учасників боротьби,

⁴⁷ Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст. – С.235–236.

⁴⁸ Цит. за: *Ледин И., Агапов В., Белобрагин Н.* Рождённий июльскими грозами... – С.263.

стимулювали об'єднання зусиль. Конференція в Павлограді, з'їзд ВОСТ у Києві стали етапами на шляху формування блоку, котрий протистояв чинній політичній владі. «Поєднання цих двох могутніх рухів – робітничого і національно-визвольного – прискорило падіння режиму⁴⁹», – резюмував А.Русначенко, і з цим висновком не можна не погодитися. Рівень зв'язків, що склалися між шахтарськими та національно-патріотичними силами, був різним – від стійких гірників ВО «Укрзахід-», «Красноармійськ-», «Павлоград-», «Первомайськ-», «Селидоввугілля», а також окремих шахт виробничого об'єднання «Донецьквугілля», до епізодичних, що було характерно для більшості колективів Центрального і Східного Донбасу. Події 1991 р. довели правомірність думки про те, що ідеї стають матеріальною силою, коли вони оволодівають масами. Демократичні ідеї, які виходили від національно-патріотичних сил, мали підтримку серед значної частини лідерів гірників України, залучених до загальносоюзного політичного процесу. Саме вони у 1991 р. надали страйковому руху в УРСР специфічного національного змісту, забезпечили приєднання до боротьби за незалежність десятків тисяч шахтарів. Водночас ігнорування лідерами націонал-демократів соціальної психології шахтарів, спроби залучити їх до боротьби за національні цінності без урахування власних специфічних інтересів (збереження досягнутого життєвого рівня, робочих місць, стабільність товарного забезпечення тощо), втрата часу, що сталося під час з'ясування доцільності підтримки страйку, – стримували створення потужного й дієвого союзу. Колективи гірників, котрі свідомо взяли участь у страйковій боротьбі, їх лідери в 1991 р. витримали іспит на громадянську зрілість, провели страйк (та організовано вийшли із нього), який не мав аналогів у вітчизняній історії. Саме тому навряд чи має сенс погоджуватися з концепцією А.Русначенка, котрий розглядає робітничий рух «як другу за значенням силу, що спричинила руйнування існуючої на той час Комуністичної партії і системи влади в республіці»⁵⁰. Обидва рухи доповнювали один одного.

⁴⁹ Русначенко А. Національно-визвольний рух України: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – С.296.

⁵⁰ Там само. – С.5.

The article is devoted to the analysis of miners' strike movement and national patriotic forces cooperation development in the period from January to August 1991. The author highlights changing of opposition leaders' attitude to the participants of spring strike 1991, reasons of such transformation, forms of miners' groups supporting. The process of Ukrainian solidarity integration of the working people and parts behaviour during August putsch is highlighted.

Ю.В.КУЗЬМЕНКО*

СЕРПНЕВИЙ ПУТЧ 1991 р. ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКУ НОМЕНКЛАТУРУ УРСР

У статті висвітлюється перебіг політичних подій в УРСР другої половини серпня 1991 р. та реакція перших осіб республіки на дії путчистів. Автор стверджує, що провал спроби державного перевороту в СРСР вирішальним чином вплинув на усвідомлення українською партійно-радянською номенклатурою необхідності проголошення незалежності України. Дистанціювання від союзного центру, використання гасел національно-демократичного руху та досягнення компромісу з його поміркованою частиною дозволило прагматично налаштованій номенклатурі зберегти владні позиції в політичній системі України пострадянської доби.

Минуло 20 років відтоді, як спроба державного перевороту, організована членами Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), зазнала поразки. Цей політичний маневр, за задумом його творців, мав зберегти СРСР, але насправді тільки підштовхнув його до розпаду, зробивши можливим утворення нових незалежних держав, у тому числі й України. Низький ступінь дослідження теми у вітчизняній науці явно дисонує з рівнем її важливості для розуміння процесів суспільно-політичних трансформацій у нашій країні початку 1990-х рр. Переважна більшість праць, присвячених серпневому путчу, належить російським авторам, натомість українські історики та політологи обмежуються фрагментарними згадками про подію як переддень проголошення Акту про незалежність України. Однак серпневі дні 1991 р. стали часом, коли визначалася політична сила, що стане біля керма новоутвореної держави. Як показав історичний досвід, головним актором суспільно-політичного життя в Україні продовжувала залишатися колишня партійно-радянська номенклатура – коло осіб, що обіймали ключові посади в республіці. Саме вона визначала зміст та напрям державотворчих процесів. Відповідно, об'єктивне осмислення впливу спроби державного перевороту 1991 р. на УРСР у цілому та на подальшу долю номенклатури зокрема дозволить виявити витоки багатьох проблем сучасної України.

У російській історичній науці вивчення теми набуло чималої популярності, про що свідчать чисельні й різноаспектні студії таких дослідників, як А.Багіров¹, З.Станкевич², С.Андреев³, А.Салмін⁴, Р.Медведев⁵, І.Осадченко⁶,

* Кузьменко Юлія Володимирівна – асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

E-mail: kuzmenko_yulia@ukr.net

¹ Багіров А. После путча (обзор писем в редакцию) // Молодая гвардия. – 1992. – №1/2. – С.3–8.

² Станкевич З. История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. – Москва, 2001. – 320 с.

³ Андреев С. Траурный марш: Хроника последних месяцев перестройки // Октябрь. – 1991. – №6. – С.161–185.

⁴ Салмин А.И. Союз после Союза // Политические исследования. – 1992. – №1/2. – С.34–55.

⁵ Медведев Р. Советский союз. Последние годы жизни. Конец советской империи. – Москва, 2010. – 637 с.

⁶ От катастрофы к возрождению: Причины и последствия разрушения СССР / Под общ. ред. И.П.Осадченко. – Москва, 1999. – 121 с.

Р.Піхоя⁷, В.Согрін⁸, В.Степанков, Є.Лісов⁹ тощо. Значна частина російських науковців, розглядаючи період перебудови у цілому та останні дні існування СРСР зокрема, спирається на теорію революції еліт, навколо якої розгорнулися широкі дискусії. Питання про те, чи відбулася зміна еліт на початку 1990-х рр., у своїх дослідженнях порушують Д.Фурман¹⁰, М.Малютін¹¹, В.Пастухов¹², А.Бутенко¹³, Г.Ашин¹⁴, Т.Коржихіна і Ю.Фігатнер¹⁵. Їх висновки можна звести до твердження про те, що зміни у суспільно-політичному та економічному житті СРСР у 1985–1991 рр. були обумовлені прагненням партійно-радянської номенклатури перетворити державну (корпоративну) власність, розпорядником якої вона була, на приватну, конвертувавши свій статусний капітал у реальний та обмінявши владу на власність (або поєднавши їх).

У вітчизняній історичній науці спеціальні дослідження з проблеми путчу та його впливу на партійно-радянську номенклатуру відсутні, хоча вона побіжно розглядалася у рамках узагальнюючих досліджень та монографій. Так, О.Бойко подає детальну хроніку подій 19–21 серпня 1991 р. й аналізує її у працях, присвячених вивченню суспільно-політичних трансформацій другої половини 1980 – початку 1990-х рр.¹⁶ Значний внесок у дослідження перебудовчих процесів в Українській РСР зробили також В.Литвин¹⁷, М.Михальченко, В.Андрущенко¹⁸, О.Гарань та О.Майборода¹⁹, С.Кульчицький²⁰, І.Овчар²¹ і деякі інші дослідники.

Особливе значення мають праці, написані колишніми номенклатурними працівниками, які брали безпосередню участь у визначенні подальшої

⁷ Піхоя Р.Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий 1985–2005. – Москва, 2007. – 554 с.

⁸ Согрин В.В. Перестройка: Итоги и уроки // Общественные науки и современность. – 1992. – №1. – С.133–147.

⁹ Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор (версия исследования) // Огонёк. – 1992. – №38/39. – С.13–16.

¹⁰ Фурман Д.Е. Наша странная революция // Свободная мысль. – 1993. – №1. – С.9–17.

¹¹ Малютин М. «Новая» элита в новой России // Общественные науки и современность. – 1992. – №2. – С.36–45.

¹² Пастухов В.Б. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» // Политические исследования. – 1993. – №2. – С.49–56.

¹³ Бутенко А.П. Откуда и куда идём: Взгляд философа на историю советского общества. – Ленинград, 1990. – 288 с.

¹⁴ Ашин Г. Смена элит // Общественные науки и современность. – 1995. – №1. – С.40–50.

¹⁵ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С.25–38.

¹⁶ Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пуші (серпень 1991 – грудень 1991 р.). – Ніжин, 2006. – 224 с.; *Ї ж.* Україна в 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – 306 с.

¹⁷ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і рр. ХХ ст.). – К., 2001. – 560 с.; Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К., 2000. – 360 с.

¹⁸ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991–1995. – К., 1996.

¹⁹ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К., 2000.

²⁰ Кульчицький С. Політична еліта в радянській і незалежній Україні // День. – 2001. – 11 серпня. – №143 [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/64521/>

²¹ Овчар І.В. Витоки та характер перебудови в СРСР (1985–1991 рр.) // Обрії (Івано-Франківськ). – 2006. – №1. – С.53–58; *Ї ж.* Підсумки та наслідки перебудови в СРСР та їх роль у відновленні української незалежності // Сторінки історії. – 2006. – Вип.22. – С.132–139.

долі Української РСР. Серед них слід назвати Л.Кравчука²², генерала В.Варенникова²³, Г.Крючкова²⁴ та ін. Мемуари й роздуми цих діячів у сукупності з архівними матеріалами є головними джерелами при відтворенні суспільно-політичної ситуації, яка склалася у другій половині серпня 1991 р.

Спробуємо розглянути перебіг політичних подій останніх днів перебування Української РСР у складі Радянського Союзу та з'ясувати їх вплив на зміну становища партійно-радянської номенклатури республіки. Радикалізація настроїв народних мас УРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. відбувалася стрімкими темпами, посилювалася й боротьба національно-демократичних сил проти партійної номенклатури. 19 жовтня 1990 р. на засіданні політбюро ЦК Компартії України перший заступник голови КДБ Є.Марчук проінформував членів політбюро про кампанію, яка була розгорнута в республіці проти КППС: «Кампанія хоча й стара, але вона набула нових акцентів [...] підпитанням цієї кампанії буде дискредитація конкретних партійних керівників. Збір різного роду компрометуючих матеріалів на конкретних осіб, які працюють у партії, перш за все, звичайно, по першим особам, [...] а всі ми смертні, у кожного якісь є, щось було в біографії»²⁵. Радикалізація подекуди набувала загрозливого характеру. Члени політбюро почали виявляти стурбованість через зростання ймовірності вчинення фізичної розправи над ними чи їх близькими. Так, великого резонансу набув факт нападу «львівських студентів» на спеціалізований дитячий садочок для дітей та онуків членів ЦК КПУ²⁶.

На початку літа 1991 р. позиція демократично налаштованої громадськості щодо партійно-радянської номенклатури оформилася остаточно. Зокрема, у червні на з'їзді Всеукраїнської організації солідарності трудящих у Києві пролунало: «Партійна номенклатура боїться об'єднання наших сил, партократія знає, що ми хочемо робити, готує наступ, і він уже почався, треба негайно відсунути Компартію від влади, віддати до суду, а майно націоналізувати»²⁷. Слід зауважити, що підозри громадськості не були безпідставними. Факт складання обкомами КПУ «політичних карт» областей УРСР дає підстави припустити, що в Україні йшла підготовка до «закручування гайок» та проведення широкомасштабної каральної акції проти прибічників демократичного табору²⁸.

Поряд з активізацією громадськості виникла ще одна загроза для консервативного крила партійно-радянської номенклатури: на 20 серпня 1991 р.

²² Кравчук Л.М. «Є така держава Україна»: Матеріали з виступів, інтерв'ю, пресконференцій, брифінгів, відповідей на запитання. – К., 1992. – 224 с.; *Його ж.* Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К., 2002. – 392 с.

²³ Варенников В. Дело ГКЧП. – Москва, 2010. – С.132.

²⁴ Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – Х., 2009. – С.560.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2198. – Арк.95–104 (збережено правопис оригіналу).

²⁶ Там само. – Арк.136.

²⁷ Там само. – Оп.32. – Спр.2906. – Арк.42–45.

²⁸ Турченко Ф.Г. Таємні документи Запорізького обкому КП України про політичну боротьбу в регіоні напередодні проголошення незалежності 1991 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2007. – Вип.1. – С.373.

мало бути призначене підписання нового союзного договору, який міг перетворити єдину державу на союз держав. Навіть сама думка про перехід до федеративного устрою була неприйнятною для вищезгаданих кіл із найближчого оточення президента СРСР – і не лише з ідеологічних міркувань, але й з суто прагматичного погляду, оскільки зміна форми державного устрою потягла б за собою ліквідацію значної частини старих державних структур разом з їх бюрократичним апаратом²⁹. Отже, головним завданням групи осіб, що незабаром утворили т.зв. Державний комітет з надзвичайного стану, була спроба добитися збереження СРСР у його попередньому вигляді, для чого належало зірвати процедуру підписання союзного договору.

19–21 серпня 1991 р. було вчинено спробу державного перевороту, ініціаторами якого стала група вищих партійних та державних чиновників, що займали ключові посади в управлінській системі СРСР і були зацікавлені у здійсненні реваншу та докорінному перегляді політичного курсу М.Горбачова. Вона включала представників військово-промислового комплексу – О.Бакланова, О.Тізякова, Д.Язова; партійного апарату, які уособлювали новий прошарок керівництва, що прийшов до реальної влади за останні роки – О.Шеніна та В.Болдіна; «силових міністрів» – Б.Пуго і В.Крючкова та керівників СРСР, які втратили б свої посади після підписання нового союзного договору – А.Лук'янова, Г.Янаєва та В.Павлова. Як зазначає відомий російський історик Р.Піхоя, незважаючи на спільність інтересів цієї когорти партійно-державних діячів, єдності в ній не існувало від самого моменту її створення³⁰.

Серпневі події 1991 р. відіграли вирішальну роль не лише у справі проголошення незалежності України, але й у долях партійно-радянської номенклатури УРСР. Від реакції керівництва республіки на події у Москві, тактичної лінії поведінки значною мірою залежала їх подальша політична кар'єра та майбутнє цілої армії номенклатурних працівників.

Хроніку подій останніх днів існування Української РСР слід розпочати не з 19, а з 18 серпня 1991 р. Адже, як стане відомо 25 серпня, у Львівському обкомі партії було виявлено «Картку обліку вхідних таємних документів» від 18 серпня 1991 р. за підписом завідуючого загальним відділом обкому Тарасенка. І хоча самого тексту документа знайдено не було, проте навіть назва картки – «Про введення у країні надзвичайного стану» – викликала резонанс під час засідання Президії Верховної Ради УРСР, на якому було заявлено про її існування. Поряд із цим документом, що підтверджував факт поінформованості частини партійної номенклатури республіки щодо підготовки спроби державного перевороту, на засіданні було розглянуто ще два, на яких також стояла дата «18 серпня 1991р.»: «Про введення у країні надзвичайного стану» без зазначення відправника та шифрограма з текстом: «Першим секретарям ЦК Компартій союзних республік, рескомів автономних, крайкомів і обкомів партії. У зв'язку з введенням надзвичайного стану необхідно вжити заходи щодо участі комуністів в їх сприянні

²⁹ Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пуці... – С.39.

³⁰ Піхоя Р.Г. Москва. Кремль. Власть... – С.307–308.

державному комітету з надзвичайного стану в СРСР. У практичній діяльності керуватися Конституцією. Про пленум ЦК і інші заходи повідомимо додатково»³¹. Наявність цих документів засвідчила, що окремим керівникам республіканського та обласного рівнів було відомо про підготовку замаху ще у переддень путчу.

19 серпня епіцентром політичних подій у республіці став кабінет голови Верховної Ради УРСР Л.Кравчука. Від його рішення залежав подальший розвиток ситуації, а також особиста політична кар'єра цього діяча. Слід відзначити, що й на сьогодні досить багато обставин того дня, що пов'язані з ім'ям Л.Кравчука, залишаються нез'ясованими: по-перше, рівень інформованості голови вищого законодавчого органу УРСР про плани та перші кроки ДКНС; по-друге, мотиви, якими він керувався під час розмови з генералом В.Варенниковим, і, по-третє, питання про дату його виходу з партії, що пояснило б ступінь скоординованості його дій із політбюро та секретаріатом ЦК КПУ.

Згідно з розповіддю Л.Кравчука, що була озвучена ним на вимогу деяких депутатів-членів Президії Верховної Ради УРСР (зокрема, О.Коцюби), він довідався про події у Москві 19 серпня о 6.35 з телефонної розмови з В.Чечеватовим. Дізнавшись про те, що в його кабінеті перебуває генерал В.Варенников, який чекає на зустріч, Л.Кравчук вирішив не квапитися та взяти «люфт» для з'ясування ситуації. Одразу після цього він здійснив дзвінок до голови КДБ УРСР М.Голушка, проте поговорити з ним не вдалося, оскільки той у цей час купався у річці (це стало підставою вважати, що голова КДБ республіки не був проінформований). Коли Л.Кравчук уже вирушив на зустріч з В.Варенниковим, до нього зателефонував Б.Сльцин (автомобіль було обладнано телефонним зв'язком). Після короткої розмови вони домовилися не визнавати комітет³².

Розповідь Л.Кравчука все ж видається дещо сумнівною, хоча б з огляду на те, що 18 серпня секретарі деяких обкомів КПУ отримали вказівки щодо запровадження надзвичайного стану в республіці та, відповідно, мали певну інформацію про плани ДКНС, а член політбюро ЦК КПУ, голова Верховної Ради УРСР перебував у стані повного невідання. Однак хід та результати зустрічі Л.Кравчука й В.Варенникова є, на нашу думку, більш важливими, ніж з'ясування ступеня щирості розповіді Л.Кравчука. Вона відбулася у присутності С.Гуренка, першого заступника Ради Міністрів К.Масика та групи осіб, переважно військових. Сьогодні в історичній науці панує думка, що ґрунтується на спогадах Л.Кравчука: під час зустрічі В.Варенников заявив, що влада перейшла до ДКНС та в ультимативній формі зажадав від Л.Кравчука «зайняти правильну позицію» й «змінити свій особистий курс та курс Верховної Ради»³³. Проте майже через 19 років після цих подій, у своїй книзі «Дело ГКЧП» В.Варенников представив інший погляд – він не тільки

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4704. – Арк.189–190.

³² Там само. – Арк.196–197.

³³ Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор. – Москва, 1992. – С.114–115.

не вимагав від керівників України введення в республіці надзвичайного стану, а навпаки – вніс пропозицію, що забезпечила б стабілізацію ситуації в республіці³⁴. У будь-якому випадку Л.Кравчук виступив проти запровадження надзвичайного стану в Україні або окремому регіоні, заявивши, що, згідно із союзним законом «Про правовий режим надзвичайного стану в СРСР», це – справа Верховної Ради, та відразу ж продемонстрував цей нормативно-правовий акт. Як слушно зауважив член військової ради, начальник політуправління, заступник командувача Київського військового округу генерал-лейтенант Б.Шарилов, який у цей час також перебував у кабінеті Л.Кравчука, «потрібний документ опинився під рукою: значить, людина готувалася»³⁵.

Так чи інакше, але в перший день серпневого путчу лінія поведінки Л.Кравчука виявилася вирішальною. Пізніше голова Верховної Ради виступив на телебаченні зі зверненням до українського народу, в якому йшлося: «Отже, наша позиція – це позиція виваженості і ще раз виваженості. Це захист конституційних норм, захист законів. Усе, що йде всупереч цій позиції, яку схвалив народ, є для нас неприйнятним. Ми маємо відстояти закони, захистити демократію, утвердити у суспільстві законний порядок, захистити інтереси людей. Ми маємо діяти так, щоб не пролилася кров»³⁶.

Таким чином, вичікувальна та нерішуча позиція Л.Кравчука, з одного боку, цілком укладалася у схему номенклатурних традицій та практик реагування на складні й неоднозначні ситуації. Проте, з іншого – її можна охарактеризувати як прояв холонокровності та витримки³⁷, чіткого дотримання «букви закону», завдяки чому вдалося відвернути загрозу збройного зіткнення в Україні.

Слід зазначити, що на лінію поведінки голови Верховної Ради УРСР могла вплинути і його домовленість з Б.Сльциним про невизнання ДКНС. До того ж, відомо, що у переддень путчу (за одними даними – 17, за іншими – 18 серпня) Л.Кравчук зустрічався із найближчим соратником Б.Сльцина – Г.Бурбулісом. Зустріч тривала понад дві години³⁸. Однак про що тоді йшлося, досі невідомо. Пізніше в одному з інтерв'ю С.Гуренко розповів, що на питання Л.Кравчуку: «Чому ти не розповів про зустріч з Бурбулісом?» той відповів: «А ти мені про все розповідав?»³⁹. Це, на нашу думку, вдало ілюструє характер взаємовідносин не лише між двома найвищими керівниками республіканського рівня, але й у цілому між номенклатурниками.

Звісно, позиція, зайнята головою Верховної Ради УРСР, найімовірніше розходилася з баченням ситуації та планом дій керівництва ЦК КПУ

³⁴ Варенников В. Дело ГКЧП. – С.132.

³⁵ Рахманін С. Борис Шариков: «Те, що ГКЧП провалиться, я відчув, коли побачив пресконференцію членів комітету» // Дзеркало тижня. – 2001. – 18–22 серпня. – №31 (355) [Електронний ресурс]: <http://www.dt.ua/1000/1030/31957/>

³⁶ Кравчук Л. «Ми маємо діяти так, щоб не пролилася кров»: Виступ по українському телебаченню 19 серпня 1991 р. // Хроніка опору. – К., 1991. – С.103.

³⁷ Михальченко М., Андрущенко В. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991–1995. – С.29; Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пуші... – С.50–51.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4704. – Арк.203.

³⁹ Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – С.560.

станом на 19 серпня, яке, як завжди, слухняно перейшло на бік заколотників. Секретаріат ЦК КПУ розіслав у регіональні парткоми лист, що фактично повторював надіслану секретаріатом ЦК КПРС шифрограму з вимогою вжити заходів щодо участі комуністів у сприянні ДКНС⁴⁰.

За спогадами Г.Крючкова, цей лист було написано саме ним на основі обміну думками, що відбувся в ЦК. Сумнозвісна фраза про сприяння ДКНС з'явилася «з урахуванням вказівки, що містилася у постанові секретаріату ЦК КПРС». Як зазначив він у мемуарах, хтось із секретарів ЦК (імовірно, С.Гуренко), ніби розмірковуючи вголос, сказав: «Може, не треба цього писати». Проте він наполіг і вказане положення у цій шифротелеграмі залишилося⁴¹. Ця рекомендація, власне, і стала у подальшому головним аргументом на користь заборони КПУ. Хоча С.Гуренко стверджував, що вже ввечері наступного дня її було відкликано, що свідчить про коливання керівництва ЦК КПУ.

20 серпня зі своєю заявою виступив перший секретар ЦК КПУ С.Гуренко, в якій він фактично приєднався до позиції Л.Кравчука. На думку авторів «Політичної історії України», і керівник держави, і керівник правлячої партії виступили з узгодженою позицією, хоча й оприлюдненою в різний час⁴². Проте у такому випадку постає питання: якими мотивами керувався секретаріат ЦК КПУ, коли розсилав вищевказаного листа до регіональних структур партії та, власне, перший секретар ЦК КПУ, із відома якого була написана згадана рекомендація? Тим паче, що це відбулося вже після бесіди Л.Кравчука з В.Варенниковим за участі С.Гуренка.

З іншого боку, і досі залишається відкритим питання про дату виходу Л.Кравчука з партії, а це допоможе з'ясувати його роль у партійних справах у перший день путчу. Очевидно, він ще залишався членом не лише керівних органів КПУ, але й самої партії. Натомість Л.Кравчук заперечує цей факт, повідомивши на прес-конференції 27 серпня, що вийшов із партії ще 19 серпня. Цю дату він вказав і на засіданні Президії Верховної Ради УРСР 26 серпня 1991 р.⁴³, хоча під час зустрічі з журналістами 22 серпня фактично спростував чутки про свій вихід із партії. На основі вивчення стенограми засідання політбюро ЦК КПУ від 22 серпня 1991 р. В.Лозицький з'ясував, що Л.Кравчук не лише брав у ньому участь, але й мав цілковиту підтримку з боку С.Гуренка, який у випадку критики дій голови вищого законодавчого органу республіки з боку членів ЦК доводив, що йому надзвичайно важко працювати у такому розбурханому парламенті, а тому треба допомагати і підтримувати його⁴⁴. Отже, це засвідчує відсутність принципових розбіжностей або непорозумінь між першим секретарем ЦК і головою Верховної Ради УРСР.

⁴⁰ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С.24–25.

⁴¹ Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – С.559–560.

⁴² Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – К., 2003. – С.494.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4704. – Арк.203.

⁴⁴ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С.127.

Не кращі умови склалися у ці дні для номенклатури нижчих рівнів влади. Недостатність інформації про події у Москві, вичікувальна позиція республіканської верхівки та непослідовність дій у поєднанні з острахом перед акціями громадської непокори тримали секретарів областей та міст у стані невизначеності. Слід указати й на брак документів в обласних архівах, які дозволили б зрозуміти реакцію та дії партійно-державних органів і їх керівників на місцях. За усними спогадами деяких працівників міськкомів та райкомів, матеріали, що стосувалися серпневих подій 1991 р., було знищено за допомогою т.зв. «соломорізки», як тільки стала очевидною поразка ДКНС, що врятувало багатьох працівників партійних комітетів від кримінальної відповідальності. Керуючись першими шифрограмами, що надійшли до обкомів 18 та 19 серпня, представники рад Дніпропетровської, Житомирської, Одеської, Миколаївської, Чернігівської та інших областей усе ж заявили про свою підтримку ДКНС. В інформації ЦК КПУ про оперативну ситуацію в Українській РСР давалася оцінка діяльності обласних партійних органів: «На місцях вживаються заходи з дотримання правопорядку та попередження провокаційних дій»⁴⁵.

Невизначеність і вагання були притаманні й членам Президії Верховної Ради УРСР, що терміново зібралися для проведення засідання ввечері 19 серпня. О.Ємець, І.Юхновський, В.Яворівський, Л.Танюк та В.Гриньов активно висловлювалися проти ДКНС, вимагаючи кваліфікації його дій як «контрреволюційних», натомість М.Гришко, О.Коцюба, Я.Кондратьєв ухилялися від будь-яких оцінок, пояснюючи свою позицію недостатністю інформації або небажанням провокувати запровадження надзвичайного стану в республіці⁴⁶. Однак уже за добу, коли хід політичного протистояння в Москві дозволив передбачити, на чиему боці буде перемога, Президія Верховної Ради УРСР ухвалила заяву, в якій чинність постанов ДКНС на території республіки не визнавалася.

22 серпня на засіданні Президії Верховної Ради УРСР місця обережним висловлюванням уже не було. Присутні, серед яких було чимало осіб, пов'язаних із партією, розуміючи, що незабаром КПУ буде визнано злочинною, активно обговорювали, як бути з партійним майном та грошовими рахунками. Президія прийняла рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії українського парламенту, яка стане доленосною⁴⁷.

Цього ж дня відбулося засідання політбюро, на якому розглядалося питання «Про поточний політичний момент» та було засуджено дії ДКНС і ЦК КПСР. Політбюро ЦК КПУ намагалось всіляко виправдати секретаріат ЦК КПУ, який «оперативно орієнтував партійні комітети, первинні організації, комуністів республіки на необхідність всебічно сприяти неухильному дотриманню законності й правопорядку в республіці, згуртуванню всіх патріотичних, демократичних сил в ім'я громадянського миру і спокою,

⁴⁵ Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пущі... – С.53.

⁴⁶ Танюк Л. Коментар до трьох засідань Президії Верховної Ради України // Хроніка опору. – С.114–115.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4704. – Арк.133.

відвернення будь-яких дій, які могли б призвести до небезпечного загострення обстановки, застосування сили, кровопролиття»⁴⁸.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Україну незалежною державою, а також прийняла рішення про департизацію державних органів, установ і організацій, армії та правоохоронної системи. За ці рішення свої голоси віддали не лише члени опозиційної «Народної ради», але й представники комуністичної більшості. Цей факт переконливо свідчить на користь тези про те, що станом на серпень 1991 р. інтереси національно-демократичних кіл та правлячої в УРСР номенклатури збіглися: обидві політичні сили, звісно, із різних причин, віднині вважали перебування УРСР у складі союзної держави недоцільним і не вигідним. Якщо позиція перших видається очевидною, то питання про логіку дій партійно-радянської номенклатури залишається відкритим. Якими мотивами вона керувалася, голосуючи за незалежність України?

По-перше, слід погодитися з С.Кульчицьким, на думку якого, радянській номенклатурі стало вкрай небезпечно залишатися в партії. Вона перестала приносити дивіденди, тому що втратила державний статус⁴⁹. Найбільш далекоглядні представники партійної номенклатури ще напередодні виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад збагнули необхідність (точніше, вигідність) зміни партійного крісла на радянське. Тому вони легко зреклися тих своїх колег, які не встигли переорієнтуватися і продовжували займати керівні посади в КПУ. Подібною була ситуація і для директорів різноманітних промислових і господарських підприємств та кооперативів, переважна більшість яких хоча й була вихідцями з партії та її «призначенцями», проте в умовах, коли приватизація ставала реальністю, компартія залишалася для них «вузечкою», що не дозволяла перетворитися на повноправних власників.

По-друге, перемога Б.Єльцина однозначно вказувала на те, що в країні розпочнуться ліберально-демократичні перетворення, наслідки яких для партійно-радянської номенклатури УРСР були мало прогнозованими. І лише відокремлення республіки давало можливість номенклатурним колам утримати ситуацію під своїм контролем та зберегти привілейоване становище у суспільстві.

І, по-третє, процес суверенізації, який набирив обертів в УРСР, давав зрозуміти вищому ешелону партійно-державної номенклатури, що якщо вона не повернеться обличчям до громадськості та не візьме ініціативу у свої руки, то це зробить інша політична сила. Отже, виникала загроза втрати політичної та економічної влади. Тому прийняття Акту про незалежність України було компромісом з обопільним інтересом. Щоправда, інтереси національно-демократичних сил мали здебільшого ідейний характер, натомість колишня номенклатура керувалася цілком матеріальними міркуваннями.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2198. – Арк.15.

⁴⁹ Кульчицький С. Політична еліта в радянській і незалежній Україні // День. – 2001. – 11 серпня. – №143 [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/64521/>

Звісно, не можна скидати з рахунків і ту обставину, що сплеск національної свідомості кінця 1980 – початку 1990-х рр. міг зачепити й номенклатурні прошарки, особливо враховуючи загострення ідеологічної кризи та деморалізацію в партії. Проте з'ясування справжніх мотивів партійно-радянської номенклатури, а тим паче визначення відсотка номенклатурних кадрів, що керувалися національними ідеями, – предмет окремого дослідження.

Наступного дня після проголошення незалежності політбюро ЦК КПУ оприлюднило заяву, в якій усіляко підтримувало цю акцію. Наголошувалося, що відповідний документ «був прийнятий завдяки спільним діям усіх політичних сил в парламенті, як логічний крок в утвердженні суверенної державності України, що є програмною метою Компартії, визначеною її XXVIII з'їздом». У заяві категорично відкидалися будь-які спроби звинуватити КПУ в причетності до злочинних дій ДКНС, і у зв'язку з цим секретаріат ЦК КПУ звертався до голови Верховної Ради України з проханням дати вказівку уряду республіки, відповідним державним і місцевим органам вжити заходів до припинення самочинних дій проти партійних організацій і комуністів, забезпечити охорону приміщень парткомів і надати можливість їх працівникам безперешкодно виконувати свої обов'язки⁵⁰.

26 серпня вийшов указ Президії Верховної Ради України про тимчасове припинення діяльності КПУ. У цей же день у стінах колишньої Вищої партійної школи відбувся останній пленум ЦК Компартії України, у роботі якого брало участь 144 з 272 членів ЦК. Заслухавши інформацію першого секретаря ЦК КПУ С.Гуренка про перебіг останніх подій в Україні та рівень причетності (точніше «непричетності») до спроби державного перевороту секретаріату та політбюро ЦК КПУ, учасники пленуму перейшли до обговорення, у ході якого було висловлено різні погляди на майбутнє партії: від саморозпуску до підпільної діяльності. Слід зазначити, що атмосфера, яка панувала на пленумі, свідчила про падіння довіри до С.Гуренка, як першої людини в партії⁵¹.

У постанові останнього в історії ЦК КПУ пленуму було засуджено дії, вчинені «групою заколотників» із числа осіб, що входили до складу керівництва країни і КПРС та, власне, сама спроба здійснити державний переворот, що поставила під загрозу конституційний лад у країні і завдала тяжкого удару по авторитету партії. Пленум прийняв рішення про повну самостійність Компартії України. Також було висловлено протест проти заборони КПУ, і на період тимчасового припинення діяльності партійних структур Компартії України в зв'язку з постановою Президії Верховної Ради республіки доручено представляти її інтереси Є.Мармазову, О.Морозу, С.Дорогунцову, В.Петренку, В.Курашику, І.Бойку, В.Тризні, С.Камінчуку,

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2280. – Арк.17–18.

⁵¹ Там само. – Оп.2. – Спр.1137. – Арк.14.

Г.Харченку, В.Лісовенку, К.Продану⁵². Однак спроби відмежуватися від підтримки серпневого путчу в умовах тотального падіння авторитету партії та цілковитої деморалізації її членів не мали жодного успіху.

Крах правлячої партії, зміна політичного режиму і статусу України та перехід до розбудови нових державних структур мали б покласти початок зміні правлячих кіл. Проте чи відбулася зміна еліт в Україні на пострадянському просторі? Із приводу цього питання й досі точаться гострі дискусії, у ході яких окреслилося три основних підходи. Перша точка зору полягає у тому, що перехід від тоталітаризму до демократії супроводжується обов'язковою зміною еліт – тоталітаристської на демократичну. Партноменклатура КПСР зійшла з політичної арени, проти неї і був спрямований головний удар демократичних перетворень.

Згідно з другим підходом, зміни еліт узагалі не відбулося: попередня, номенклатурна, в основному збереглася де-факто, лише перефарбувавши свій фасад – із партоткратичного на псевдодемократичний. Колишні партбоси просто пересіли в нові крісла, як наслідок виникла неономенклатура.

Третя думка зводиться до того, що зміна еліт – це лише видимість. І раніше комуністична номенклатура країною не керувала: заклики до світлого комуністичного майбутнього були лише ідеологічним прикриттям цілком реального панування бюрократично-чиновницької еліти. Вона ж продовжувала правити й після серпневого путчу, змінивши компартійну фразеологію на демократичну. Відчуження влади від народу збереглося. Більше того, перехідний період, коли старі антиринкові закони вже не працюють, а нові – ринкові – ще не створені або ще не працюють, для бюрократичної еліти – найкращий час, що дав їй такі права, про які вона раніше могла лише мріяти. Якщо прерогативою цієї еліти раніше була влада, то тепер вона доповнена власністю, що стало можливим унаслідок розгортання приватизації⁵³.

На нашу думку, перший підхід не витримує критики. Головним аргументом проти нього слугують статистичні дані. За підрахунками російського соціолога О.Криштановської, структура політичної влади цієї країни у середині 1990-х рр. була представлена абсолютною більшістю осіб, які раніше входили до номенклатури – близько 65%⁵⁴ (за даними Г.Ашина – 70%⁵⁵). На теренах України партійно-радянська номенклатура також зберегла за собою значну долю владних крісел. Зокрема, у 1990-х рр. вона мала присутність від 87% (у Кабміні) до 93% (у РНБО), та від 74% серед голів парламентських комісій Верховної Ради першого скликання до 95% – у другому скликанні⁵⁶.

⁵² Там само. – Арк.3–17.

⁵³ Ашин Г. Смена элит // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №1. – С.47.

⁵⁴ Криштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №1. – С.65.

⁵⁵ Ашин Г. Формы рекрутирования политических элит // *Общественные науки и современность*. – 1998. – №3. – С.91.

⁵⁶ Мороко В.В. Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990–2008 рр.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Запоріжжя, 2008. – Вип.24. – С.246.

Другий і третій підходи мають суттєві раціональні зерна, але лише їх синтез та деякі корективи дають можливість наблизитися до правильно-го розуміння процесів трансформації, що відбувалися у середині правлячого прошарку. Так, другий підхід, абсолютно правильно підкреслюючи конформізм колишніх номенклатурників, що дозволив їм зберегти політичну владу, проте ігнорує не менш важливі економічні чинники. Третій навпаки – розглядає політичну та економічну владу в комплексі, утім перетворює її на прерогативу лише вищих номенклатурних щаблів, тоді як основним плацдармом руху «нагору» на початку 1990-х рр. були другий та третій ранги номенклатури. Відповідно до статистичних даних, що наведені російськими дослідниками Б.Головачовим, Л.Косовою та Л.Хахуліною, близько третини пострадянської правлячої державної та політичної верхівки перебували в номенклатурі ЦК, а дві третини прийшли з посад заступників керівників, начальників підрозділів у міністерствах та відомствах, на підприємствах і т.д. І лише 16% прийшли до влади, не маючи за плечима жодних адміністративних постів. На підставі цього вказані науковці визначили зміну влади 1991 р. як «революцію заступників або других осіб»: прийшовши до владного керма, вони хоча й принесли «новий погляд» на речі, але значною мірою сприяли збереженню та відтворенню номенклатурних зв'язків⁵⁷.

Таким чином, дні серпневого путчу 1991 р. для партійно-радянської номенклатури УРСР стали визначальним часом, коли вирішувалася її подальша доля: «Пан або пропав?». На думку В.Мороко, саме відсутність сталої та непереборної необхідності в побудові громадянського суспільства у більшості громадян УРСР дозволила представникам старої номенклатури безперешкодно знайти собі місце у владі⁵⁸. До цього слід додати також і ту обставину, що вони, прагнучи за будь-яку ціну зберегти владне становище, розірвали партійні пута та поклали кінець зв'язкам із непоступливими консерваторами, а також відкрили двері до влади найбільш конформістським представникам опозиційних сил. Це значною мірою зміцнило їх становище при владі та розколело опозицію. Отже, щоб не втратити владу в Україні, у серпні 1991 р. ця частина партійно-радянської номенклатури блискавично зорієнтувалася і на власний лад почала втілювати ідею незалежності⁵⁹.

За влучним висловом Р.Павленка, «прагматичній номенклатурі» вдалося використати легітимізуючий потенціал національно-демократичного руху, залучивши до своїх лав деяких його представників, а до ідеологічної риторики – деякі їхні ідеї. Таким чином, відбулася дифузія між прагматичною частиною владної номенклатури й поміркованою частиною опозиції, що

⁵⁷ Головачёв Б., Косова Л., Хахулина Л. «Новая» российская элита: старые истоки на новом поле // Мониторинг. – 1995. – №6; 1996. – №1.

⁵⁸ Мороко В.В. Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України... – С.245.

⁵⁹ Мандзій Л. Формування політичної еліти України (1991–1994 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип.24. – С.233.

позбавило останню статусу «непримиренного борця». Україна була «катапультована» у незалежність разом із номенклатурою⁶⁰.

Отже, твердження про зміну еліт у 1991 р. видається доволі сумнівним, як і те, що стосовно номенклатури у сучасній історичній науці вживається термін «еліта». Більше того, сьогодні значна кількість дослідників (серед них Ю.Прохасько⁶¹, Д.Видрін і Д.Табачник⁶² та деякі інші науковці) схиляється до думки про неприпустимість побутування цього визначення й стосовно владних кіл України пострадянської доби.

Вітчизняна дослідниця еліти І.Голіяд, хоча й не заперечує її існування в нашій державі, проте наголошує, що їй притаманні такі негативні риси: постноменклатурний характер, який у першу чергу проявляється в методах урядування, зрощення політичних і бізнесових структур, що зумовлює діяльність кланів, корумпованість, правовий нігілізм, непрозорість механізмів прийняття стратегічно важливих політичних рішень через домінування неформальних інститутів, закритість від суспільства та відсутність відповідальності перед ним⁶³. Таким чином, генетичний зв'язок між партійно-радянською номенклатурою та сучасним політикумом – очевидний, причому він проявляється не лише в тому, що серед політичного істеблішменту незалежної України залишився значний відсоток діячів із комуністичним минулим, але й у цілій низці номенклатурних традицій, які продовжують відігравати значну роль у політичних практиках вітчизняних можновладців.

Події, які відбувалися у Москві та Києві 19–21 серпня 1991 р., і сьогодні викликають чимало дискусій, причому не лише оціночного, але й фактологічного характеру. Мабуть, мав рацію М.Горбачов, коли у заяві для журналістів 22 серпня 1991 р. необачно сказав: «Усієї правди ви ніколи не дізнаєтесь».

Проте, очевидно, що серпневий путч 1991 р. справив багатомірний вплив на суспільно-політичне життя України. По-перше, позиція, яку зайняли окремі керівники республіки, з одного боку, дозволила їм відмежуватися від дій ДКНС та утримати владу в своїх руках, а з іншого – дала змогу зберегти відносний спокій в УРСР та уникнути силового сценарію розвитку подій. По-друге, одним із результатів провалу спроби державного перевороту стало проголошення незалежності України. У прийнятті Акту про незалежність виявилися зацікавленими не лише національно-демократичні сили, але і «прагматична» частина номенклатури, якій кортіло позбутися партійної опіки та на повну потужність скористатися накопиченими за останні роки ресурсами. Відповідно, трансформації у середині цієї когорти номенклатури відбувалися у таких напрямках, як капіталізація,

⁶⁰ Павленко Р. Посткомуністична влада: сутність і метаморфози // Нова політика. – 1997. – №2. – С.11.

⁶¹ Прохасько Ю. Неповні еліти // Ї. – 2006. – №45. – С.99.

⁶² Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі XXI ст.: політичний аспект. – К, 1995. – С.24–25.

⁶³ Голіяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти // Магістеріум. – Вип.10: Політичні студії. – 2002. – С.7.

департизація та деідеологізація, демократизація (псевдодемократизація) та кооптація частини найбільш конформістських діячів опозиції.

І наостанок. Немає підстав стверджувати, що з розпадом Радянського Союзу настав кінець номенклатурі. Звісно, у незалежній Україні де-юре вона, як «перелік найважливіших посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються і затверджуються відповідним комітетом»⁶⁴, не існує, але де-факто – як група осіб, кар'єра яких будувалася в радянські часи по номенклатурній висхідній та які перейняли її специфічні ознаки – не лише залишилися при владі, але й зберегла за собою ключові позиції в державі.

⁶⁴ Партийное строительство: Учеб. пособие. – Изд. 6-е. – Москва, 1981. – С.300.

The article looks at the course of political events in the Ukrainian SSR in the second half of August 1991 and the reaction of the first persons of the republic to the actions taken by the State Committee of the State of Emergency. The author claims that the failure of the coup attempt ultimately made the Ukrainian Soviet Party nomenclature understand the need to proclaim the independence of Ukraine. Being distant from the Union Centre, using the slogans of the national democratic movement and reaching compromise with its moderate members let the pragmatic nomenclature keep hold on power in the political system of post-Soviet Ukraine.

С.В.ВІДНЯНСЬКИЙ, А.Ю.МАРТИНОВ*

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядаються особливості розвитку концептуальних засад зовнішньої політики незалежної України та проблеми її ствердження у сучасному глобалізованому світі.

Двадцять років, що минули з часу розпаду СРСР, є не лише хронологічним виміром нової історичної епохи, а й започаткували суперечливу нелінійну структурну та змістову трансформацію всієї системи міжнародних відносин. Утворення на уламках Радянського Союзу нових незалежних держав створило проблеми їх позиціонування на міжнародній арені. Шляхи колишніх радянських республік діаметрально розійшлися – якщо балтійські країни, наприклад, за цей час стали повноправними членами Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу, то найбідніші республіки Центральної Азії (приміром, Таджикистан) посіли останні місця у рейтингу найвідсталіших держав «третього світу». Однак більшість колишніх «республік-сестер», а зараз незалежних держав, у тому числі й Україна, продовжують шукати своє місце у світі.

Період, що минув із моменту утворення незалежної України, переконливо довів, що одним із найскладніших напрямів українського державотворення виявилось формування зовнішньополітичної стратегії та реалізація адекватної національним інтересам міжнародної політики в динамічному і взаємопов'язаному глобалізованому світі, адже пошук оптимальних концептуальних підходів до зовнішньої політики нашої держави триває й досі. Очевидно й те, що, на превеликий жаль, зарубіжна політика України впродовж майже всього періоду незалежності залишалася заручницею складних внутрішньополітичних процесів.

Фактично протягом двадцяти років наша країна дипломатичними засобами захищала свій незалежний статус і державний суверенітет. «Якщо Україна хоче зберегти свою незалежність, – слушно зауважував відомий американський політолог З.Бжезинський, – їй доведеться стати частиною Центральної Європи, а не Євразії»¹. Однак зробити цей вибір особливо складно, адже впродовж своєї багатоміліардної історії Україна була частиною кожного з цих геополітичних регіонів, повністю не належачи жодному, утім, суттєво впливаючи як на європейські, так і на євразійські процеси.

За роки незалежності в Україні з'явилися сотні публікацій із проблем формування основних принципів і концептуальних засад зовнішньої політики нашої держави та реалізації пріоритетних напрямів роботи вітчизняної

* Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ; Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ.

¹ Бжезинський З. Великая шахматная доска. – Москва, 1998. – С.147.

дипломатії, побачили світ спогади й мемуари президентів, дипломатів, інших державних діячів, причетних до формування зовнішньополітичного курсу країни, захищено сотні дисертацій із питань міжнародного визнання незалежної України, становлення та розвитку двосторонніх міждержавних відносин, діяльності нашої країни у ключових міжнародних організаціях, участі в розв'язанні регіональних конфліктів та інших міжнародних проблем сучасного глобального світу. Тому наш підхід до історіографічного аналізу ґрунтується лише на висвітленні ключових праць діаметрально ідеологічно орієнтованих українських науковців і політичних діячів, які презентують максимально широкий спектр позицій щодо зовнішньої політики.

Насамперед слід зазначити, що узагальнення історичного досвіду формування зовнішньої політики України на різних етапах її розвитку було здійснене до десятиліття незалежності у фундаментальній академічній праці колективу вітчизняних істориків – «Нариси з історії дипломатії України», яка задає парадигму наукового аналізу багатьох питань, що порушуються у цій статті. Автори поєднують глибину історичного аналізу з оригінальною концепцією, яка доводить тяглість процесу вітчизняної дипломатичної діяльності, незважаючи на втрату незалежності та державної суб'єктності в різний час². Аналогічне завдання спробував вирішити у своїй монографії О.Івченко, у своїй праці показавши історичну ретроспективу та сучасний стан України у системі міжнародних відносин. Однак, на нашу думку, автор недостатньо уваги приділив проблемі взаємовпливу між внутрішньою та зовнішньою політикою держави, причому не лише за умов глобалізації, а фактично на всіх історичних етапах³.

Завдання персоніфікації вітчизняної дипломатичної історії вирішують у своїх працях В.Головченко, В.Матвієнко, Д.Табачник. Підхід до висвітлення української дипломатії в особах – досить продуктивний, він дає можливість побачити не лише дію «об'єктивних» факторів міжнародних відносин, а й краще зрозуміти персональний внесок різних вітчизняних дипломатів у зовнішню політику України⁴. Перші кроки дипломатії незалежної держави, зокрема, деякі маловідомі й характерні факти історично складного і доленосного періоду після проголошення незалежності висвітлює у своїх спогадах один із найдосвідченіших вітчизняних кадрових дипломатів – Б.Корнеєнко⁵.

У цьому контексті особливий науковий інтерес становлять праці відомого українського дипломата А.Зленка. Як колишній міністр закордонних справ, він крізь призму власного досвіду та досягнень історичної науки пропускає новітній період зовнішньої політики нашої країни. Зокрема, досвід перших десяти років незалежності віддзеркалено в оригінальній монографії

² Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – 736 с.

³ Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин. Історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997. – 687 с.

⁴ Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К., 2001. – 266 с.; Табачник Д.В. Історія української дипломатії в особах: Навч. посіб. – К., 2004. – 638 с.

⁵ Корнеєнко Б.І. Спогади посла (перші кроки української дипломатії). – К., 2005. – 256 с.

та збірнику виступів, промов і статей А.Зленка⁶. Своєрідним доповненням і певним узагальненням цих праць слугує підготовлений ним навчальний підручник – «Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України». Проаналізувавши окремі концепції зовнішнього курсу України, котрі домінували в різні періоди (нейтралітет і позаблоковість, багатовекторність, європейська та євроатлантична інтеграція, євразійство, рівнонаближеність), автор схиляється до ідеї проведення прагматичної багатовекторної зовнішньої політики, адже «це нормальна поведінка цивілізованої держави, яка має забезпечувати власні національні інтереси»⁷.

Альтернативна позиція стосується обґрунтування пріоритетності європейського напрямку зовнішньої політики України. Цей підхід, на думку багатьох дослідників, найкраще поєднує вітчизняні національні інтереси та безпеку. Яскравий приклад такого наукового аналізу представлено у численних публікаціях С.Василенко, В.Горбуліна, О.Ковальової, Г.Перепелиці, С.Пирожкова, Л.Чекаленко та інших вітчизняних авторів⁸. Великий масив наукової літератури присвячено дослідженню взаємозв'язку різних аспектів національної безпеки України та її зовнішньої політики. О.Данільян, наприклад, розглянув сутність, структуру і напрями реалізації цієї проблеми. Слід зазначити, що автор монографії виклав власний концептуальний підхід щодо вирішення згаданої системної проблеми⁹.

Справжній інформаційний вибух у дискусіях із приводу зовнішньополітичних орієнтирів України відбувся на хвилі Помаранчевої революції 2004 р. Звичайно, це питання залишалося у центрі уваги вітчизняних науковців і дипломатів увесь час, але воно актуалізувалося за умов загострення зовнішніх та внутрішніх викликів. Зокрема, впливу традиційних і новітніх тенденцій розвитку міжнародної системи у постбіполярному світі на формування і розвиток зовнішньої політики України присвячено колективну працю істориків-міжнародників із Київського національного університету імені Тараса Шевченка за редакцією Л.Губерського¹⁰. А відомий український діаспорний науковець Б.Осадчук, аналізуючи проблеми вітчизняної геополітичної орієнтації, наголошує, що пріоритетним має бути європейський вектор¹¹. Натомість В.Литвин у монографії «Україна: Європа чи Євразія?» зазначає, що вибір геополітичної орієнтації залежить не лише від зовнішньополітичних імперативів, а й від внутрішньополітичних потреб. Причому на різних етапах історії ці потреби закономірно змінюються¹².

⁶ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна у процесі динамічних геополітичних змін. – Х., 2003. – 559 с.; Його ж. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: Виступи, промови та статті. – К., 2001. – 370 с.

⁷ Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: Підруч. – К., 2008. – 379 с.

⁸ Василенко С.Д. Європейський вибір України. – Одеса, 2003; Ковальова О.О. Стратегія євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України. – К., 2003; Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури. – К., 2004. – 352 с.; Її ж. Зовнішня політика України. – К., 2006. – 710 с.

⁹ Данільян О.Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрями реалізації. – Х., 2002. – 285 с.

¹⁰ Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: Підруч. – К., 2008. – 512 с.

¹¹ Осадчук Б. Україна, Польща, світ: Вибрані статті. – К., 2001. – 356 с.

¹² Литвин В.М. Україна: Європа чи Євразія? – К., 2004. – 512 с.

Показова у цьому сенсі заочна дискусія, що розгорнулася між відомими і впливовими радниками з міжнародних питань доби президентства Л.Кучми – А.Гальчинським та А.Орлом. Зокрема, перший звертає увагу на ключову тезу своєї концепції – непросте геополітичне становище України, яка розташована на перехресті різних геостратегічних інтересів. Водночас автор надає перевагу європейським та євразійським пріоритетам зовнішньої політики нашої держави¹³. Невміла спроба реалізації у 2005–2009 рр. одновекторної зовнішньої політики з орієнтацією на Захід спричинила загострення українсько-російських відносин. Причини цього у своїх публіцистичних статтях розглянув А.Орел¹⁴, однозначно стверджуючи, що «суперництво з Москвою смерті подібно»¹⁵. Цю тезу менш критично, але на конкретних прикладах діяльності нової влади, відстоював і колишній президент України Л.Кучма, книга якого «Після майдану» досить обґрунтовано доводить факт неоднозначності зовнішньополітичних орієнтирів влади, яка прийшла після Помаранчевої революції¹⁶.

У центрі суспільно-політичних та історіографічних дискусій залишаються проблеми теорії й практики європейської та євроатлантичної інтеграції України в конкретних геополітичних умовах сучасності. Офіційний нейтральний позаблоковий статус може розглядатися по-різному. За однією версією, це елемент стратегічної невизначеності у питаннях безпеки, ігнорування реального стану справ на міжнародній арені, а «відмова від принципів нейтральності та позаблоковості – цілком об'єктивний процес та еволюційне явище, що в жодному разі не може розглядатися як нехтування національними інтересами»¹⁷. Триває наукова дискусія з питання визначення причин такого стану речей. Досить популярна думка про те, що однією з них стала боротьба Росії та Заходу (в широкому сенсі цього поняття) за впливи на Україну¹⁸. Звичайно, не в останню чергу хай і слабка, але реальна міжнародна підтримка нейтрального статусу України обумовлюється її стратегічною роллю як транзитера російського газу в Європу. Такий стан справ ставить дуже серйозні завдання перед українською енергетичною дипломатією¹⁹.

Чимало науковців і представників політичної еліти країни погоджуються з тезою про необхідність врахування цих об'єктивних імперативів у формуванні стратегії європейської інтеграції нашої держави²⁰. Цю позицію переконливо обґрунтовує В.Копійка у монографії про досвід розширення Європейського Союзу 2004 р. та інтереси України²¹. Водночас розгляд

¹³ Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. – К., 2002. – 180 с.

¹⁴ Орел А. Геополітичний вибір України – чи є вихід із глухого кута? // День. – 2005. – 27 жовтня.

¹⁵ Орел А. Суперництво з Москвою смерті подібно // День. – 2006. – 7 березня.

¹⁶ Кучма Л.Д. После майдана. – К., 2005. – 688 с.

¹⁷ Див.: Бараш Ю.Н. Європейський нейтралітет і невизначеність України. – Донецьк, 2002. – 166 с.; Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України. – С.50.

¹⁸ Канцелярук Б.І. Східноєвропейська дилема Америки. – К., 1995. – 200 с.

¹⁹ Чалий О. Енергетична дипломатія України: план дій на час «Ч» // Дзеркало тижня. – 2005. – 30 грудня.

²⁰ Ковальова О.О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України. – К., 2003. – 340 с.

²¹ Копійка В.В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. – К., 2005. – 448 с.

країни як «запасного гравця Європи» концептуально виводить її за межі об'єднаної Європи, що, на наш погляд, є помилковою тезою²².

Більш концептуально виваженою виглядає історіографічне положення про доповнюваність Європи саме Україною, зокрема, і через її регіональне лідерство у центральній-східній частині континенту²³. Не менш привабливим виглядає проєкт формування Великої Європи як стабільної регіональної структури міждержавних відносин на загальноєвропейському просторі, у рамках якого реалізовуватимуться основні життєві інтереси нашої держави. «Парадигма Великої Європи, – на думку В.Манжоли, – має повернути Україні природне місце у центрі загальноєвропейських процесів як природного об'єднуючого ланцюга, системоформуючої ланки/сегмента, а не периферійного елемента або санітарного буфера»²⁴. Однак будь-які реалістичні зовнішньополітичні стратегії мають спиратися на раціональний науковий аналіз та враховувати максимально широкий комплекс різних факторів, які заважатимуть або сприятимуть реалізації того чи іншого зовнішньополітичного вибору. Зокрема, на цьому слушно наголошує у своїй монографії О.Горенко²⁵. Загалом навіть вибірковий ретроспективний аналіз історіографії засвідчує продуктивність дискусій щодо стратегічного вибору зовнішньої політики України.

Отже, з урахуванням суперечливого за змістом історіографічного доробку та внутрішньополітичних і міжнародних реалій спробуємо простежити еволюцію концептуальних засад та виокремити основні проблеми реалізації зовнішньополітичного курсу України впродовж двадцятирічного періоду незалежності. Насамперед слід наголосити, що наша країна стала суверенною державою в умовах, коли світ радикально змінився. До певної міри можна стверджувати, що незалежнення відбулося завдяки цій системній трансформації. З іншого боку, набуття Україною незалежності кардинальним чином змінило геополітичну мапу світу. У ХХ ст., після закінчення Першої світової війни (1918 р.) і розпаду світових імперій, які вступили у цей глобальний конфлікт, та розколу Європи після Другої світової війни (1945 р.) на два антагоністичні військово-політичні блоки, крах СРСР і здобуття незалежності Україною й іншими союзними республіками стало третьою за значенням історичною подією, що докорінно перекроїла стратегічні вибудовування Старого Світу у прямому й переносному сенсі. Зокрема, уже цитований З.Бжезинський із цього приводу заявив: «Я вважаю незалежність України подією великого міжнародного значення [...], незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи, сучасна Україна перетворює Росію на національну державу. Це надзвичайно важливі зміни»²⁶.

²² Михальченко М.І. Україна як новий реальний запасний гравець Європи. – К., 2004. – 487 с.

²³ Волович О. Регіональне лідерство України у Центрально-Східній Європі: міф чи реальність? // Актуальні питання євроатлантичної інтеграції України: Зб. наук. праць. – К., 2005. – 364 с.

²⁴ Манжола В. Проєкт будівництва Великої Європи або міжнародні імперативи зовнішньої політики України // Зовнішні справи. – 2009. – №2. – С.9.

²⁵ Горенко О.М. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна. – К., 2002. – 331 с.

²⁶ Бжезинський З. Україна у геостратегічному контексті. – К., 2006. – С.70.

Відродження і становлення незалежної України синхронізувалось у часі з періодом завершення «холодної війни» та започаткуванням так званого нового міжнародного порядку в умовах прискореної глобалізації світу, внаслідок чого наша країна опинилася в епіцентрі масштабних геополітичних зрушень. Це поставило її перед стратегічним викликом ефективної адаптації до об'єктивно існуючих умов сучасної системи міжнародних відносин. Основним завданням національної держави стає забезпечення конкурентної спроможності у жорстко прагматичних обставинах, адже процес глобалізації досить відчутно обмежує свободу маневру керівних кіл новоутворених держав, і не лише на пострадянському просторі. Складність цього перехідного періоду від «холодної війни» до нового світового порядку, із притаманними йому суперечностями та співіснуванням елементів нової й рудиментів попередньої епохи зумовили певні особливості становлення зовнішньополітичного курсу незалежної України.

Нова європейська країна, територія якої дорівнює Франції, а населення на 1991 р. становило 52 млн осіб, зі значним економічним та культурним потенціалом, що давало підстави сподіватися на швидке входження до групи найрозвинутіших держав континенту, постала перед цілою низкою проблем, на розв'язання яких в Європі пішли століття. Ішлося про створення державних інституцій і структур, відновлення національно-культурної ідентичності українців та формування політичної нації, перехід до ринкової економіки й побудову громадянського суспільства, створення нової системи суспільних відносин, правової і демократичної держави. Водночас формування справді глобальної системи міжнародних відносин висувало імперативи оформлення чіткого кола українських інтересів у різних регіонах світу, виділення зовнішньополітичних пріоритетів і ключових партнерів та самоствердження України у світовій політиці. Отже, із перших днів незалежності нашій країні доводилося паралельно вирішувати принаймні два стратегічно важливих завдання. Із одного боку, розбудовувати суверенну національну державу, а з іншого, – одночасно включатися до різних інтеграційних об'єднань, які суттєво впливають на сучасні міжнародні відносини.

Успішний розвиток будь-якої держави, як відомо, визначається збалансованістю та взаємозв'язком її внутрішньої і зовнішньої політики. З огляду на це досвід українського державотворення не може бути абсолютно унікальним, а повинен урахувати загальносвітові тенденції. Власне, це ми й спостерігаємо впродовж усіх двадцяти років незалежності, коли Україна неодноразово стикалася зі складним синтезом внутрішніх і зовнішніх проблем. Однак якщо практичне здійснення внутрішньої політики на початках мало змогу опертися на певні традиції організації державного життя, інтелектуальний і фаховий потенціал суспільства, рівень управлінської культури, то у випадку провадження самостійної зовнішньої політики такий досвід був практично відсутній. До того ж, на момент здобуття незалежності Україна була фактично невідомою світові.

Розвиваючись у повоєнні роки у принципово відмінних від інших країн світу параметрах – як частина наддержави, якою був за часів біполярної

системи міжнародних відносин СРСР, звичайно, апріорі Україна була не готова відразу пристосуватися до нових реалій постмодерної системи міжнародних відносин, що почала формуватися після завершення «холодної війни». Окрім того, будучи впродовж багатьох років представленою на міжнародній арені, зокрема в Організації Об'єднаних Націй, українська дипломатія практично жодного кроку не робила самостійно, а лише слідувала у фарватері радянської зовнішньої політики. Звідси відомий парадокс перших років незалежності – маючи власних дипломатів, українська держава не мала власної зовнішньополітичної концепції. Тому, відкриваючи себе світові, суверенна Україна змушена була витворювати й самостійну зовнішню політику. Впровадження її у життя супроводжувалося дією об'єктивних чинників, які визначали складні й суперечливі процеси глобального рівня та тенденції сучасного суспільного розвитку. Адже зовнішня політика держави або, застосовуючи відому формулу родоначальника концепції «політичного реалізму» у міжнародних відносинах Г.Морґентау, її «зовнішньополітичний потенціал» чи «сила держави», зміст, цілі та вектори її геополітичної орієнтації залежать від багатьох факторів: геополітичного статусу країни, чисельності населення та його інтелектуального потенціалу, типу політичного режиму й ідеологічної орієнтації правлячих політичних сил та опозиції, ступеня зрілості інститутів громадянського суспільства, військово-технічного та фінансового потенціалу, рівня соціально-економічного розвитку й наявності природних ресурсів тощо, а також від адекватного відображення зовнішньою політикою глобальних тенденцій світового розвитку та якості дипломатичної служби як сукупності методів і способів реалізації зовнішньої політики певної держави.

Застосовуючи цю формулу до України, можна стверджувати, що реальна «сила держави» на етапі її становлення була не такою вже суттєвою, як це попервах здавалося. У кращому випадку нашу країну можна було віднести до напівпериферійних середніх за своїм потенціалом держав. Наприклад, незважаючи на досить вагомий частку республіки в економіці СРСР (сільськогосподарське виробництво становило 23,5%, промисловість – 16,9% загальносоюзних обсягів), щодо неї велася по суті колоніальна політика. Промовистий факт: напередодні розпаду СРСР Українська РСР контролювала лише 5% свого валового національного продукту²⁷.

Отже, становлення нової, самостійної зовнішньої політики, яка б відповідала національним інтересам, було одним із першочергових завдань у розбудові незалежної держави. Перед вітчизняною політичною елітою, зокрема, з надзвичайною гостротою постало питання теоретичного осмислення місця держави у сучасній системі міжнародних відносин та напрацювання концептуальних засад її зовнішньої політики. Утім, як зазначав перший міністр закордонних справ України А.Зленко (липень 1990 – серпень 1994 рр.), «вироблення нової доктрини міжнародних відносин із перших кроків ускладнювалось цілою низкою об'єктивних чинників і тривалий час українська

²⁷ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С.36.

зовнішньополітична доктрина потерпала від дещо спрощених підходів до її визначення та від недостатньо розробленої теоретичної бази»²⁸.

Зовнішня політика, як правило, історично й соціально обумовлена. Вирішення завдання чіткого геополітичного позиціонування суттєво ускладнювалося для тих нових незалежних держав, територією яких проходять кордони локальних цивілізацій. Колишня Югославія не витримала тягара внутрішніх суперечностей та зовнішнього впливу й розпалася. У результаті було серйозно дестабілізоване становище на Балканах. Безперечне досягнення України – це те, що вона спромоглася вирішити аналогічні проблеми з більшою відповідальністю за власну долю та ситуацію у східноєвропейському регіоні. Упродовж першого десятиліття незалежності (1991–2001 рр.) наша країна ствердилася як впливова європейська держава, проголосила курс на євроінтеграцію, відмовилася від ядерної зброї колишнього СРСР та, реалізуючи зовнішньополітичну доктрину «багатовекторності», налагоджувала відносини з ключовими центрами багатополюсної системи міжнародних відносин – Росією, США, Європейським Союзом.

Водночас упродовж першого десятиліття незалежності домінували романтизм, обмежене бачення причинно-наслідкових зв'язків у зовнішній політиці, переоцінка власних сил і можливостей. Наприклад, Україна проголосила стратегічне партнерство принаймні з двома десятками держав, серед яких були й такі, що конкурували між собою. Ці риси значною мірою властиві зовнішньополітичному розділу ухваленої 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет тоді ще Української Радянської Соціалістичної Республіки. Однак складна ситуація, яка склалася у розбалансованій системі міжнародних відносин, стимулювала процес осмислення стратегічних завдань зовнішньої політики. 2 липня 1993 р. Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України» – фундаментальний документ концептуального характеру, що визначив стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу, головні національні інтереси у сфері зовнішньої політики, її засади, принципи й першочергові завдання. Конституція України у редакції від 28 червня 1996 р. зафіксувала ключові зовнішньополітичні орієнтири. Зокрема, ст. 9 визначила, що чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства. Укладання домовленостей, які суперечать Основному закону, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції. Ст. 17 забороняла розміщення іноземних баз на території нашої країни. Однак уже наступного року було укладено угоду про оренду російським Чорноморським флотом баз на Кримському півострові, що фіксувалося в перехідних положеннях Конституції. Ст. 18 закріпила, що «зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально-визнаними нормами міжнародного права»²⁹.

²⁸ *Зленко А.М.* Формування та еволюція зовнішньополітичної стратегії України (1991–2004 рр.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2006. – С.7.

²⁹ Конституція України. – К., 1996. – С.3–4.

Початок 2000-х рр. став одним із найбільш складних періодів в історії зовнішньої політики України періоду незалежності. З одного боку, у цей час посилилася її залежність від різних чинників («касетний скандал», справи Гонгадзе і «Кольчуг», ситуація в Македонії), а з іншого, – упродовж усього другого десятиліття незалежності (2001–2011 рр.) помітними стали спроби зовнішніх потуг грати на внутрішньополітичній нестабільності в Україні (саміт НАТО у Празі, ускладнення стосунків із ПАРС, ЄС, США та іншими стратегічними партнерами, світовими фінансовими інституціями). Усе це супроводжувалося спорадичними конфліктами з найближчими сусідами – Румунією (з приводу острова Зміїний та каналу Дунай – Чорне море), Росією (через акваторію Азовського моря та Керченську протоку), Угорщиною (унаслідок встановлення пам'ятного знаку угорським племенам на Верецькому перевалі та угорську нацменшину Закарпаття), Польщею (щодо оцінки Волинської трагедії 1943 р. і присвоєння звання Героя України Р.Шухевичу та С.Бандері) тощо. Дедалі частіше Україну звинувачували в тому, що вона в Москві, Вашингтоні, Брюсселі позиціонує себе по-різному, залежно від того, що у відповідних столицях хочуть почути від Києва. Чимало російських науковців, які спеціалізуються у сфері дослідження історії міжнародних відносин, переконані у тому, що за двадцять років незалежності жодної еволюції концептуальних засад української зовнішньої політики не відбулося. Нібито ця політика традиційно була і є антиросійською. Символічно, що чимало західних дослідників, навпаки, переконані у тому, що принаймні впродовж десятилітнього терміну президентства Л.Кучми зовнішньополітичний курс України був проросійським.

Такі діаметральні рецепції віддзеркалюють стан масової свідомості громадян України. Дані соціологічних опитувань 2003 р. щодо зовнішньополітичної орієнтації громадськості свідчать, що до 57,4% збільшилася кількість тих, хто віддає перевагу розширенню зв'язків у межах СНД. Приблизно такими ж були суспільні настрої в Україні у 1994 р. Прихильників становлення пріоритетних зв'язків із країнами Заходу поменшало з 12,8% у 1998 р. до 10,7% на початку 2003 р. Водночас за вступ України до Європейського Союзу висловлювалося позитивно 47% опитаних, а на початку 2009 р. – кожен другий із тих, хто вважає Україну своєю Батьківщиною, і третина тих, хто так не думає, позитивно ставилися до вступу країни в ЄС³⁰.

Треба брати до уваги, що у соціологічному середовищі тривають не лише «війни рейтингів» конкретних політиків, а й конфлікти цифрових показників зовнішньополітичних орієнтирів. Особливо активно ці квазінаукові маніпуляції в політичних цілях здійснювалися на початку 2000-х рр., коли Захід і Схід втягнулися у геополітичну конкуренцію за пріоритетні впливи на Україну. Внаслідок цього дедалі частіше експерти твердили про загрозу втрати Україною міжнародної суб'єктності та перетворення на об'єкт «великої геополітичної гри».

³⁰ Див.: Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003. – К., 2003. – С.98; Зорько В.С. Особливості оцінки громадянами України зовнішньої політики держави // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №3 (12). – С.226.

Певний час еліта переконувала громадян України у тому, що у жорсткому конкурентному міжнародному середовищі багатовекторна політика не така ущербна. Адже будь-яка країна не може підтримувати нормальні стосунки лише з одним регіоном. Але, не заперечуючи цю тезу, не слід забувати про чітке визначення зі стратегічними інтересами та пріоритетами. Якщо з цього погляду аналізувати проблеми втілення у життя концептуальних засад зовнішньої політики, то наша країна ще не відбулася як самостійна європейська держава. Американський аналітик С.Гантінгтон був переконаний у тому, що Україна належить до зони міжцивілізаційних конфліктів³¹.

Звичайно, зовнішні чинники також вплинули на уточнення стратегічних пріоритетів України. Ключовою такою подією стали теракти у США 11 вересня 2001 р. Майже за рік після цього, 18 червня 2002 р., президент України виступив із посланням до Верховної Ради, озаглавленим «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр.». А вже 22 жовтня того року парламент обговорив основні засади зовнішньої і внутрішньої політики країни. Було запропоновано нову редакцію концепції національної безпеки, закону про основні засади внутрішньої і зовнішньої політики та про засади національних інтересів України. Декларувався курс на підготовку до вступу в НАТО.

Однак ступінь довіри до нашої держави, особливо у США, був низьким. 5 листопада 2002 р. МЗС України отримало доповідь американських і британських експертів, де зазначалося, що Україна не спромоглася довести, що вона не постачала систем протиповітряної оборони «Кольчуга» в Ірак. Фактично США вимагали від України розкрити технологічні й інші аспекти торгівлі системами ППО. Заради нормалізації відносин із Вашингтоном довелося прийняти рішення про відправку українського батальйону хімізахисту до району Перської затоки на випадок війни США проти Іраку з метою забезпечення населення Кувейту й Бахрейну від хімічних, радіологічних і біологічних засобів ураження.

Після початку 23 березня 2003 р. іракської військової кампанії США Росія намагалася поглибити економічну інтеграцію пострадянського простору. Україна розглядала можливість приєднання до угоди про формування єдиного економічного простору, якщо вона відповідатиме Конституції, законам і міжнародним зобов'язанням нашої країни. Але до проекту документа про формування СЕП було вписано лише українську пропозицію про багатозшвидкісну інтеграцію, а всі інші застереження внесено лише до додатків³². Таким чином, форсуючи підписання угоди, Росія сама зірвала процес приєднання до неї України, спровокувавши конфлікт навколо делімітації кордону в Азовському морі.

14 жовтня 2003 р., коли росіяни спішно намівали дамбу поблизу українського острова Коса Тузла, Верховна Рада України прийняла заяву з приводу подій у Керченській протоці. Наголошувалося, що зведення тут гідротехнічної споруди може ускладнити процес делімітації в Азовському

³¹ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Л., 2006. – С.187.

³² Угода про формування єдиного економічного простору // Урядовий кур'єр. – 2003. – 23 вересня.

морі та створює безпосередню загрозу українсько-російським відносинам. 23 жовтня 2003 р. Верховна Рада ухвалила жорсткішу заяву із загрозою переглянути засади стратегічного партнерства. Водночас соціологічне дослідження, проведене Національним інститутом стратегічних досліджень при Президентові України, із метою з'ясування геополітичної орієнтації громадян України, ще раз підтвердило існування феномена «роздвоєння». Українське суспільство наполегливо ігнорувало неминучість вибору інтеграції на схід чи на захід. Так, 52,3% опитаних готові вступати до Єдиного економічного простору з Росією, Білорусією та Казахстаном, 51,6% – до ЄС, 51,4% – до Світової організації торгівлі³³. Голова Верховної Ради В.Литвин щодо геополітичної орієнтації України слушно зазначав: «Якщо зустрічаємося з росіянами – будуюмо ЄП, коли зустрічаємось з членами Європейського Союзу – крокуємо до ЄС. А в підсумку незрозуміло, куди ми йдемо. Україна посідає важливе політичне, геостратегічне, економічне положення, і вона, зрозуміло, має балансувати. Але це балансування нерідко нагадує гойдалку, на якій може запаморочитися голова. Ми ніяк не можемо знайти точку, де потрібно визначитися і зупинитися»³⁴. На думку російських експертів, «Москва зберігає негативний контроль за політичною ситуацією в Україні, і виграти президентські вибори при активному негативному ставленні Росії тому чи іншому кандидату буде надзвичайно важко»³⁵.

Помітний вплив на зовнішньополітичні орієнтири України мало очікуване 1 травня 2004 р. масштабне розширення Євросоюзу. Тодішня виконавча влада нашої країни пропонувала «будувати Європу в Україні», замість «їхати до об'єднаної Європи потягом третього класу». Дійсно, «Захід видавався стратегічним горизонтом. Російський чинник – це сьогоднішні економічні інтереси. Російська форма впливу, – зазначав директор російського Центру стратегічних досліджень А.Піонтковський, – більш залаштункова. Українські вибори зводяться до рівня битви між Росією та США на пострадянському просторі». Причому, на думку А.Піонтковського, «Ющенко і Янукович – обидва проукраїнські кандидати, які по-різному розуміють інтереси й майбутнє української держави»³⁶.

Зовнішньополітичні орієнтири більшості учасників Помаранчевої революції натомість були сконцентровані на Євросоюзі. Здавалося, що достатньо здійснити «український прорив» і мета буде досягнута. Однак упродовж 2005–2010 рр. у дипломатичній реальності Україна продовжувала дотримуватися багатовекторного курсу. Навіть революційна ейфорія європейського інтеграційного штурму не могла підмінити жорстких асиметричних (на користь Росії) реалій українсько-російських відносин.

Протягом 2005 р. Україна продовжувала вести переговори про створення Єдиного економічного простору. Росію не влаштовували умови, на яких

³³ Голос України. – 2003. – 9 грудня.

³⁴ Там само. – 2004. – 3 лютого.

³⁵ Мошес А. Парадоксы украинских президентских выборов // Современная Европа. – 2004. – №1. – С.116.

³⁶ Піонтковський А. Вибори в Україні: російський чинник // Дзеркало тижня. – 2004. – 3–10 вересня.

наша держава збиралася вступати до СОТ, тому Москва відмовлялася створювати зону вільної торгівлі у форматі СНД. Залежність економіки України від зовнішньоекономічної кон'юнктури посилювалася. Своєю чергою наша країна будь-що намагалася раніше за Росію вступити до СОТ. Але ще більшим подразником для Росії стало прагнення правлячої еліти нашої держави наблизитися до НАТО. Натомість Росія пропонувала Україні євразійську модель, менш демократичну, менш інтервенціоналістську, ніж НАТО, зате більш схильну до внутрішніх конфліктів. Причому Україні треба зважати на той факт, що вадою будь-якої системи колективної безпеки є схильність більшості країн її учасниць до споживання безпеки без адекватного внеску в зміцнення самого режиму колективної безпеки.

Ускладнилися й умови європейської інтеграції України. 1 січня 2007 р., після вступу до ЄС Болгарії та Румунії, членами Європейського Союзу стали 27 країн, що об'єктивно ускладнило механізми функціонування цього інтеграційного угруповання. Об'єктивно слід визнати, що попри констатацію того факту, що географічні межі єдиної Європи простягаються туди, де визнаються європейські цінності, Європейський Союз зайнявся переважно власними проблемами, зокрема зближенням своїх старих та нових країн-членів за всіма показниками. За цих умов державна європейська стратегія повинна бути реалістичною та виходити з постулату, що Україна стала безпосередньою сусідкою відразу чотирьох членів ЄС – Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії. Звичайно, такий об'єктивний стан речей стимулював ініціативу ЄС у вигляді програми спеціального сусідства.

Утім, Європейський Союз не повинен забувати, що Україна не просто «сусід Європи», як, наприклад, Марокко, а «європейський сусід», що принципово важливо, оскільки незалежно від сучасної політичної кон'юнктури, яка перешкоджає ЄС визнати перспективу вступу України навіть у середньотерміновій перспективі, самі установчі документи Євросоюзу не заперечують за Україною такого права.

Чіткіше визнання елітою та українським суспільством мети європейської інтеграції змусило Росію використати важіль газової залежності. Перша «газова війна» січня 2006 р. була доповнена провокацією щодо військових навчань «Сі-Бриз» у Криму³⁷. Пояснення послаблення «проросійської орієнтації» України аргументувалися традиційним міфом про недолугий «український буржуазний націоналізм». Нібито «український національний капітал усвідомлює власну і своєї держави слабкість порівняно з Росією і російським капіталом»³⁸. Насправді формування олігархічної моделі капіталізму в незалежній Україні дійсно вперше в національній історії створило умови та мотиви для підтримки не лише великим капіталом, а й середнім класом національної держави. Інша справа, що особливо представники середнього класу були невдоволені якісними характеристиками цієї державності, що було переконливо продемонстровано Помаранчевою революцією.

³⁷ Операція «АнтиНАТО». Феодосийская модель: Сб. – Москва, 2006. – С.104.

³⁸ *Табачник Д., Жильцов С.* Оценка истоков и перспектив. Россия – Украина: в поисках оптимального сотрудничества // Киевский телеграф. – 2006. – 3–9 ноября.

Лише наприкінці 2006 р. українська політична еліта нарешті визнала потребу виконання крок за кроком положень угоди про партнерство та співробітництво з ЄС (1994 р.), зокрема й щодо вступу до Світової організації торгівлі. Оскільки визнання помилок є початком їх виправлення, діалог між Україною та Євросоюзом став більш продуктивним, а співробітництво – ефективнішим. Але не було вирішено проблему укорінення імперативів європейської інтеграції у суспільній свідомості. Європейський вибір ще не став справою кожного громадянина України. Ще не зроблено розрахунків соціальної ціни участі в євроінтеграції як для кожного пересічного (і непересячного) українця, так і для різних соціальних верств. Це вимагає знову повернутися до розгляду українських реалій крізь призму інтеграційних прагнень, інакше європейський вибір залишатиметься обрієм, іти до якого можна вічно, адже він постійно віддалятиметься.

Реалізація концепції європейського вибору можлива лише за умови наявності зацікавлених у цьому різних соціальних верств, забезпечення сталого економічного зростання, утвердження інноваційної моделі розвитку, соціальної переорієнтації економічної політики. Створенню нових робочих місць має сприяти підтримка малого підприємництва, водночас треба створити платоспроможний попит для пропозиції на внутрішньому ринку товарів і послуг. Досягнення цієї мети може бути забезпечене трансформацією бюджетних ресурсів у чинник ефективного соціально орієнтованого економічного зростання, обмеження боргової залежності держави.

Говорячи про стратегічну доцільність європейського вибору, слід обговорити питання цивілізаційної ідентичності та геостратегічних умов існування нації, наявності ресурсного і часового потенціалу для розвитку у визначеному напрямку, готовності українського суспільства органічно прийняти ідею європейської інтеграції не лише на рівні чергових обіцянок далекого «світлого майбутнього», задля досягнення якого нинішнім поколінням слід жертвувати своїм сучасним заради примарного щастя поколінь прийдешніх, а з погляду реалістичної програми бажаних орієнтирів, проекту близької перспективи. Саме це відрізняє утопічні мрії, без наявних соціальних механізмів реалізації, від реалістичних планів.

Внутрішньополітична нестабільність в Україні 2005–2010 рр. перешкоджала формуванню сталого зовнішньополітичного курсу. В угоді про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання наголошувалося на пропозиції «ухвалення мети про вступ України в НАТО, при збереженні рівноправних і добросусідських відносин із Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами, зміцнення лідерських позицій України у Східноєвропейсько-Чорноморському регіоні»³⁹.

15 січня 2008 р. під час візиту до Києва американського сенатора Р.Луґара було оголошено, що Україна нарешті подала заявку на приєднання до програми набуття членства в НАТО. США вважали, що своїм військово-політичним потенціалом наша країна може зміцнити європейську

³⁹ Угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання // *Голос України*. – 2007. – 1 грудня.

безпеку. На користь цього була висока активність України в миротворчих операціях. Починаючи з 1992 р. і донині, українські миротворці виконували й продовжують виконувати місії у Боснії і Герцеговині, Хорватії, Східній Славонії, Косово, Республіці Сербській, у Південному Лівані, Кувейті, Іраку, Ефіопії, Анголі, Сьєрра-Леоне, Ліберії, Судані, Конго. Загалом статус миротворців отримали понад 300 тис. українських військовослужбовців, а 49 із них у цих місіях загинули⁴⁰. Однак консолідоване рішення прозахідної частини української політичної еліти про поетапний вступ у НАТО не було погоджене з громадською думкою, яка залишилася розколотою щодо цього питання. Сподіваючись на прихильність західноєвропейських країн-членів НАТО, Україна не зайняла чіткої позиції щодо проголошення незалежності колишнього сербського автономного краю Косово, адже допущення ревізії суверенітету і територіальної цілісності будь-якої країни Європи є можливим приводом для ревізії територіальної цілісності України. Утім, Євросоюз не готовий інтегрувати Україну «частинами». Навпаки, стабільний розвиток європейської інтеграції вже неможливий без стабільної України. 11 березня 2008 р. Євросоюз пролонгував на рік угоду про партнерство та співробітництво з Україною від 1994 р. Україні було запропоновано додатково реалізувати двадцять три заходи доповнення до плану дій Україна – ЄС⁴¹.

2–4 квітня 2008 р. у Бухаресті відбувся саміт НАТО. Російська дипломатія переконувала, що прийом України в Північноатлантичний альянс є способом назавжди відокремити її від Росії та провокувати останню до рваншу. Зрештою, Франція та Німеччина відмовилися негайно підтримати приєднання України до плану дій щодо підготовки до вступу в НАТО, порушуючи тим самим баланс сил в Європі та баланс між Європою й Росією. Президент України В.Ющенко був переконаний, що «ми продовжуємо логіку геополітичних процесів об'єднаної Європи. Виконано одне з багатолітніх стратегічних завдань – від імені України я підписав протокол про вступ до Світової організації торгівлі. Україна завершила всі формальні процедури набуття членства. Відбувається якісна зміна у відносинах з Європейським Союзом – ми офіційно розпочали переговори про створення зони вільної торгівлі»⁴². Своєю чергою колишній секретар Ради національної безпеки та оборони України В.Горбулін переконував, що нейтральний статус не має перспектив, адже Україна зараз є нейтральною і позаблоковою, тому її перспективи видаються неоптимальними⁴³.

Оцінка цих аргументів глобальною кризою не забарилася. 8 серпня 2008 р. розпочалася п'ятиденна російсько-грузинська війна. 12 серпня президент В.Ющенко з колегами з Польщі, Литви, Латвії та Естонії побував із візитом солідарності у Тбілісі. Українська сторона розглядала спільну місію

⁴⁰ Зятев С. Українські миротворці – одні з найкращих у світі // Демократична Україна. – 2011. – 1 липня.

⁴¹ Голос України. – 2008. – 13 березня.

⁴² Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 р. // Голос України. – 2008. – 16 травня.

⁴³ Горбулін В. Внутрішні трансформації та зовнішні загрози. Євроатлантична інтеграція як інструмент політики національної безпеки України // День. – 2008. – 5 липня.

глав демократичних європейських держав як важливу складову зусиль міжнародного співтовариства щодо захисту і гарантії територіальної цілісності та суверенітету Грузії⁴⁴. Російсько-грузинський конфлікт став стимулом для подальшої ескалації напруження в українсько-російських відносинах. 13 серпня 2008 р. президент В.Ющенко підписав указ про контроль переміщень базованого на території України російського Чорноморського флоту.

Українсько-російські відносини досягли найнижчої точки з часу розпаду СРСР. Тон російської дипломатії ставав дедалі жорстким. Міністр закордонних справ Російської Федерації С.Лавров прогнозував, що «вступ України в НАТО спровокує глибоку кризу російсько-українських відносин. Наше ставлення до українського народу завжди є незмінно дружнім, однак вибудовувати практичні вектори ми будемо з урахуванням реальних позицій Києва і залежно від кроків української влади»⁴⁵.

За цих обставин Євросоюз не поспішав давати Україні однозначні політичні сигнали. На початку світової економічної кризи 9 вересня 2008 р. у Парижі відбувся саміт Україна – Європейський Союз. Вітчизняна дипломатія не змогла добитися поділу тексту нової угоди про співробітництво на дві частини. У політичній частині офіційний Київ хотів отримати перспективу вступу до ЄС. Однак унаслідок загострення внутрішньополітичної кризи в Україні надання європейської перспективи було заблоковане. 19 грудня 2008 р. у Вашингтоні міністр закордонних справ України В.Огризко та державний секретар США К.Райс підписали декларацію стратегічного партнерства. Проте нова адміністрація президента США Б.Обами (з 20 січня 2009 р.) розпочала «перезавантаження» відносин із Росією.

Це все відбувалося на тлі другої російсько-української «газової війни» січня 2009 р. Країни Європейського Союзу знову були без газу. Голова Європейської комісії Ж.Баррозу вимагав від Москви та Києва остаточного відокремлення проблем постачання газу в Європу від конфліктного українсько-російського переговорного процесу. 19 січня 2009 р. було підписано суперечливу газову угоду, яка, поставивши українську економіку на коліна, стала приводом для не менш суперечливих харківських домовленостей від 21 квітня 2010 р., за якими ціни на газ для України ув'язувалися з питанням продовження перебування на території нашої країни російських військових баз.

6–7 липня 2009 р. президент США Б.Обама відвідав Москву, проілюструвавши Київ. Демонструючи стурбованість розвитком справ, українські інтелектуали залишили історії цікавий документ. У ньому зазначалося, що «підпорядкування України російській стратегії відновить поділ Європи, нестиме прямі загрози міжнародній і національній безпеці держав Євросоюзу, призведе до зниження загального рівня довіри й безпеки в Європі, ескалації напруження і протистоянь у міжнародних відносинах у цілому». Підписанти звернулися «до керівництва США і Великої Британії та Франції і Китаю з пропозицією скликати відповідно до п. 6 Будапештського міжнародного

⁴⁴ Голос України. – 2008. – 13 серпня.

⁴⁵ Лавров С. О кавказском кризисе и украинской политике России // 2000 (Київ). – 2008. – 19 сентября.

меморандуму міжнародну конференцію його держав-гарантів із метою забезпечити реальні гарантії безпеки України, задекларовані меморандумом». Проблема була тільки в тому, що всі ядерні держави завдяки такому підходу ставилися у стан конфронтації з Росією за непотрібні їм українські інтереси.

Автори звернення також апелювали «до керівних органів ЄС щодо необхідності зайняти чітку й однозначну позицію в питанні забезпечення державного суверенітету України, висловити застереження щодо будь-яких форм втручання Росії у внутрішні справи України». «Старі» держави-члени Євросоюзу також не були зацікавлені сваритися з Кремлем за інтереси України. Тому ще одним адресатом звернення стали держави «Вишеградської групи (які завжди прихильно ставилися до України та її європейських інтеграційних прагнень) із проханням виробити спільну чи висловити окрему позицію з приводу загострення російсько-українських відносин»⁴⁶. Навіть атлантисти з українського експертного середовища констатували, що «європейські гравці Північноатлантичного альянсу вже відкрито відмовилися від боротьби за Україну, зробивши вибір на користь збереження рівних відносин із Росією»⁴⁷.

22 листопада 2009 р. у День свободи президент В.Ющенко знайшов для російських демократів ще один аргумент: «Сильна Україна у складі об'єднаної Європи – також історичний порятунок для Росії та захист для неї від сповзання в болото, в якому загинула Російська імперія, а потім СРСР»⁴⁸. Однак російська виконавча влада де-факто розірвала відносини з керівництвом України, відмовляючись замість попереднього направляти до Києва нового надзвичайного й повноважного посла.

25 лютого 2010 р. відбулася церемонія вступу на посаду новообраного президента України В.Януковича. В інавгураційній промові він зазначив, що має «чітке уявлення про те, яка зовнішньополітична стратегія сьогодні найбільше відповідає національним інтересам України. Будучи мостом між Сходом і Заходом, інтегральною частиною Європи й колишнього СРСР водночас, Україна обере таку зовнішню політику, яка дозволить нашій державі отримати максимальний результат від розвитку рівноправних і взаємовигідних відносин із Російською Федерацією, Європейським Союзом, США та іншими державами, які впливають на розвиток ситуації у світі»⁴⁹.

2 березня 2010 р. російський посол в Україні М.Зурабов вручив вірчі грамоти. 5 березня 2010 р. відбувся візит до Москви президента В.Януковича. Ще до цього російський керівник Д.Медведев зазначив, що «вибори підтвердили прагнення громадян України покласти край історично приреченим спробам посіяти ворожнечу між народами наших держав, щире бажання зміцнювати добросусідські відносини»⁵⁰. Опозиційні експерти прогнозували,

⁴⁶ Звернення інтелектуалів, політиків та громадських діячів України до парламентів, урядів і народів світу // *Голос України*. – 2009. – 12 вересня.

⁴⁷ *Горбулін В., Бадрак В.* Конквістадор у панцирі залізім // *Дзеркало тижня*. – 2009. – 12–18 вересня.

⁴⁸ *Независимая газета*. – 2009. – 25 ноября.

⁴⁹ Виступ Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України 25 лютого 2010 р. // *Голос України*. – 2010. – 26 лютого.

⁵⁰ *Тимошенко В.* З чистого аркуша? // *Голос України*. – 2010. – 5 березня.

що «повернення країни в лоно російської проектності, яка завжди була гегемоністською і транснаціональною, а не інтеграційною, може означати своєрідний зовнішньополітичний переворот. Українська державність буде перезаснована на російських засадах»⁵¹. За зниження ціни на газ від України вимагали поступок і гарантій неможливості руху в зворотному напрямку. Ціна на газ для нашої країни стала внутрішньополітичним чинником у Росії. Від Києва Кремль очікував радикальної геополітичної переорієнтації.

2 квітня 2010 р. президент В.Янукович ліквідував комісію з підготовки вступу України до НАТО. Водночас Київський апеляційний суд заборонив проведення референдуму з питання вступу України до Північноатлантичного альянсу. Академік НАН України М.Попович запевняв, що «навіть найскромніші претензії на самодостатність в обороні вимагають від нас великих витрат, потягнути які ми не зможемо. Якщо мова йде про позаблоковий статус як принципову засаду української політики, конституційне зобов'язання – це було б трагічною помилкою для України і абсолютно неприпустимим кроком»⁵². Надійшов і чіткий сигнал із Брюсселя. Заступник гендиректора генерального директорату європейської політики сусідства Єврокомісії Г.Мінґареллі пояснив Україні неможливість одночасного вступу до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном і створення зони вільної торгівлі з ЄС⁵³.

Налагодження зв'язків із новою українською владою для США стало складовою частиною перезавантаження відносин із Росією. 12–14 квітня 2010 р. президент України В.Янукович перебував із візитом у Сполучених Штатах. Колишній американський посол в Україні С.Пайфер зазначав, що «двері НАТО повинні залишатися відкритими, але сам Київ має вирішувати, як далеко і як швидко він готовий іти далі у співробітництві з альянсом»⁵⁴. Глава Білого дому Б.Обама переконав В.Януковича відмовитися від 90 кг збагаченого урану, який зберігався у вітчизняних науково-дослідних центрах. Однак залишилися ризики того, що, як і 1998 р., коли Україна під американським тиском відмовилася від контракту на постачання турбін на іранську атомну станцію в Бушері, США недовиконають узятих на себе зобов'язань щодо нашої країни. Скептично був налаштований і колишній віце-прем'єр-міністр з питань євроінтеграції Г.Немиря, який прогнозував, що «багатовекторність позбавить Україну шансів на успішну модернізацію»⁵⁵. Натомість комісар Європейської комісії з питань східної політики Ш.Фюле запевняв, «якщо Україна досягне успіху у проведенні секторальних реформ, ЄС буде готовий відповісти істотною технічною допомогою та фінансовою підтримкою»⁵⁶.

21 квітня 2010 р. президент Російської Федерації Д.Медведев відвідав Харків, де було підписано угоду про стодоларову знижку в ціні на газ для України виходячи з розрахунку вартості оренди баз Чорноморського флоту

⁵¹ Карасьов В. Україна – Росія: несиметричне партнерство // Дзеркало тижня. – 2010. – 20 березня.

⁵² День. – 2010. – 1 квітня.

⁵³ Голос України. – 2010. – 9 квітня.

⁵⁴ Пайфер С. «Неприєднані» чи «позаблокові»? // День. – 2010. – 8 квітня.

⁵⁵ День. – 2010. – 20 квітня.

⁵⁶ Фюле Ш. Що значить Україна для ЄС? // День. – 2010. – 21 квітня.

Росії на Кримському півострові. Опозиція критикувала енергетичні домовленості та практично безстрокову перспективу перебування російського флоту на території України. Це був черговий провал вітчизняної газової дипломатії. Підписання президентом В.Януковичем харківських угод розглядалося як виконання обіцянок його електорату.

17–18 травня 2010 р. російський керівник прибув із візитом до Києва, де обговорювалися питання використання Керч-Єнікальського каналу. Україна не збиралася вступати до митного союзу, Організації договору колективної безпеки, а також визнавати незалежність самопроголошених державних утворень в Абхазії та Південній Осетії. Натомість було підписано три спільні заяви: з удосконалення системи європейської безпеки, з урегулювання конфлікту в Придністров'ї та з питань безпеки в Чорноморському регіоні⁵⁷. Коментуючи харківські угоди, британський експерт Дж.Шерр зазначав, що «єдине, у чому Україна може зберегти свою позаблоковість – це право не брати участі у наступній війні Росії з її сусідами і не допомагати Росії в її внутрішній боротьбі з сепаратистами, бандитами, ісламістами та іншими»⁵⁸. Натомість міністр закордонних справ України К.Грищенко твердив, що «зовнішня політика має підтримувати процеси, від яких залежить добробут українців»⁵⁹.

1 липня 2010 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики», в якому проголошувалася позаблоковість країни. Зокрема, було зафіксоване положення про неучасть у військово-політичних союзах, пріоритетність вдосконалення та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного співробітництва з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес.

Колишній радник президента Л.Кучми з питань зовнішньої політики А.Орел стверджував, що «сьогодні Європейський Союз, як і НАТО, не матимуть ані бажання, ані ресурсів предметно допомагати Україні чи втручатися в її політику в наступні роки, не кажучи вже про інтеграцію до своїх лав. Нормалізація відносин із Росією, проголошення політики позаблоковості значно поліпшили міжнародні позиції України. Якщо у трикутнику Київ – Москва – Брюссель буде створено територію справжнього партнерства і взаємодії, повернення до нового протистояння й нової «холодної війни» на сході Європи буде просто неможливим»⁶⁰. Натомість такі зміни до курсу зовнішньої політики України колишній міністр закордонних справ В.Огризко назвав «новим малоросійством»⁶¹. Більш помірковані оцінки лунали з проросійського лобі в західноєвропейському експертному середовищі. Так, німецький аналітик А.Рар прогнозував, якщо президент Янукович зазнає невдачі, то Україна буде розколотою⁶².

⁵⁷ Голос України. – 2010. – 19 травня.

⁵⁸ Шерр Дж. Хибні розрахунки // День. – 2010. – 26 травня.

⁵⁹ День. – 2010. – 27 травня.

⁶⁰ Орел А. В Європу нас проптовхне Москва // 2000 (Київ). – 2010. – 2 июля.

⁶¹ Огризко В. У глухому куті «позаблоковості», або «Нове малоросійство» української зовнішньої політики // Дзеркало тижня. – 2010. – 7–13 вересня.

⁶² Писанська В. Німеччина повинна продемонструвати свою дружбу – з тим, щоб мати вплив на Україну // Голос України. – 2010. – 28 серпня.

Новим акцентом зовнішньої політики України стало відновлення діалогу з країнами Північної Азії, Близького Сходу та Латинської Америки. 2–5 вересня 2010 р. президент В.Янукович здійснив візит до Китаю та Гонконгу. Україна збиралася використати потенціал відносин з азійськими країнами для модернізації економіки. Китай запропонував свої послуги у видобутку газу та нафти на шельфі Чорного моря та пообіцяв інвестиції у розмірі 4 млрд доларів⁶³.

Наша країна намагається повернути собі роль східноєвропейського регіонального лідера. 8 вересня 2010 р. у Мінську відбулася зустріч міністрів закордонних справ України, Литви та Білорусії. Обговорювалися питання співпраці у форматі східного партнерства ЄС. Міністр закордонних справ К.Грищенко заявив, що без України «великий європейський проект» не буде завершено. На його думку, «в ЄС поширена помилкова думка про те, що Україна становить велику проблему й виклик для об'єднаної Європи. Насправді українська держава є чинником значного посилення Євросоюзу в конкуренції з іншими центрами глобальної економіки й політики»⁶⁴.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України А.Єрмолаєв виділив три зовнішньополітичні пріоритети: по-перше, відновити активну суб'єктність України у великій політиці; по-друге, відрізнити реальне та ілюзорне у процесі європейської інтеграції; по-третє, активізувати роботу з новими центрами економічного зростання⁶⁵. За перший рік президентства В.Януковича між Україною та Росією не було злагоди щодо тлумачення деяких подій «спільної історії», був відсутній спільний проект майбутнього.

Українська сторона наголошувала, що більше не шукає опонентів на світовій арені, а намагається завоювати довіру й авторитет, повагу та підтримку. Позиціонування України у сучасних міжнародних відносинах обмежує потенціал згортання демократії. Адже важливою ознакою тоталітарного режиму є конфронтація із зовнішнім світом. Це дає можливість новій владі зміцнювати зовнішні кордони та «закручувати гайки» всередині країни. Проте відкритість українських кордонів із Росією та ЄС перешкоджає посиленню політичного режиму до стану авторитарності.

14 грудня 2010 р. В.Янукович виступив на десятій нараді послів України. Зазначалося, що підписання угоди про асоційоване членство в ЄС наполовину залежить від виконання «домашньої роботи», і на стільки ж – від волі ЄС. Основними завданнями для дипломатії було визначено укладання в близькій перспективі угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС, забезпечення допомоги Євросоюзу в проведенні реформ в Україні, створення умов для безперешкодного безпекового співробітництва з усіма провідними світовими силами, посилення зовнішньоекономічного блоку державного управління. Президент України констатував, що «якість роботи дипломатів вимірюється конкретними цифрами, у тому числі обсягами торговельного обігу та інвестицій»⁶⁶.

⁶³ Голос України. – 2010. – 4 вересня.

⁶⁴ Там само. – 9 вересня.

⁶⁵ Київський телеграф. – 2010. – 1–7 октября.

⁶⁶ Урядовий кур'єр. – 2010. – 15 грудня.

3 березня 2011 р. у Києві побував віце-прем'єр-міністр російського уряду І.Шувалов, який запропонував синхронізувати з Росією переговори про створення зони вільної торгівлі з ЄС. Із цим навряд чи погодився б Євросоюз. Зрештою, сама Росія більше не хоче платити Україні преференціями за імперію.

У квітні 2011 р. уряд затвердив третю за часи незалежності військову доктрину України. У цьому документі позаблоковість розглядається як послідовна позиція із захисту національних інтересів без участі у військових союзах⁶⁷. Комуністи були єдиною політсилою, яка відверто підтримала проєкт участі України у митному союзі з Росією, Казахстаном та Білорусією, нагадуючи прості факти, що продукція ЄС дешевша, ніж наша, тому цей дисбаланс дуже серйозно вдарить по українському виробнику; наші товари на ринки ЄС не пустять, посилаючись на невідповідність стандартам. Відтак ті, хто агітує за зону вільної торгівлі з ЄС, повинні відкрито говорити про всі, пов'язані з цим, ризики⁶⁸. Голова Європейської комісії Ж.Баррозу під час відвідин Києва зажадав від України однозначно визначитися, чи наша країна створює зону вільної торгівлі з ЄС, або ж бере участь у митному союзі з Росією. У відповідь російська газовидобувна й газотранспортна монополія «Газпром», експортна діяльність якої є складовою енергетичної політики Кремля, відмовився шукати цінові компроміси.

Отже, Україна й нині продовжує шукати формулу, яка задовольнила б і Москву, і Брюссель, і Вашингтон. Чіткішими стали внутрішньополітичні наслідки зовнішньополітичних орієнтирів. Так, якщо наша країна бачить своє майбутнє в ЄС, то має змінити відносини між «грошима» і «владою». Західні ліберали сподіваються, що європеїзація України стане чинником фокусування реформ, підриву російського авторитаризму та процесом, який об'єднає український народ⁶⁹.

Росія також закликає офіційний Київ у питаннях економічної інтеграції «не сидіти на двох стільцях». Владна еліта України, захищаючи концепт багатовекторної зовнішньої політики, називала її не «проросійською», і не «прозахідною», а «проукраїнською». Суспільство фактично має лише один інструмент впливу на корекцію зовнішньополітичного курсу держави – вибори. Першим таким поворотним моментом стала президентська кампанія 2004 р. Посилення суспільної віри у швидке досягнення європейських соціальних та демократичних стандартів стимулювало спробу карколомного стрибка у НАТО. Україна як велика європейська держава не може залишатися осторонь співпраці з Північноатлантичним альянсом, зокрема у розбудові європейської архітектури безпеки. У внутрішньополітичному сенсі співпраця з НАТО залишається важливим фактором зміцнення демократії та досягнення вищих стандартів економічного розвитку. Також не можна забувати, що Україна – важливий учасник міжнародних зусиль із подолання військово-політичних криз та зарекомендувала себе як надійний партнер альянсу.

⁶⁷ Голос України. – 2011. – 14 квітня.

⁶⁸ Там само. – 16 квітня.

⁶⁹ Умланд А. Чотири виміри української інтеграції в Європу // Дзеркало тижня. – 2011. – 14 травня.

Однак такий геополітичний розворот не був прихильно зустрінутий Росією, яка ревниво ставиться до будь-яких особливих відносин із НАТО своїх сусідів, хоча сама має з альянсом високий рівень співпраці. Чергові корективи до зовнішньополітичних орієнтирів України зробила світова економічна криза. Наша держава перетворилася на об'єкт гри провідних геополітичних суб'єктів, які враховують, що її еліта має прозахідну орієнтацію, але не всі регіони володіють західними традиціями, культурою та історією. Інтереси США, Євросоюзу, Росії, Китаю щодо позиціонування України конкурують між собою. На перший погляд, оптимальною стратегією за цих обставин мала б бути тонка геополітична гра на різних інтересах. Проте на перешкоді стоять як внутрішні, так і зовнішні фактори.

Складною й суперечливою є конкуренція між різними соціальними групами та регіонами у процесі формування концептуальних засад зовнішньої політики України. У США є різні за ментальністю населення північні та південні штати. У Німеччині відмінності досі спостерігаються між західними й східними землями, а в Італії – між північними і південними областями. Суттєві регіональні особливості наявні в політичному житті Великобританії та Бельгії. Утім, ніхто у цих країнах не протиставляє різні регіони одній держави. Натомість Україна важко вчиться використовувати переваги цивілізаційної різноманітності.

Зовнішньополітичні орієнтири тієї чи іншої групи одного народу є продуктом, а не рушійною силою політичного процесу. Ключові позиції у процесі формування зовнішніх пріоритетів України продовжують займати представники великого бізнесу, переважно з індустріальних східноукраїнських областей. На заході країни, де переважає малий і середній бізнес, більший вплив має середній клас. Також безпосереднє сусідство з Євросоюзом позитивно позначається на зовнішньополітичних орієнтирах мешканців цього регіону. Ці позиції відбиті у зовнішньополітичних частинах партійних програм. Їх вплив віддзеркалюється на міжнародних зв'язках державного апарату.

Україну не включили до ядра економіки Європейського Союзу. Отже, на її території інвестори, головним чином, мають намір розбудовувати модель периферійної економіки, яка має доповнювати економіку ядра, правда, поки що незрозуміло, якого – чи то європейського, чи то євразійського союзів? Зрештою, впливовою у міжнародних відносинах є не та держава, яка має розгалужені дипломатичні зв'язки, а та, якій із різних причин зобов'язані чимось суттєвим інші держави, передусім сусідні. Виходячи з цих міркувань, Україна може бути ядром Середньої Європи.

Актуальними проблемами реалізації зовнішньої політики нашої країни є забезпечення адекватних концептуальних засад, кадрового дипломатичного потенціалу, інформаційного супроводу зовнішньополітичної діяльності, її гармонізації із внутрішньою політикою. Удосконалення потребує інформаційна зовнішньополітична функція, пов'язана з отриманням, інтерпретацією та поширенням відомостей про найважливіші для громадян і органів влади події. Перевантаження інформацією веде до обмеження часу для прийняття правильних рішень на основі перевірених даних. А без цього

досить важко адекватно представляти результат реалізації альтернативних варіантів концепції зовнішньої політики України. Відтак у дипломатичній діяльності має бути високий рівень відповідальності у роботі, пунктуальність, уміння мобілізуватися в екстремальних ситуаціях та враховувати довготерміновий вплив тактичних рішень.

Переваги і вади концептуальних засад зовнішньої політики треба розглядати умовно, адже одне й те ж саме положення може бути як перевагою, так і прорахунком залежно від обставин, які складаються на міжнародній арені. Зокрема, посилення впливу України на регіональному рівні неможливе без пристосування до високого темпу змін у міжнародному середовищі. На цьому шляху потрібно не допускати підміни пріоритетів на другорядні об'єкти. Обмежені ресурси найбільше цінуються тоді, коли вони стають предметом конкуренції. Традиційно такими ресурсами є земля і золото. Український аграрний сектор незабаром стане ключовим фактором у боротьбі з очікуваним глобальним дефіцитом продовольства.

Органічне залучення України до процесу глобалізації врешті залежить від того, чи стане ідея участі в реалізації завдань адаптації країни до імперативів європейської інтеграції загальнонаціональною консолідуючою ідеєю. Причому українська ментальність сприймає Євросоюз як «союз народів», а не як «державу народів».

Аби зберегти перспективу реального членства України в ЄС найближчі десять років для вирівнювання економічної відсталості національна економіка має розвиватися удвічі швидше, ніж у нинішніх країнах-членах Євросоюзу. Концептуальні засади зовнішньої політики України за двадцять років незалежності пройшли складний шлях розвитку від ідеалізму через «багатовекторний прагматизм» до неореалізму, який намагається враховувати динамічні зміни у розстановці сил на міжнародній арені. Процес формування нової багатополюсної системи міжнародних відносин ще незавершений, тому позиція України у цій структурі поки що не визначена. І комфортність цієї позиції залежить від нейтралізації загальновідомих концептуальних та практичних прорахунків, які нагромадилися у зовнішній політиці нашої країни за двадцять років незалежності.

The article presents a specifically of evolution the foreign policy of independents Ukraine. Analyzing principle, paradoxes and problems of implementation foreign policy of Ukraine.

С.С.ПАДАЛКА*

УКРАЇНЬСЬКА ПРИВАТИЗАЦІЯ У СИСТЕМІ ВІДНОСИН: ВЛАДА – СУСПІЛЬСТВО – ІНДИВІД (1991–2011 рр.)

На основі фактів, аналітичних матеріалів, наукових аргументів, авторських висновків зроблено спробу розкрити особливості переділу засобів виробництва, шляхи формування й утвердження капіталу, а також з'ясувати соціально-економічні та морально-психологічні наслідки української приватизації.

Із проголошенням незалежності в Україні розпочався процес перерозподілу основних засобів і перетворення їх у капітал. Держава не могла забезпечити відтворення виробництва у тих великих індустріальних галузях, що дісталися як союзна спадщина. Відбувалася деградація цілих виробничих комплексів через приватизацію прибутків, фізичне й моральне вихолощення активів, банкрутство. Був утрачений контроль за власністю. Протягом 1992–1999 рр. за умов слабкості державної влади та відсутності належних механізмів контролю за підприємницькою діяльністю найчастіше використовувалися тіньові джерела одержання прибутків. Економіка України продовжувала розвиватись у структурних обсягах, що сформувалися в радянський час, була енерговитратною, із незначною долею у виробництві споживчих товарів. Це відрізняло її від економік держав Прибалтики й Центрально-Східної Європи.

Негативну роль на початковому етапі перебудовчих процесів відіграла хибна орієнтація вчених та політиків на теорію, відповідно до якої ринкове господарство здатне саме, без втручання держави, регулювати економічні відносини. Приватизаційна модель, що її використовувала влада, не була гнучкою і часто не відповідала реальній ситуації (темпам падіння або зростання економіки). У 1990-х рр. приватизація вбачалася передусім як політична, економічна й соціальна мета, а не як засіб побудови міцної економіки. Верховна Рада та Кабінет Міністрів України почергово склали і затверджували перелік об'єктів, що підлягали перерозподілу, і звітували про результати їх продажу. Про досягнення оптимального співвідношення між частками державної та приватної власності ніхто не задумувався. Орієнтир на швидку приватизацію автоматично унеможлилював застосування її класичної моделі – через продаж на фондовому ринку та ринку нерухомості. У державі без капіталу, без ринкової інфраструктури, без довіри населення до інституту приватної власності такий перерозподіл можна було здійснити тільки штучним способом. У Чехії, Словаччині, Росії та Литві цю проблему розв'язали завдяки впровадженню моделі ваучерної приватизації. Прийняли її і в Україні. Маючи технологічні переваги, вона відповідала соціальним сподіванням населення, оскільки передбачала прилучення його до процесу перерозподілу, надання кожному громадянину рівної кількості

* Падалка Сергій Семенович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАНУ.

«приватизаційних грошей». Розрахунок був простий: за три роки досягти глибини приватизації 60%, тобто з 6,5 трлн грн основних фондів держави 4 трлн підлягали роздержавленню. Проте особисті заощадження громадян становили всього 100 млрд грн¹.

На початку 1990-х рр. поняття «приватизація» ототожнювалося з реформуванням відносин власності. Панувала думка – що більше й скоріше перерозподіляється державне майно, тим швидше виникне соціально орієнтована ринкова економіка. Не враховувалося те, що роздержавлення – це лише складова частина цього процесу, який необхідно здійснювати синхронно з, насамперед, корпоратизацією, що й створить регульований ринок. До того ж, в Україні не було ефективних методів оцінки вартості майна, котре мало приватизовуватися. Бракувало і спеціалістів, які б могли це робити.

У серпні 1991 р. було створено Фонд державного майна України (ФДМУ) з відповідними функціями. Протягом 1992–2000 рр. ухвалено вісім держпрограм із приватизації. Можна сказати, що ухвалені в різні роки, вони не були рівнозначними за якісним рівнем. Якщо у 1997–1998 і 2000 рр. вони запроваджувалися законами, то в 1992, 1994 рр. – постановами Верховної Ради, а в 1999 р. – указом президента. Річні програми приватизації мали в основному політичні цілі, а тому їх зміст вибудовувався у формі гасел, рідше – намірів держави щодо досягнення відповідних завдань. Відтак вони мали слабку підтримку фахівців та, особливо, пересічних громадян. Опитані ФДМУ респонденти на питання «Яке ваше ставлення до проекту Держпрограми приватизації на 2004–2006 рр.?» відповіли таким чином: «підтримую» – 32%, «потребує вдосконалення» – 17%, «потребує переробки» – 39%, «не визначилися» – 13%².

В Україні сертифікатна приватизація заклала стартові умови для розвитку ринкових відносин, але не сприяла збільшенню капіталізації суб'єктів господарювання, що мало негативні наслідки для держави, і стало одним із факторів, котрі призвели до різкого економічного падіння (починаючи з 1994 р.). За умов інституціональної недосконалості ринкового середовища, невідпрацьованості законодавчого забезпечення відносин власності й ослаблення ролі держави в економіці така приватизація призвела до структурної розбалансованості та до того, що соціально-економічні процеси пішли поза її контролем.

У період проведення масової приватизації зазначені негативні, руйнівні чинники виявилися, мабуть, найвиразніше і найповніше серед європейських посткомуністичних країн. У 1993–1998 рр. досягла свого максимуму системна соціальна криза, яка далася взнаки, зокрема, у різкому ослабленні держави; вибухоподібному розвитку тіньової економіки й корупції; розвалі існуючої господарської системи; нездатності виробити, послідовно та системно здійснити певну стратегію посткомуністичної трансформації, зокрема швидко створити (або відтворити) відповідну правову систему і ринкову інфраструктуру; приватизації старою бюрократією державних функцій;

¹ *Ледямська С., Ларцев В.* Підсумки сертифікатної приватизації в Україні (1995–2000 рр.) // *Економіка України.* – 2001. – №5. – С.14.

² [Електронний ресурс]: http://www.spfu.gov.ua/ukr/quest_stat.php

формуванні нового капіталу за бюрократичною матрицею (саме бюрократія вирішувала, кому бути багатим) – насамперед у процесі приватизації³.

Приватизаційний процес в Україні, що тривав протягом 1994–2004 рр., у свідомості переважної більшості громадян справедливо асоціювався насамперед з антисуспільним, антинародним і злочинним явищем, яке характеризувалося великою несправедливістю, непрозорістю, корумпованістю, спрямованістю суто на інтереси кримінально-кланових структур й окремих осіб, наближених до влади. Саме таке ставлення громадськості до процесу «малої та великої приватизації» було сформоване реальними причинами і неспростовними факторами, у тому числі нічим не виправданими масштабами приватизації суспільства за рівнем матеріальних статків; масовими та систематичними порушеннями найвищими посадовими особами законів і Конституції України; катастрофічним падінням рівня довіри громадян до інститутів влади; занепадом насамперед високотехнологічної виробничої сфери економіки й знеціненням її високоінтелектуальної та ресурсної складової; свідомим проведенням урядом і ФДМУ політики блокування притоку до органів приватизації не номенклатурних кадрів, які могли б забезпечити максимально справедливий та економічно раціональний процес приватизації; монополізацією економіки України іноземним капіталом (насамперед російським); недосконалою організацією високотехнологічного й наукоємного виробництва тощо.

Організаційне й кадрове забезпечення процесу приватизації характеризувалося відсутністю уніфікованої структури відповідних типових схем для об'єктів державної та комунальної власності; браком у посадових осіб політичної волі для формування й застосування необхідних механізмів. Навіть на теоретичному рівні не розглядалася проблема формування кадрового корпусу приватизаційних органів за новими критеріями порядності й патріотизму, здатності швидко опанувати теорію, практику й досвід впровадження незвичних для України економічних категорій і механізмів на правовій основі. Основою кадрового забезпечення процесу роздержавлення майже на 90% продовжували залишатися старі кадри. Ті, хто «будував комунізм», апріорі не могли провести приватизацію з мінімальними матеріальними та моральними втратами для суспільства.

Стара радянська номенклатура стала тією суспільною групою, яка найпершою й досить чітко усвідомила власні інтереси та вигоди від приватизації. Вона ж найбільшою мірою була здатна здійснювати вплив на її проведення. Не випадково найбільш поширеним способом став викуп підприємств і створення акціонерних товариств, контрольний пакет акцій яких нібито належав трудовому колективу. Саме це дозволяло адміністрації підприємств зберегти контроль над ними – як правило, на папері 51% акцій мав колектив, а насправді в дев'яти випадках із десяти лєвова частка їх належала певній групі осіб на чолі з директором⁴.

³ Пасхавер О. Українські реформи, або Приватизацію ніхто не любить // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С.71.

⁴ Мищенко М., Буров І. Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні. – К., 1998. – С.56–57.

Українська «буржуазія в першому поколінні» мала досить низький рівень культури й освіти, не володіла баченням історичної перспективи, вдавалася до нецивілізованих методів привласнення матеріальних благ. Своєю поведінкою ця соціальна група дискредитувала саму ідею економічної модернізації та певною мірою підтримувала політичні сили, що виступали з позицій негативного популізму. За твердженням І.Дзюби, «життєздатна еліта формувалася у процесі тривалого стабільного розвитку суспільства. У нас же відбувався раптовий викид у псевдоеліту, в якій змішалися осколки радянської партійної номенклатури, найметикованіші «ребята» з пізнокомсомольського господарства, політичні кар'єристи-демагоги, сумнівного походження скоробагатки. На «дикому Заході» кажуть, що нувориші дають у другому поколінні політиків, а в третьому – вже й інтелектуалів. Наші ж нувориші – універсали, вони вже в першому поколінні є всім»⁵. Сутність такого специфічного, на думку Ф.Рудича, феномена полягала «у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що, зрештою, призводить до тотальної корумпованості»⁶.

В основу обраної моделі приватизації державної власності було покладено головним чином егоїстичні політичні та економічні інтереси «національної еліти», яка посідала ключові позиції у структурах влади, та її близького оточення. Привласнення держмайна здійснювалося, не рахуючись з економічною доцільністю, та охопило практично всі галузі економіки. Певною мірою цьому сприяла й інфляційна політика 1992–1995 рр., унаслідок якої громадяни України втратили всі заощадження, що їх вони могли б використати для приватизаційних, інвестиційних та інших цілей. Відкрите використання влади у корпоративних інтересах відбувалося вже після 1993 р. Між можновладцями й капіталом існували тіньові взаємовідносини, які не потребували офіційної інституалізації, а склалися у формі хаотичних і розрізнених персональних домовленостей між керівниками фінансово-промислових груп (ФПГ) та чиновниками.

В Україні відбувалося зрощення великого бізнесу і влади. Серед політиків, громадськості та науковців не було однозначних оцінок наслідків цих процесів. Часто у суспільстві поширювалися думки, що, мовляв, недоцільно їх відокремлювати, оскільки успішний бізнесмен, прийшовши до влади, матиме змогу створювати умови для того, аби й інші ставали багатими. Дехто вважав, що представники капіталу, «очистившись» (перевівши майнові статки у власність родичів), автоматично одержували моральне право на політичну діяльність. Влада давала правовий імунітет, а отже, відкривала можливість захистити майно, що перебувало в руках бізнесменів. Народні депутати та адміністративні службовці, котрі відносилися до цієї категорії,

⁵ Дзюба І. На «еліту» надійся, а сам не плошай // Національна безпека і оборона. – 2003. – №9. – С.36.

⁶ Рудич Ф. Випробування асортиментом. Кого із 26 претендентів не соромно буде бачити у президентській мантії? // Віче. – 2004. – №9. – С.8.

завжди діяли в інтересах бізнес-структур. Парадокс українських реалій полягав у тому, що хоча у Верховній Раді України засідало понад триста мільйонерів, добробут пересічного мешканця держави зростав, м'яко кажучи, неадекватно до темпів прирощення статків нуворипців.

У перші роки незалежності створювалися формальні інституції для регулювання взаємовідносин у тріаді: влада – бізнес – суспільство. Особливість державної системи полягала в тому, що інтереси бізнесменів дуже глибоко поєднувалися з процесом прийняття політичних рішень. Національна економіка перетворилася на певного роду «акціонерне товариство», в якому свої інтереси могли лобіювати лише великі «акціонери», а малі, котрі у багатьох країнах саме й відіграють ключову роль, – неспроможні були їх відстояти. У 2000-х рр. жорстку боротьбу за право управління економічною політикою в Україні між собою вели три фінансово-промислові групи, які змагалися не на полі впровадження ринкових механізмів, конкуренції, інвестиційної й інноваційної діяльності, підвищення продуктивності та ефективності виробництва чи економічного зростання, а у сфері «пробивання» податкових пільг й експортно-імпорتنих квот, здобуття права на управління об'єктами державної власності, «безплатної» приватизації підприємств, перерозподілу вже приватизованого (але такого ласого!) капіталу⁷.

Негативною тенденцією було те, що олігархічне лобі намагалось спрямувати економічний потенціал нашої країни не у бік формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку, а на витратну, перерозподільчу в інтересах небагатьох. За експертними оцінками Рахункової палати України, податкові пільги для окремих юридичних осіб тільки за дев'ять місяців 2002 р. становили 39,7 млрд грн⁸. Загальна ж величина отриманих того року преференцій сягала 56,3 млрд грн⁹. Існуючу в Україні систему податкових пільг економісти оцінювали як явище, що відповідало інтересам насамперед промислово-фінансових груп. Процес з'єднання влади з власністю відбувався у протиправних формах. Нерозвинутість фондового ринку призводила до різного роду зловживань, маніпуляцій, робило неможливою участь значної кількості громадян в управлінні підприємствами. Права інвесторів були незахищені, а отже, створювалося поле для зловживань. Ідеологія ринку ставала духовним камуфляжем політики пограбування – як з боку великого бізнесу, так і паразитуючого чиновництва. Політична доктрина «державного регулювання» була проголошена цими силами не заради виведення України з економічної кризи, а задля власного збагачення.

Вітчизняна наука (за винятком окремих її представників) практично самоізолювалася від аналітичних оцінок процесів, що відбувалися у сфері приватизації. Відповідальні державні посадові особи, своєю чергою, не були зацікавлені у проведенні досліджень результатів трансформації власності,

⁷ Круш П. Лобювання економічних інтересів у державі // Економіка України. – 2005. – №10. – С.78–79.

⁸ Симоненко В. Нестерпне відчуття виникає, коли згадуєш трагічні події року, що минув // Економіст – 2003. – №1. – С.12.

⁹ Мазуренко О.К. Пільги в оподаткуванні – статистичний аспект // Статистика України. – 2003. – №3. – С.51.

а також у розробці для цього спеціальних «соціально-справедливих механізмів» та методів. Для практичних цілей використовувалися лише ті наукові напрацювання, котрі підтверджували правильність і результативність конкретної урядової діяльності й рішень щодо трансформації власності. Окремі несистемні розробки вчених та аналітичні оцінки, які не збігалися із задумами «реформаторів» відносин власності, практично не враховувалися, а часто просто ігнорувалися. Унаслідок цього в Україні склалися умови для легкого й швидкого збагачення, особливо ідеальні для представників номенклатури, директорів підприємств, чиновництва і кримінальних елементів. Почалися резонансні операції зі зкупки за безцінь найбільших промислових підприємств, їх перепродаж іноземним і транснаціональним компаніям, створення акціонерних товариств закритого типу з метою «перекачування» фінансів від держави на власні рахунки тощо.

Як і в інших пострадянських країнах, в Україні у рекордно короткі строки було приватизовано основну масу саме прибуткових підприємств, а збиткові так і не отримали свого господаря та, не змінивши форми власності, залишилися тягарем для суспільства. Чимало з них були навмисно доведені до банкрутства з тим, аби усунути конкурентів. Номенклатурно-кримінальна приватизація призвела до зосередження величезної грошової маси в осіб, захищених державними посадами чи депутатськими мандатами, тобто тих, що мали безпосередній вплив на формування економічної політики і реалізовували свою зацікавленість, наприклад, у продовженні державного кредитування, що створювало інфляцію через структурний бюджетний дефіцит. Тим часом держава фактично не мала прибутку від своєї власності. Так, за даними ФДМУ, 2002 р. з 1603 підприємств, що мали дивіденди, державі нарахували тільки 58 (3,6%), а сума дивідендів у країні становила лише 230 млн грн – приблизно 0,1% ВВП¹⁰. Значна частка власності та капіталів, набутих тіншовим (нелегальним або напівлегальним) способом, не могла використовуватися повною мірою без ризику для їх господарів. Доступ до розподілу власності мало вузьке коло осіб, що ставало «привілейованою» верствою суспільства.

Кризовий стан соціуму багато у чому залежав від занепаду суспільної моралі. Якщо на середину 1990-х рр. більшість громадян України підтримувала ринкові перетворення, то в 2000-х рр. понад чверть хотіла повернутися у «совети», близько 12% виявляли прихильність до капіталізму, а решта – не знала, що робити¹¹. Тут відіграло свою роль створення засобами масової інформації апокаліпсичного образу стихійної й тотальної приватизації, позиціонування її як «прихватизації». Такі дії, природно, не вписувалися в рамки законів і норм християнської моралі. Ніхто з політиків та публічних представників еліт не дозволяли собі позитивних висловлювань стосовно цього процесу. Вони часто й багатослівно навіть не критикували, а визначали її як невідворотне з якоїсь причини і тому начебто містичне зло.

¹⁰ Барановський О., Сидоренко В. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні // Дзеркало тижня. – 2004. – №18.

¹¹ Українське суспільство 1994–2004: Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С.224–225.

Водночас більшість цих «критиків» активно й не без зиску для себе брали участь у приватизаційному процесі.

Прошарку ідейних політичних діячів, готових запропонувати реалістичні концепції проведення реформ, не існувало. Суспільство загалом уразив розклад системи цінностей. Державні чиновники, «приватизувавши» адміністративні функції, торгували відповідними послугами, створивши таким чином передумови для корупції, яка була не просто додатковим податком бюрократії на підприємництво, а формою селекції приватного капіталу. Чиновник (кожен на своєму рівні влади) боровся за право вирішувати, кому бути багатим, а кому – ні, визначав дозволені форми діяльності й межі зростання достатку. Масштаби і наслідки корупції в державі були фактором, що дестабілізував суспільне життя, ставив під загрозу конституційний лад. За даними міжнародної організації «Transparency International», за рівнем корумпованості Україна перебувала на 106-му місці зі 133 держав, які аналізувалися¹².

Боротьба з корупцією мала ознаки спекулятивності, а ті, хто зазначав про її необхідність, часто до кінця не розуміли суті самого явища. Цю проблему використовували політики. За рубежем вона вирішується на рівні державного управління й розглядається в площині економічної злочинності. А.Єрмолаєв українську приватизацію окреслив як процес, коли тотальна державна власність, що перебувала в руках номенклатури, поступово зазнавала мутацій, починаючи діяти за законами ринку як приватний інститут¹³. Це було можливим лише завдяки адміністративним державним рішенням. Таким чином, в Україні складалася така ситуація, що будь-яка приватизаційна процедура ставала корупційним діянням, оскільки держава, позбавляючись власності, одночасно обирала її господаря та встановлювала для нього правила гри.

Корупція, хабарництво в Україні стали феноменом приватизаційного процесу. Як зауважив із цього приводу Дж.Сорос, «корупція існувала завжди, але в минулому люди соромились її і намагалися приховати. Тепер, коли мотив прибутку зведено в моральний принцип, політики у деяких країнах відчувають сором, коли їм не вдається скористатися перевагами свого становища»¹⁴.

Суми хабарів, одержуваних деякими українськими політиками, чиновниками, іншими групами – вражали. Із доповіді ЦРУ США випливало, що критичний розмір одного з «підношень» у середньому досягав зарплати чиновника за три роки. Отже, коли у міністра місячний оклад становив 12 тис. доларів, то вважалося, що менше 400 тис. дол. хабара йому пропонувати не мало сенсу. Оскільки український міністр заробляв 300 доларів на місяць, то сума відповідно обраховувалася в 10 тис. дол.¹⁵

¹² Див.: Національна безпека і оборона. – 2003. – №9. – С.5.

¹³ Єрмолаєв А. Феноменологія української корупції та її специфічні риси [Електронний ресурс]: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=56&op_id=928

¹⁴ Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою. – К., 2001. – С.219.

¹⁵ Див.: Зеленецький В., Кальман О. Корупція в Україні та організаційно-правові основи боротьби з нею // Право України. – 2001. – №4. – С.14.

Поява так званих олігархів стала закономірним процесом первісного нагромадження капіталу, який супроводжувався комплексом не надто чесних, а то й грабіжницьких заходів невеликої групи найбільш спритних осіб. Українська буржуазія свої капітали нагромаджувала, ефективно використовуючи територію власної держави та економічний потенціал її громадян. На думку К.Бондаренка, факторами, що сприяли появі олігархічної системи в Україні, були розвал СРСР і соціалістичної економіки; наявність ідеологічно незакомплексованих, підприємливих, беручих людей; кризові й інфляційні процеси в економіці початку 1990-х рр., які дозволяли «робити гроші з повітря»; неузгоджена і недосконала законодавча система; корумпованість політиків¹⁶. Українські капіталісти, на відміну від російських чи казахстанських, мали слабку ресурсну базу, були в основному посередниками або транзитерами сировини (наприклад, російського газу).

На початку 2000-х рр. олігархія підім'яла під себе державну бюрократію, перетворивши її на платного агента капіталу у владі. Водночас ця система містила безліч суперечностей, котрі мали вкрай негативні наслідки в період нетривалого економічного зростання 2000–2004 рр. Його результатами скористалися чиновники та патронвані ними фінансово-промислові групи. Сподівання населення на поліпшення добробуту фактично не справдилися. В українському суспільстві сформувалося гостро негативне ставлення до олігархів як особливої соціальної групи. Воно обумовлювалося комплексом чинників, пов'язаних із характером первісного нагромадження, їх участю у формуванні корупційної вертикалі влади, розтлінням засобів масової інформації, підкупом, а точніше, банальним утриманням основних політичних партій тощо.

У розвинутих країнах світу враховували ту закономірність, що коли держава залишала у своїх руках стратегічно важливі виробничі об'єкти, то реально впливала на їх функціонування. Такий підхід до справи давав позитивний і стабілізуючий економічний ефект. В Україні ж усе відбувалося навпаки. Тотальне роздержавлення власності часто проводилося несвідомо й без урахування можливих соціально-економічних наслідків. Приватизація подавалась як розподіл національного і колективного майна серед громадян. Крім того, відбувалося утвердження нетрудової власності, коли власник ставав «роботодавцем», «годувальником» безпосереднього виробника. Докорінних змін зазнавали товарні відносини, фактично з них виїмалася серцевина – виробничі взаємини між людьми, що традиційно відбувалися на основі затрат праці (її вартості). Власником міг стати той, хто зумів в умовах стихійного, спекулятивного ринку нагромадити капітал.

Країни Центрально-Східної Європи та Прибалтики, маючи чіткі плани входження до загальноєвропейського інтегрованого економічного простору, провели реформування, що спричинило встановлення таких відносин власності, які стали найближчими до цивілізованих західних параметрів. Зловживання тут не мали системного характеру й в основному були усунуті

¹⁶ *Бондаренко К.* Олигархи как часть украинской элиты (введение в олигарховедение) [Електронний ресурс]: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=348

за допомогою правоохоронних органів. У цих країнах сталося досить чітке вибудовування відносин, де були представлені як велика акціонерна власність (у тому числі зі значною кількістю тих, хто вклав до відповідних товариств під час приватизації свої ваучери), так і приватна середнього й малого бізнесу, що на перших порах виникла на базі використання тих самих іменних сертифікатів¹⁷.

В Україні напередодні змін відносин власності не було визначено, які підприємства слід залишати в державній сфері, які приватизувати, а в яких зберегти за державою можливість корпоративної участі у підприємницькій діяльності. Не було використано також досвід країн, де успішно діяли підприємства з мішаною формою власності. Законодавство України навіть не визначило місце та роль державної її форми у підприємствах із мішаною¹⁸. Роздержавлення (приватизація) відбувалося в небачених для світової практики масштабах, у цей процес було втягнуто всю економіку. Лише в 2006 р. намітилися деякі тенденції до посилення ролі держвласності. Ухвалення закону України «Про управління об'єктами державної власності» (21 вересня того року) заклало підґрунтя для правового регулювання у сфері управління відповідним сектором економіки. Водночас за інерцією зберігалася непослідовність норм законодавства. Деякі закони позиціонували державу як дбайливого хазяїна, а інші продовжували визначати окремі види господарського використання об'єктів її власності як небажані. Після скасування 27 квітня 2007 р. у зв'язку з ухваленням Цивільного кодексу України закону «Про власність» від 7 лютого 1991 р. продовжували зберігатись умови для розмивання змісту державної її форми¹⁹.

У свідомості багатьох громадян ставлення до приватної форми власності не відрізнялося від радянських ідеологічних стереотипів, згідно з якими її представники є «експлуататорами». Крім того, значна частина людей вважала, що держава, яка проголосила рівність права на власність, зобов'язана була дати її кожному. Сприйняття особистої (приватної) власності здебільшого було атрофованим. Конституція УРСР 1937 р. вводила єдину за природою «соціалістичну» власність у форматі державної та кооперативної. В особистому володінні громадяни мали лише предмети споживання. Сфера виробництва продукції, товарів і послуг, їх реалізація зосереджувалися в руках держави, тобто правлячого класу – номенклатури. Феноменом процесу відносин власності в Україні стала загальна підтримка або принаймні відсутність протидії її роздержавленню з боку більшості громадян. Це пов'язувалося передусім зі сформованими у радянський час ментально-психологічними установками. В умовах так званої загальнонародної й одержавленої колгоспно-кооперативної власності (асоційованої) пересічний громадянин відносив себе до «співвласників» усього національного багатства.

¹⁷ Панков В. Постсоциалистические страны – члены ЕС: конец трансформации? // Мир перемен. – 2005. – №2. – С.118.

¹⁸ Четов М., Жадан І. Управління державними корпоративними правами у контексті економічної стратегії держави // Економіка України. – 2004. – №10. – С.8–9.

¹⁹ Джумагельдієва Г. До питання про способи управління об'єктами державної власності // Там само. – 2008. – №2. – С.76.

Асоційована власність була не персоніфікованою, знеособленою, сприймалася, з одного боку, як щось загальнодоступне (повітря, сонячне світло тощо), а з іншого – як така, що протистояла індивідуальній. На початку 1990-х рр. у громадян України не було сформоване розуміння моделі економічного базису держави. Не існувало й одностайності в питанні приватного типу господарювання. Водночас орієнтація певної частини суспільства на європейські цінності, високі економічні досягнення Заходу, особливо у соціальній сфері, виступала додатковими передумовами суспільної згоди на роздержавлення та обов'язкове включення в проекти реформ заходів із формування прошарку підприємців. Приватна власність вимагала певних рис ментальності (ініціативність, кмітливість, упевненість у собі, мобільність), високої організації управління і виробництва, адекватної умовам її функціонування, а також доволі високої культури. Більшість населення похвалитися цим не могла.

Україна тривалий час перебувала в економічній системі, де власність у цілому функціонувала непродуктивно. Радянські колгоспи створювалися директивно-примусово й не були, на відміну від ізраїльських кібуців, добровільними та демократичними об'єднаннями. Досвід комун у СРСР був тимчасовим, оскільки їх долю швидко вирішила партійно-чиновницька верхівка. Світовий досвід підтверджував, що необхідною умовою ефективною колективної власності є прагнення до успішного виживання. Не було також економічних передумов для функціонування приватної власності у стратегічних галузях.

Світова практика підтверджувала, що приватна власність у великій промисловості, яка визначала обличчя економіки держави, гальмувала її розвиток. Натомість вона була незамінною для ефективно організації дрібного бізнесу, як складова регульованого ринкового господарства, оскільки виступала економічною і правовою основою формування середнього класу – запоруки стабільності у суспільстві та його найактивнішої продуктивної складової.

У 2005 р. 80,1% опитаних соціологами громадян України розглядали приватну власність як універсальний соціальний феномен²⁰. Дані Інституту соціології НАНУ свідчили, що в 2004 р. 56% респондентів вважали, що остання спонукає людину до наполегливості, завзятості й удосконалення. Водночас 33,9% опитаних були переконані, що вона виступає джерелом егоїзму, речовизму і жадібності²¹. Обрана таким чином технологія приватизації, з одного боку, враховувала прихильність громадян до радянських стереотипів поведінки, а з іншого, – розв'язувала завдання максимально швидкого формування недержавного сектора економіки. Вона вирішувала більшою мірою політичне завдання – забезпечення домінування приватної власності.

В Україні зміни цих суспільних відносин та можливі їх соціально-економічні наслідки ставали об'єктом різного роду міфів і стереотипів. Обрана

²⁰ Резнік В. Приватизація в Україні як соціально-економічний процес // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №2. – С.85.

²¹ Сфременко Т. Якісна характеристика економічної культури населення сучасної України (за даними експертного опитування) // Український соціум. – 2006. – №3/4. – С.134.

модель приватнокапіталістичної власності, властива для індустріального суспільства, на землю, будівлі, машини, засоби промислового виробництва не була прогресивною за своєю суттю. У сучасному інформаційному суспільстві основою власності ставала нова неречова субстанція – інформація. Саме вона виступала провідною ланкою виробничого процесу як спільний суспільний продукт (духовна власність). Влада поширювала переконання про логічність та закономірність процесів, що відбувалися в державі. Нагромадження капіталу в Україні проходило за приблизно однаковою схемою, що й у державах, котрі ставали на шлях капіталізації економіки. Соціал-демократи Чехії свого часу не виправдали сподівань своїх громадян (більшість їх була розчарована підсумками приватизації, оскільки виявилася за бортом власності). Не випадково архітектор чеської Оксамитової революції В.Гавел визнав, що в країні базис був розкрадений. «Батько чеських реформ» В.Клаус зробив висновок, згідно з яким «трансформаційна приватизація не завершила реструктуризації прав власності, а розпочала їх»²². Мета цього процесу – пошук перших приватних власників, а не кінцевих. У Чехії підсумки приватизації не піддавалися глибокому перегляду, а спостерігалася орієнтація держави на підвищення її ролі в підтримці пріоритетних виробництв і розвитку економіки²³.

Під час розробки концепції та прийняття рішень щодо здійснення трансформації власності вітчизняні «реформатори» не враховували, що для умов України це – багатоваріантне завдання, при розв'язанні якого можна досягти різних результатів: як тих, що призведуть до швидкого економічного зростання, так і тих, що спричинять руйнування системи господарювання²⁴. Відкинувши цінності радянського ладу, нічого позитивного від них не залишивши, суспільні керманичі закликали громадян розпочати власне життя «з чистого аркуша», «з нуля». Їм це було вигідно, оскільки за існуючих умов вони могли претендувати на роль першовідкривачів та героїв, здатних поставити крапку у нескінченних шараханнях суспільства з краю в край, встановивши стабільний порядок.

«Нульова концепція» широко використовувалася у теоретичних пошуках шляхів і способів руху України, в тому числі й у загадковий «західний простір». Політики часто наголошували, що це вимушений крок для держави, яка має почати свій рух «з азів». Очевидно, це робилося свідомо, аби таким чином порушити наступність, взаємозалежність історичного процесу. З цього випливало, що державна власність, виявивши на певному етапі свого розвитку неефективність, мала раз та назавжди зійти з арени, а тому потрібно вдатися до панацеї – її тотальної зміни. Суспільство стало жертвою також такого майстерно сконструйованого ідеологічного міфу, як потреба ринкового реформування. З одного боку, даний процес був об'єктивно

²² Цит. за: Кузнецова З. Чехия: 15 лет «бархатной революции» // Свободная мысль. – 2004. – №12. – С.77.

²³ Гесць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. – 2005. – №3. – С.6.

²⁴ Тимошенко Ю. Аналітична оцінка перебудови відносин власності в Україні // Там само. – 2003. – №8. – С.22.

необхідним, а з іншого, – мав суперечливий характер, оскільки були наявні невідповідності цілей і завдань, котрі ставилися його ідеологами, з інтересами переважної частини соціуму. Стрижнем цих змін було перетворення радянської правлячої еліти з розпорядників державного майна на його юридичних власників.

Поширювалися різні соціальні міфи. Найбільш популярна в українському суспільстві теза демократизації різних сторін життя, культивована ще у період «перебудови» й не заперечена жодною суспільно-політичною силою, пов'язувалася передусім з антиелітарними, антиноменклатурними настроями. Вони і сприяли вибору ваучерної (сертифікатної) приватизаційної стратегії, а також наданню переваг таким її способам, як викуп підприємств трудовими колективами, надання пільг працівникам у придбанні їх акцій. Відомо, що вона заперечувалася багатьма вченими передусім через те, що розпорошувала власність. В Україні, за традицією, розв'язання економічних проблем убачалося у винайденні якогось єдиного універсального рецепту. Відтак приватизація вважалася ліками від труднощів. Соціологічні опитування підтверджували, що суспільство неоднозначно оцінювало місце й роль останньої для ефективного розвитку держави. У 1998 р. 39,2% громадян вважали, що приватизація не може виконати цього завдання²⁵.

В Україні господарі власності стали творцями деякої подоби суспільного устрою. Вони ж заклали його основи в Основний закон держави, а також вирішували – формуватися існуючому суспільному укладу і відносинам власності розмірено, поступово чи здійснити різкий та рішучий марш-кидок у «ринкову економіку». Було обрано другий варіант, унаслідок чого відбулися сумнівні авантюри з реструктуризації високоінтегрованої економіки (занепад ВПК, дроблення ефективного виробництва, ліквідація планово-розподільчої інфраструктури). Не було створено умов для розвитку приватновласницької ініціативи. Її носії не освоювали і тих господарських ніш, до яких не доходили руки державних підприємств.

Національна ідея у сегменті економіки була сформульована, м'яко кажучи, невірно. Вступ до Європейського Союзу – це завдання, що в комплексі було незрозумілим для політиків і науковців. Європа також із певною пересторогою ставилася до відповідних устремлінь нашої країни. В Україні практично не йшлося на рівні державних інститутів про завдання досягнення конкурентоздатності у різних напрямках суспільного життя. Лише шість (з двадцяти чотирьох) областей держави були конкурентоздатними, тобто економічно незбитковими, привабливими для інвестицій та придатними для інновацій.

Міфологізувалася й роль капіталізму. Влучне визначення його суті дав відомий американський фабрикант Г.Форд, на думку якого, капітал сам по собі походив від підприємництва та використовувався для того, щоб допомогати робітнику йти вперед і підвищувати свій добробут. Будучи навіть у руках однієї особи, він не становив небезпеки для суспільства, оскільки являв

²⁵ Приватизационные процессы в Украине (материалы круглого стола, 21 апреля 1999 г.). – К., 1999. – С.25.

собою тільки щоденний запасний фонд, який воно їй довірило, та йшов на користь суспільству. Той, чій владі капітал підпорядкований, не міг розглядати його як щось особисте. Ніхто не мав права вважати такий надлишок приватною власністю, оскільки не він один його створив, це – загальний продукт усього суспільства²⁶. «І якщо капіталісти, – зазначав Г.Форд, – перетворюють колективну власність на свою приватну, якщо їх гроші направляються на те, щоб ускладнити розподіл, створювати бар'єри між споживачем і виробником, тоді вони, насправді, шкідники, існування яких припиниться, як тільки гроші виявляться краще пристосованими до трудових відносин. А це станеться тоді, коли всі усвідомлять, що тільки праця, одна лише праця виводить на вірну дорогу до здоров'я, багатства і щастя»²⁷.

Держава, виступаючи дедалі активнішим гравцем у сфері приватного бізнесу, перетворювала громадян просто на споживачів, нездатних, некомпетентних здійснювати управління суспільними процесами. Прошарок власників через підконтрольні ЗМІ робив усе можливе, щоби відвернути увагу народу від управління власним життям, впровадити у незабуті ще рудименти суспільної свідомості думку про те, що управління суспільством, політика – це справа складна, справа небагатьох «професіоналів», «експертів». Водночас громадяни в переважній більшості, занурившись у своє приватне життя (сім'ю, трудову діяльність, творчість) виявляли власну прагматичність та не дуже піддавалися на провокації еліт.

Показово, що в Україні зміни у відносинах власності не супроводжувалися гострими, кровопролитними, безкомпромісними тотальними й масовими соціальними протиборствами, як це було свого часу під час зміни її історичної приватної форми на суспільну (державну) у ході здійснення соціалістичних перетворень. Можна вести мову лише про масовий характер міжетнічних воєн, протистояння та напруження в низці посткомуністичних країн. Кримінальні, напівкримінальні й корпоративні «розбірки» з приводу розподілу і перерозподілу власності із залученням найманих працівників та правоохоронних органів, зрештою реприватизаційні конфлікти в Україні останніх років не набули макросоціальних масштабів²⁸.

Об'єктом приватизації став одержаний у спадщину могутній індустріальний комплекс, базою котрого були гігантські промислові підприємства (з тисячами і десятками тисяч робітників), які випускали озброєння, авіа- й космічну техніку, електроенергію, продукцію металургії, хімії та машинобудування. Технічна відсталість цього комплексу зумовлювала його високу енергоємність і, відповідно, залежність від імпорту енергоносіїв.

Сертифікатна приватизація, що проводилася в Україні, мала в основному соціально-політичний характер, тому не було досягнуто головної економічної мети – підвищення ефективності виробництва на основі формування дієвого власника й середнього класу, як головної сили, що формувала конкурентоспроможне ринкове середовище, визначала засади громадянського

²⁶ Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. – К., 1993. – С.164.

²⁷ Там же. – С.14.

²⁸ Барановський О., Сідоренко В. Проблеми власності та легалізації капіталів...

суспільства. Ця схема була вигадана з метою надання приватизації статусу соціально справедливої. Кінцевою метою її стало збагачення окремих осіб, котрі добре розуміли суть роздержавлення, керували його здійсненням та забезпечили для себе значні капітали. Одним із результатів такої політики стало те, що абсолютна більшість населення України в умовах не виплат заробітної плати, пенсій і злиденного життя за безцінь обмінювала свої приватизаційні сертифікати, а з часом й акції на реальні гроші, що призвело до розвитку спекуляції цінними паперами та швидкої концентрації власності у колі небагатьох при мінімальних затратах з їх боку фінансових ресурсів. На початку 2000-х рр. понад 30 млн громадян України, що отримали приватизаційні сертифікати, втратили свої права на власність. І ця тенденція продовжувалася. Наслідками таких дій стала концентрація власності в руках невеликої групи людей, існування у державі крупних адміністративно-економічних кланів, поява «олігархів» і злиття їх із владними структурами.

В Україні за сертифікатами було продано близько 47% майна великих та середніх підприємств²⁹. Така акція щодо перших розпочалася після проведеного експерименту – так званої «м'якої приватизації» запорізького заводу з виробництва авіадвигунів «Мотор-Січ». 6 січня 1994 р. тут було створене товариство покупців (у склад якого ввійшли близько 25 тис. працівників підприємства). 15 липня 1994 р. воно підписало з Фондом державного майна України погодження про передачу пакету акцій (27% від статутного фонду вартістю 58,9 млрд купоно-карбованців) у свою власність, крім того, взяло на себе зобов'язання здійснити впродовж двох років інвестиції у виробництво, спрямовані на його модернізацію³⁰.

Така схема приватизації дозволяла іноземним компаніям, акумулюючи відповідні сертифікати, порівняно недорого отримувати у власність українські підприємства. У другій половині 1996 р. «Crowndale Kyiv Limited» – дочірня фірма, заснована компанією «New Century Holding», придбала 75% акцій ВАТ «Бориспільський завод продовольчих товарів» – переважно за такі ж сертифікати. Порівняно з реальною вартістю підприємства, яка, на думку експертів, становила 8–10 млн доларів США, компанія заплатила за нього лічені копійки³¹. Красномовним прикладом аналогічної приватизації стало також досить стабільне підприємство – київський хімічний завод «Радикал», виробник хімічної сировини для атомних електростанцій. Контрольний пакет акцій було викуплено за 40 тис. приватизаційних сертифікатів товариством покупців. Таким чином, права розпорядження унікальним підприємством було передано практично безкоштовно. Результатом господарювання нових власників стала фактична зупинка заводу, а його цехи були здані в оренду кільком фірмам із загальною оплатою 500 грн на рік³².

Особливість української приватизації полягала і в мізерних обсягах надходжень прямих іноземних інвестицій. У 2003 р. лише п'ять

²⁹ Пасхавер О., Верховодова Л. Реформа собственности и приватизация в Украине // Экономическое образование. – 2007. – №1. – С.5.

³⁰ Рябченко О. Приватизація і оптимізація функціонування промисловості. – Х., 2000. – С.233.

³¹ Мищенко М., Буров І. Соціальні аспекти приватизаційних процесів... – С.30.

³² Там само. – С.31.

підприємств було продано іноземцям. Це – «Склопластик», який купила компанія «Флоргоф Гандельс унд Бетайлігунг ГмБГ» (Австрія; пакет 76,18% акцій); «Рівнеазот», придбаний компанією «Райффайзен Інвестмент Акцієн-гезельшафт» (Австрія; 53,86%); «Керчрибпром» куплений «Морською зіркою» (Росія; 63,49%); «Гарантспецсервіс» опинився у власності корпорації «Росзагмап» (Росія; 25%); харківський «Хартрон» також придбали російські компанії (пакет 24,56%)³³. У 1992–2001 рр. за сертифікати було продано переважну частину майна у вигляді акцій дрібним їх держателям³⁴.

У ході приватизації державних та комунальних підприємств до злочинних дій удавалися практично всі учасники процесу. Часто особи, відповідальні за проведення аукціонів чи конкурсів, брали хабарі й робили ці заходи фіктивними, створюючи вигідні умови для досягнення перемоги зацікавленою стороною. Кошти, отримані від приватизації, нерідко розкрадалися або перерозподілялися на фінансування комерційних структур. Так, співробітники Красноградського районного відділення ФДМУ (Харківська обл.) свідомо знизили вартість підприємства «Універмаг» на 9 тис. грн. Керівник представництва Фонду держмайна у Макіївці на Донеччині за отримання хабара був засуджений до позбавлення волі на 10 років. Під час аукціону з продажу пакету акцій Державної акціонерної енергетичної компанії «Одесаобленерго» чотири члени комісії віддали голос за ТОВ «Оверкон ентерпрайзес лімітед», котре запропонувало найнижчу ціну, що суперечило критеріям вибору переможця³⁵.

Масштаби зловживань у ході приватизації були небаченими. Згідно з даними Міністерства внутрішніх справ України, лише із січня по жовтень 1997 р. було викрито 1800 злочинів у цій сфері – в 3,5 раза більше, ніж у попередньому році (190 з них скоєні злочинними групами, 144 пов'язані з хабарами, 538 – з крадіжками). Як зазначав заступник начальника головного управління Державної служби з боротьби з економічною злочинністю С.Пугачов, найбільшу шкоду спричинило зловживання службовим становищем, фальсифікація документів, заниження вартості об'єктів, списування основних фондів і штучне завищення кредиторської заборгованості підприємств, що готувалися до приватизації. Наприклад, у Вінницькій області був притягнутий до кримінальної відповідальності начальник пересувної мехколони, який занижив вартість підприємства у 23 (!) рази³⁶.

На новому витку суспільного прогресу відбувається не просто економічне заперечення специфічної для індустріальної епохи приватнокапіталістичної власності, а перехід цих відносин у підвалини господарської системи. Функція власності, яка донедавна була основою формування соціально-класових відносин, владних та управлінських структур суспільства поступово самозаперечується.

³³ *Крупка М.І.* Реформування власності й залучення в Україну іноземного капіталу // *Фінанси України.* – 2002. – №5. – С.31.

³⁴ *Пасхавер О.* Українські реформи... – С.64.

³⁵ *Антипов В.І.* Тіньова економіка та економічна злочинність: Світові тенденції, українські та правові засоби контролю: теоретико-методологічне узагальнення. – Вінниця, 2006. – С.464–465.

³⁶ *Мищенко М., Буров І.* Соціальні аспекти приватизаційних процесів... – С.18.

Приватизація українських стратегічних об'єктів російськими компаніями призвела до монополізації ними нафтогазового та енергетичного ринку. Україна постала перед завданням захисту своєї економічної безпеки. У нашій країні внаслідок приватизації сформувалася верства власників, зацікавлених в отриманні доходу не шляхом випуску й реалізації продукції, а викупу майна за заниженими цінами з подальшим розпродажем високоліквідних частин підприємств. Великий бізнес надто агресивно освоював форми привласнення, значною мірою стримував розвиток середнього й дрібного підприємництва. На тлі приватизації з'явилась організована злочинність. Ставлення рядових громадян до приватної власності та відповідних процесів залишалося неоднозначним.

On the basis of the wide research of historical facts, analytical materials, scientific arguments, author conclusions presented in the article, an attempt to expose the features of redistribution of capital goods, ways of forming and claim of new role of capital is done, and also socio-economic and morally psychological consequences of privatization in Ukraine.

Л.В.КОВПАК*

ПРИРОДООХОРОННА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ (1991–2011 рр.)

У статті висвітлюються головні напрями та шляхи реалізації природоохоронної політики у 1991–2011 рр. Ідеться також про участь України у міжнародній співпраці в галузі поліпшення екологічної ситуації у світі.

На початку ХХІ ст. в Україні, як і в усьому світі, загострилися проблеми охорони довкілля. Природа з її частими повенями, надзвичайної сили цунами і посухами нагадувала людям не забувати про неї, не послаблювати уваги до її захисту. Наслідками інтенсивної виробничої діяльності людини стають глобальне потепління клімату, танення льодовиків, зміни співвідношення суходолу та водоймищ в окремих регіонах планети, зникнення цілого ряду видів рослин і тварин.

Дедалі частіше на порядок денний міжнародних конференцій виносять проблеми зміни клімату і глобального потепління. В Україні щороку реєструється до 300 надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, внаслідок яких гинуть люди, спричиняються великі економічні збитки¹.

Здобуття Україною незалежності і вибір ринкової моделі економіки створили сприятливі передумови для розв'язання проблем охорони довкілля. Час змушував по-новому поставитися до екології – це і розбудовчі потреби, а також страхітливий стан навколишнього середовища, наслідки Чорнобильської трагедії на українській землі. Не випадково екологічні гасла, вимоги про мінімізацію наслідків аварії на ЧАЕС, поліпшення стану довкілля були серед головних під час перегонів за здобуття державної незалежності Україною.

Українська держава розглядала проблему оздоровлення навколишнього середовища як один із важливих напрямів державотворення. У 1991 р. було започатковано роботу щодо забезпечення повного контролю над здобуттям екологічного суверенітету країни. Вже в перших законодавчих документах було визначено засади нової стратегії природокористування. Важливими кроками стали прийняття у 1991 р. Верховною Радою закону про охорону навколишнього природного середовища та закону про утворення Міністерства охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди) України. 15 грудня 1994 р. на базі останнього та Державного комітету України з ядерної і радіаційної безпеки було створено Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. 9 грудня 2010 р. Міністерство охорони навколишнього природного середовища було реорганізоване в Міністерство екології і природних ресурсів України.

* Ковпак Людмила Всеволодівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАНУ.

¹ Стратегія Державної екологічної політики України на період до 2020 року. – С.2 [Електронний ресурс]: <http://www.menr.gov.ua/content/article/8328>; Панорама // Труд (Донецьк). – 2009. – 23 октябрю. – С.2.

Упродовж 1991–2011 рр. закладено законодавчу базу екологічної політики, притаманну країнам із ринковою економікою, напрацьовано нове природоохоронне законодавство. Екологічна політика України реалізується через прийняті Верховною Радою юридичні акти, зокрема кодекси – Земельний (1992 р.), Лісовий (1994 р.), Водний (1995 р.) та Кодекс про надра (1994 р.), а також закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.), «Про природно-заповідний фонд» (1992 р.), «Про охорону атмосферного повітря» (1992 р.), «Про тваринний світ» (1993 р.), «Про екологічну експертизу» (1995 р.), «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (1995 р.), «Про поводження з радіоактивними відходами» (1998 р.), «Про відходи» (1998 р.), «Про рослинний світ» (1999 р.), «Про мораторій на проведення суцільних вирубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону» (2000 р.), Державна цільова програма «Ліси України на 2010–2015 рр.» (2009 р.) та ін. Розроблено Концепцію забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу у сфері охорони довкілля.

Верховна Рада України 21 грудня 2010 р. ухвалила закон «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р.», що визначає напрями розвитку галузі на перспективу. При створенні власної ефективної системи управління природокористуванням і природоохоронною діяльністю наша країна орієнтується на світовий досвід і практику розвинених країн.

У 1991–2011 рр. Україна була залучена до участі у розв'язанні глобальних екологічних проблем. Важливою подією для нашої країни стала участь у роботі всесвітньої конференції ООН «Навколишнє середовище і розвиток (КОСР-92)», що проходила у червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Виступаючи там із доповіддю, міністр екології Ю.Щербак звернув увагу світової громадськості на екологічні проблеми України, зокрема на наслідки Чорнобильської катастрофи та шляхи їх подолання. Він підкреслив: «Досвід Чорнобиля показує, в якому ламкому і взаємозалежному світі ми живемо, бо для катастроф такого типу не існує державних кордонів»². Станом на 1997 р. наша держава підписала 17 міжнародних конвенцій у галузі охорони довкілля та 15 протоколів до них. У 2007 р. Україна була стороною 20 природоохоронних конвенцій глобального та регіонального характеру, а також приєдналася до 9 та підписала 6 протоколів до міжнародних конвенцій зі збереження навколишнього середовища³.

26 червня 1997 р. у Нью-Йорку проходила 19-та спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН, де розглядалося питання «Порядок денний на 21 століття». В її роботі брала участь й українська делегація, представники якої відзначали: «Екологічна безпека – це наша концепція і стратегія

² Поточний архів Міністерства охорони навколишнього природного середовища України. Виступ міністра Ю.Щербака на конференції ООН «Навколишнє середовище і розвиток» (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

³ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2001. – С.205; Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2007 р.». – С.271 [Електронний ресурс]: <http://www.menr.gov.ua/content/article/6004>

виживання. Відповідно до цього, спрямовуємо свої зусилля на реальну інтеграцію природоохоронної політики до стратегії соціально-економічного розвитку. Гарантування екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території країни є одним із пріоритетів державної політики, визначених Конституцією⁴. Отже, екологічна безпека розглядається як одна з невід'ємних складових національної безпеки.

У червні 1998 р. представники України брали участь у розробці Конвенції ООН «Про доступ до інформації, участь громадськості у прийнятті рішень і доступ до правосуддя у питаннях, які стосуються охорони навколишнього середовища». 25 липня 1998 р. на Європейській конференції міністрів охорони довкілля, що проходила в Оргусі (Данія), конвенцію підписали 35 держав, у тому числі й Україна. Цей документ зобов'язує країни, що до нього приєдналися, забезпечити безперешкодний доступ громадян до екологічної інформації, приймати екологічно значущі рішення органами влади лише за погодженням із громадськістю.

20 жовтня 2000 р. на 55-й сесії Генеральної Асамблеї ООН виступив міністр екології та природних ресурсів України І.Заєць. Він ознайомив представників зарубіжних країн із головними напрямками природоохоронної діяльності в Україні, розповів про участь нашої держави у справі збереження природи на планеті, підтвердив намір України закрити Чорнобильську АЕС 15 грудня 2000 р.

Щоб діяти разом зі світовим співтовариством у справі захисту атмосфери, Україна підписала Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату у 1992 р. У звіті ООН із навколишнього середовища за 2000 рік повідомлялося, що «глобальне потепління клімату на планеті відбувається більш швидкими темпами, ніж передбачалося»⁵. Результати наукових досліджень свідчать, що глобальне потепління спричинене передовсім господарською діяльністю людини. Усі країни світу мають здійснити конкретні кроки з обмеження викидів в атмосферу парникових газів. Робота у цьому напрямку розпочалася з грудня 1997 р. на Всесвітній конференції з клімату в Кіото (Японія). 182 держави-учасниці конференції закликали розвинені країни до 2008–2012 рр. знизити промислові викиди на 5%. В Україні було створено Міжвідомчу комісію із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. Спостереження за загальним вмістом озону над територією нашої держави провадилися на 5 озонотричних станціях, розташованих у Карадазькому заповіднику (Кримський півострів), у Києві, Борисполі, Одесі, Львові, що засвідчували про деяке поліпшення стану озонового шару над Україною. Позитивне значення мало здійснення Національної програми вилучення з використання озоноруйнуючих речовин. Цей проект був розпочатий у 1998 р., і його запровадження відбувалося у співпраці з Нідерландами, Канадою, Чехією та ін. країнами⁶.

⁴ Гарантувати екологічну безпеку планети // Урядовий кур'єр. – 1997. – 26 червня. – С.3.

⁵ Труд. – 2004. – 1 октября.

⁶ Поточний архів Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. 1999 рік. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 році». – С.61–62.

26 серпня – 4 вересня 2002 р. у Йоганнесбурзі (Південно-Африканська Республіка) проходив Всесвітній форум сталого розвитку («Самміт Землі») – зустріч на рівні глав держав та урядів країн-членів ООН, в якому взяли участь майже 100 держав, у тому числі й Україна. Центральне місце порядку денного займали питання поліпшення екології на планеті. Українська делегація проінформувала учасників самміту про кроки нашої держави щодо захисту довкілля (закриття ЧАЕС, відмова від ядерної зброї та ін.). Серед пріоритетних питань форуму – збільшення в енергетиці частки відновлювальних джерел, питання розвитку систем водопостачання в бідних країнах⁷. У підсумковому документі (Йоганнесбурзька декларація) містився заклик до країн-членів ООН приєднатися до Кіотського протоколу, який визначає зобов'язання держав щодо термінів та обсягів зменшення викидів в атмосферу парникових газів.

Про розширення участі нашої держави у міжнародній співпраці в галузі поліпшення стану довкілля свідчить і те, що 21 травня 2003 р. до Києва прибули міністри природоохоронних відомств європейських країн. У столиці нашої країни проходила 5-та Міжнародна екологічна конференція під гаслом «Довкілля для Європи», в роботі якої взяли участь делегації з 49 держав. Тут розглядалися питання розробки шляхів збереження навколишнього середовища, внесок України до загальноєвропейського процесу гарантування екологічно безпечного розвитку континенту.

4 лютого 2004 р. Верховна Рада України ратифікувала Кіотський протокол. Наша країна має шосту у світі квоту щодо гранично допустимих меж на викиди вуглецю. 16 лютого 2005 р. документ вступив у силу. Необхідною умовою введення його в дію була ратифікація принаймні 55 країнами, на частку яких припадало понад 55% викидів озоноруйнуючих речовин. Серед країн, які не приєдналися до Кіотського протоколу, – промислово розвинені США, Китай, Індія, Австралія та ін. На 2005 р. документ ратифікувала 141 країна. Із метою забезпечення виконання вимог Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу 8 вересня 2005 р. в Україні було створено Центр зміни клімату, підпорядкований Міністерству охорони навколишнього природного середовища.

На засіданнях Верховної Ради України неодноразово розглядалися питання природоохоронної політики. У складі парламенту було створено постійний комітет із питань екополітики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. В його звітах за 2002–2006 рр. зазначалося: «Усього комітетом за період роботи Верховної Ради 4 скликання (2002–2006 рр.) підготовлено, а також ухвалено парламентом 44 закони України, 69 постанов ВРУ. Також комітетом було розглянуто 7700 листів і звернень громадян та організацій, здійснювалися виїзні засідання з метою розв'язання екологічних проблем у різних регіонах країни. Основними здобутками роботи парламентського комітету є підготовка законодавчих актів, які сприяли вирішенню актуальних проблем охорони довкілля сьогодні»⁸.

⁷ Спроби захистити бідних і клімат // *Голос України*. – 2002. – 3 вересня. – С.3.

⁸ Архів Верховної Ради України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.9301. – Арк.1–5.

Проте діяльності органів законодавчої і виконавчої влади – як вищих, так і місцевих, – часто була притаманна декларативність. Існував розрив між проголошеними планами й обіцяними результатами та реалізацією поставлених завдань, ухвалені рішення нерідко просто залишалися на папері.

Ю.Щербак у своїх виступах з особливою тривогою наголошував на трьох найголовніших екологічних проблемах: 1) Чорнобиль; 2) питна вода, і, зокрема, стан Дніпра – основної водної артерії нашої країни; 3) критичний стан з екологією в Донецько-Придніпровському промисловому регіоні⁹.

Насамперед розглянемо питання про мінімізацію наслідків Чорнобильської катастрофи. Ця катастрофа позначилася в цілому світі як найбільша екологічна трагедія. Практично відразу після вибуху на 4-му енергоблоці аварійної АЕС на забруднених територіях було організовано контроль радіаційного стану, а згодом – наукові спостереження за місцевими біоценозами (лісами, озерами). Регулярний контроль вмісту радіонуклідів та інших забруднювачів у ґрунтах, повітрі й воді проводили декілька організацій – Управління дозиметричного контролю НВО «Прип'ять», ДМП «Радіаційний моніторинг», лабораторія навколишнього середовища ЧАЕС. Пости автоматичної системи контролю радіаційного стану в 30-кілометровій зоні атомної станції, де відбиралися проби ґрунту, були розташовані у Чорнобилі, Прип'яті, Дитятках, Машеві, Усові, Красному, Бенівці, ст. Шепеличі, Буряківці, Зимовищі, Кривій Горі, Страхолиссі, Чистоголівці, Копачах, Стечанці, Корогоді та в Іловниці¹⁰. Здійснювалися заходи евакуації населення із небезпечної зони. Загалом у 1986 р. було переселено 115 тис. осіб. У 1987 р. за межі 30-кілометрового радіусу довкола станції було відселено жителів ще з декількох десятків населених пунктів, проживання в яких було визнано небезпечним для людей¹¹. Усього в Україні радіація забруднила територію 12 областей, 74 адміністративних районів, 2294 населених пункти. Загальна площа, де виявлено цезій-137, становить понад 50 тис. кв. км¹².

Кабінет Міністрів та Верховна Рада України розробили Державну програму ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи на період 1993–2000 рр. На реабілітацію природного середовища та захист постраждалого населення доводилося спрямовувати величезні кошти, які в окремі роки досягали 10–12% річного бюджету¹³.

Видатна українська поетеса Ліна Костенко влучно відобразила тривогу і біль українського народу, розглядаючи Чорнобиль не лише як екологічну

⁹ Поточний архів Міністерства охорони навколишнього природного середовища України. Виступ міністра Ю.Щербака на Конференції «До нової України – шляхом реформ» (рукописний варіант виступу). (Київ, березень 1992 р.).

¹⁰ Поточний архів Міністерства України в справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. 1993 р. Адміністрація зони відчуження НВО «Прип'ять». Бюлетень екологічного стану зони відчуження за період з 1.01.1993 р. по 30.06.1993 р. (звітний період) для інформування населення. – Вип.1. – С.5.

¹¹ Там само. – С.6.

¹² Чорнобиль: десять років подолання // За матеріалами Мінчорнобиль України / За заг. ред. В.Холоші. – К., 1996. – С.4.

¹³ Чорнобильська арифметика // Вечірній Київ. – 1999. – 14 квітня; Чорнобиль: десять років подолання. – К., 1996. – С.4.

проблему, а і як зону загальнонаціональної трагедії. Виступаючи з доповіддю на Міжнародному конгресі українців (Львів, серпень 1993 р.), вона відзначала: «Ми вже звично сприймаємо Чорнобиль лише в його атомно-енергетичному контексті. А в нього ж є інший, свій питомий, контекст: історичний, звичаєвий, культурний, природничий, мистецький. Із наслідками аварії там фактично ліквідуються рештки Поліської України з її матеріальною і духовною культурою»¹⁴.

Влада України ухвалила рішення про виведення ЧАЕС з експлуатації до 2000 р. У грудні 1995 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння з країнами «великої сімки» про надання фінансової допомоги на закриття станції. У 1996 р. припинив роботу перший енергоблок. У липні 2000 р. у Берліні відбулася конференція країн-донорів, де було оголошено конкретні внески, адже сума, необхідна для повного виведення атомної станції з експлуатації, сягала майже 700 млн доларів. 27 вересня 2000 р. вийшов указ президента України Л.Кучми «Про заходи, пов'язані з актом закриття Чорнобильської атомної електростанції». А вже 15 грудня відбулася урочиста церемонія закриття ЧАЕС. Тим самим наша держава здійснила історичний крок щодо поліпшення екологічної безпеки в усьому світі саме на порозі вступу людства у нове століття. Утім, тоді було започатковано лише інженерно-технічну акцію закриття атомної станції, адже остаточне виведення її з експлуатації та розв'язання супутніх проблем цього складного процесу потребуватиме ще чималого часу, коштів і матеріально-технічних ресурсів.

В об'єкті «Укриття» залишається майже 200 т ядерного палива¹⁵. Тут постійно відбуваються руйнівні процеси, старіють будівельні конструкції, зростає ймовірність їх локального обвалення. Отже, саркофаг потребує термінового оновлення. 18 квітня 1997 р. було затверджено міжнародний проект перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему – «Shelter Implementation Plan», розроблений спільно урядами та спеціалістами України і країн «великої сімки»¹⁶. У травні 2004 р. Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) оголосив тендер на будівництво нового безпечного укриття у формі арки над зруйнованим 4-м енергоблоком. План «Укриття» фінансується через однойменний фонд за участю 28 країн-донорів, яким керує ЄБРР. Вартість споруди, розрахованої на сторічний термін експлуатації, становить понад 550 млн доларів¹⁷. У квітні 2011 р. у Києві, на міжнародній конференції, присвяченій 25-роковинам Чорнобиля, країни-донори зібрали 1,5 млрд євро на завершення спорудження нового об'єкта «Укриття»¹⁸.

У 1992 р. Міністерство охорони природи України направило уряду проект плану першочергових заходів покращення екологічної обстановки. Одним із них стала розробка та реалізація цільових програм і проектів з

¹⁴ Літературна Україна. – 1993. – 23 вересня.

¹⁵ Об'єкт «Укриття»: день сьогоднішній: Фотодокументи. – [К.], 2000. – С.1.

¹⁶ Факты. – 2000. – 28 сентября; Труд. – 2004. – 18 июня; Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2001. – С.203–204.

¹⁷ Новости // Труд. – 2009. – 7–11 сентября. – С.2.

¹⁸ Тихонова И. Полмиллиарда евро в Чернобыль // Труд. – 2011. – 29 апреля. – С.15.

екології. Багато було зроблено у справі формування економічного механізму природокористування. Зокрема, запроваджено систему платежів за використання природних ресурсів (надра, ліси, води та ін.); удосконалено механізм формування і стягнення платежів за забруднення довкілля: з 1994 р. у складі Державного бюджету України введено окремий розділ «Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека»; побудовано систему державних цільових фондів охорони природи на загальнодержавному та місцевому рівнях, які з 1998 р. ввійшли до складу відповідних бюджетів; запроваджено перехід від адміністративно-командних на нові, економічні методи регулювання природокористуванням та ін. Таким чином, розпочався перехід від адміністративних до ринкових методів управління природоохоронною діяльністю¹⁹.

Важливим здобутком стало запровадження ефективної системи державного управління природокористуванням і природоохоронною діяльністю, що відповідає досвіду розвинених країн із ринковою економікою. Було створено Державну екологічну інспекцію, службу екологічного контролю на державному кордоні разом з інспекціями охорони Чорного й Азовського морів, Головну державну інспекцію з нагляду за ядерною безпекою та інспекцію з радіаційної безпеки, які здійснюють контролюючу функцію, Головне управління національних природних парків і заповідної справи разом із мережею відповідних об'єктів. Так, у 1998 р. органи Державної екологічної інспекції провели перевірки діяльності 76 300 господарських об'єктів і підприємств, які включені до «Переліку екологічно небезпечних об'єктів України». За порушення, пов'язані з використанням надр, Держекоінспекція призупинила діяльність 132 підприємств, на розгляд органів прокуратури було передано 84 справи, сума штрафів, накладених на порушників, становила понад 2,3 млн грн²⁰.

Найгострішою (після Чорнобиля) загальнонаціональною проблемою є екологічний стан басейну річки Дніпро та якості питної води в Україні. У 2010 р. за рівнем раціонального використання водних ресурсів і якості води наша країна, згідно з даними ЮНЕСКО, серед 122 країн світу посідала 95-те місце²¹.

Дніпро забезпечує водою дві третини території України, її господарського потенціалу та 32 млн мешканців. Головна водна артерія опинилася у скрутному стані. Тільки з території нашої країни в басейн Дніпра щороку потрапляє понад 12 млрд куб. м стічних вод, більшість з яких забруднені сполуками азоту, нафтопродуктами, солями важких металів, пестицидами та іншими шкідливими речовинами. Великої шкоди завдало забруднення радіонуклідами в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Понад 1,2 тис. км дніпровських берегів розмиваються, унаслідок чого втрачено

¹⁹ Поточний архів Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. Звіт про роботу за 1997 р.

²⁰ Поточний архів Мінприроди України. 1999 р. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». – С.116.

²¹ Стратегія Державної екологічної політики України на період до 2020 р. – С.3 [Електронний ресурс]: <http://www.menr.gov.ua/content/article/8328>

майже 8 тис. га земель²². Довгі роки нехтування екологічною обґрунтованістю призвело до перенасичення басейну Дніпра промисловими гігантами з недосконалими технологіями й обладнанням. Серйозне занепокоєння викликає й стан малих річок, у басейні яких формується 60% водних ресурсів. Так, щороку у водоймища України скидалося і потрапляло разом зі стоками приблизно 8 млн т різних забруднюючих речовин. Майже 17% населення країни отримувало воду, що не відповідала санітарним нормам. На початку 1992 р. Мінприроди України надіслало звернення до парламенту та уряду нашої країни про невідкладні заходи щодо оздоровлення екологічного становища в басейні Дніпра та забезпечення населення якісною питною водою. Президент України Л.Кравчук у квітні 1992 р. утворив надзвичайну комісію, що займалася цією проблемою. До її складу ввійшли працівники Національної академії наук, керівники ряду міністерств, народні депутати, представники громадських організацій²³.

27 лютого 1997 р. Верховна Рада України розглянула і затвердила Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води. Вона була запланована на 13 років: її перший етап розрахований до 2000 р., другий – до 2010 р. Щорічно на її втілення необхідно близько 200 млн грн²⁴. Програму було розроблено з урахуванням світового досвіду розв'язання екологічних проблем значних водних об'єктів: Великих озер (США й Канада), басейнів європейських річок Рейн, Темза, Сена та ін.

Виконання програми здійснювалося шляхом реалізації заходів організаційного, законодавчого, нормативно-методичного та інформаційного забезпечення, проведення науково-дослідних робіт з екологічного відродження басейну Дніпра. Значною була кількість нових об'єктів, де велося природоохоронне будівництво, а також таких, де впорядковувалось існуюче водовідведення на об'єктах житлово-комунального господарства та інших галузей. У водосховища Дніпровського каскаду, а також в Азовське море і лимани Чорного моря в 1998 р. було вселено 63,5 млн особин різновікової молоді цінних видів риб (товстолобика, осетрових, форелі та ін.). Проте реалізація екологічної програми оздоровлення Дніпра, як і багатьох інших, натикалася на передусім фінансові труднощі. Аналіз екологічної ситуації свідчив, що, незважаючи на значний спад виробництва, забруднення навколишнього середовища в басейні Дніпра і в наступний період залишалось досить високим, навіть з урахуванням зменшення за останні роки валових об'ємів скидів стічних вод. Великого антропогенного впливу зазнавали майже всі річки і водосховища. Через біогенне забруднення водосховищ каскаду дніпровська вода перед подачею споживачеві потребувала додаткової очистки – фільтрації, коагуляції, знезаражування.

²² Поточний архів Мінприроди України. Звіти міністерства про роботу за 1991, 1992, 1993 рр.

²³ Поточний архів Мінприроди України. Звернення колегії Міністерства до Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України про невідкладні заходи щодо оздоровлення екологічного становища в басейні Дніпра (1992 р).

²⁴ Оздоровимо Дніпро за 13 років // Урядовий кур'єр. – 1997. – 16 січня; Поточний архів Мінприроди України. 1999 р. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.» – С.50.

У 2000 р. відновилися роботи щодо поліпшення екологічного стану басейну річок Сіверський Донець та Дністер. Міжнародна фінансова й технічна допомога мали позитивне значення для реалізації проектів щодо контролю та поліпшення стану гідросфери. Важливу роль відіграє програма технічної допомоги Канади «Розвиток управління навколишнім середовищем в Україні (район басейну Дніпра)». Із 1998 р. наша країна отримувала допомогу від Євросоюзу за програмою ТАСІS для басейну Дунаю. Розпочався проект щодо налагодження транскордонного моніторингу Західного Бугу та річок Латориця і Уж. У його розробці брали участь Україна, Білорусія, Польща та Словаччина. 24 листопада 2005 р. у Стамбулі (Туреччина) відбулося засідання керівного комітету проекту ПРООН-ГЕФ (Глобальної екологічної фундації) «Відновлення екосистеми Чорного моря». Було заплановано розробити новий транскордонний діагностичний аналіз Чорноморського регіону.

Одним із нагальних екологічних завдань стало поліпшення якості питної води. Зокрема, у 1998 р. у системі централізованого водопостачання державним нормативам «Питна вода» за санітарно-гігієнічними показниками не відповідало 12,5% досліджених проб. Найбільший відсоток відхилень за санітарно-хімічними показниками – в Дніпропетровській, Донецькій, Луганській та Запорізькій; за бактеріологічними – у Тернопільській, Миколаївській, Донецькій, Закарпатській та Запорізькій областях²⁵. Унаслідок незадовільного забезпечення населення України питною водою мали місце випадки загострення епідемічної ситуації за деякими інфекційними хворобами. Одним із заходів є будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних водопровідних і каналізаційних споруд. За даними Держкомітету з будівництва й архітектури, близько 20% водопровідних мереж в Україні перебувають в аварійному стані. Європейський банк реконструкції і розвитку прийняв рішення про надання кредиту на оновлення водопровідної та каналізаційної мережі у Запоріжжі, Львові та Севастополі²⁶. У травні 2011 р. ЄБРР виділив кошти на модернізацію та розширення систем централізованого водопостачання у Криму, в тому числі в Ялті.

За даними обстежень Міністерства охорони здоров'я, у 2002 р. кожна сьома із проб води, взятої із системи господарсько-питного постачання, не відповідала санітарно-гігієнічним вимогам на санітарно-хімічні показники та кожна тринадцята – на мікробіологічні (у 2001 р. – кожна дванадцята)²⁷.

У 2002 р., за проведеними спостереженнями Державної гідрометслужби, найчастіше високі рівні забруднення фіксувалися у річках басейнів Західного Бугу, Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Сіверського

²⁵ Поточний архів Мінприроди України. 1999 р. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». – С.18–19, 21, 141.

²⁶ Водопроводи України в критическом состоянии // Труд-7. – 2000. – 31 августа; Поточний архів Мінприроди. 1999 р. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». – С.61.

²⁷ Поточний архів Мінприроди України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2002 р.». – С.3.

Дінця, річках Приазов'я. У задовільному стані перебували лише водні артерії Карпат і гірської частини Кримського півострова. У 2004 р. найбільшими забруднювачами басейну Дніпра виявилися підприємства «Київводоканал», «Дніпропетровськводоканал», «Запоріжжяводоканал», Запорізька АЕС, металургійні заводи ім. Дзержинського, ім. Петровського, металургійні комбінати «Запоріжсталь» і «Криворіжсталь». За 2004 р. зі стоками у водойми Дніпровського водозбору надійшло 419 т нафтопродуктів, 285 тис. т сульфатів, 330 тис. т хлоридів, 6,4 тис. т азоту амонійного, 31,6 тис. т нітратів, 1077 т заліза, 17,1 т міді та деякі інші речовини²⁸. У рамках здійснення Національної програми екологічного оздоровлення Дніпра у 2004 р. реалізовувалися 23 природоохоронні заходи (головним чином, будівництво очисних споруд у населених пунктах 16 областей Дніпровського басейну). Проте їх виконання відставало від обсягу потреб.

У жовтні 2004 р. у Києві з ініціативи низки неурядових екологічних організацій (зокрема, «Мама-86») відбулися громадські слухання «Питна вода в Україні», спрямовані на посилення уваги до цієї гострої проблеми не лише населення, а й відповідних міністерств і відомств, органів влади на місцях. Проте недосконалість водного законодавства щодо державного контролю за використанням та охороною вод і відсутність важелів впливу на порушників водного законодавства ускладнювали забезпечення якісною водою населення та галузей економіки.

На межі екологічної кризи балансує ситуація в одному з найбільших промислових регіонів України – Донецько-Придніпровському. Велика кількість підприємств металургійної, вугільної та інших галузей були збудовані ще в 1930-х рр. та оснащені застарілим устаткуванням, що функціонує за матеріало- та енергомісткими технологіями й не враховує екологічні чинники. Тільки в одному Кривому Розі від стаціонарних джерел щорічно викидалося у повітря 1,2 млн т шкідливих речовин – десята частина викидів в Україні.

Основними джерелами забруднення атмосфери були підприємства енергетики, металургії, вугільної, хімічної та нафтохімічної промисловості, а також автотранспорт. Перелік міст зі збільшеними обсягами викидів в атмосферу включає Кривий Ріг, Маріуполь, Запоріжжя, Макіївку, Дніпропетровськ, Донецьк, Дебальцеве, Комунарськ, Лисичанськ та ін.²⁹

Надзвичайно серйозне екологічне становище склалося у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській областях, де конче потрібні реорганізація виробництва, технічне переоснащення підприємств, запровадження нового екологічно чистого устаткування і нових технологій, посилення природоохоронних заходів. У 2000 р. управлінням екології та природних ресурсів у Донецькій області забруднювачам повітря було пред'явлено понад 40 претензій на загальну суму близько 300 тис. грн, а за порушення

²⁸ Поточний архів Мінприроди України. Інформаційна довідка про хід виконання Національної програми екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води у 2004 р. – С.2, 9.

²⁹ Поточний архів Мінприроди України. Звіти про роботу Міністерства за 1991, 1992, 1993 рр.

вимог водного законодавства накладено штрафи на 166 тис. грн. Станом на грудень 2000 р., на Донеччині діяло 12 природозахисних програм, на які щорічно необхідно було 400–500 млн грн, але фінансування цих проектів залишалося недостатнім³⁰.

В Україні є й інші еколого-небезпечні регіони, що потребують неабиякої уваги. Один із них – Закарпаття, яке в листопаді 1998 р. спіткало страшне екологічне лихо – надзвичайної сили повінь. За висновками експертів, руйнівний паводок спричинили природні умови, обтяжені антропогенним фактором. До природних причин належить і складна метеорологічна ситуація, особливості гідрогеологічних умов регіону, нестійкість гірських масивів, висока водність річок перед катастрофою та ін. Антропогенними причинами паводка стало тривале втручання людини, недбале ведення водного, лісового та сільського господарства в гірських умовах, зокрема вирубування лісів і чагарників, розорювання крутосхилів, відсутність водосховищ, кар'єрне видобування гравію та піску, забудова заплав, неякісне будівництво захисних споруд, недосконале планування розбудови населених пунктів, недостатня готовність до надзвичайних ситуацій, незадовільне виконання протипаводкової програми на 1994–2000 рр. тощо³¹. Сума збитків від паводка на Закарпатті сягала 810 млн грн, від стихії постраждало понад чверть закарпатців. Експерти зазначали, що збіг негативних природних чинників, який призвів до надзвичайної ситуації в листопаді 1998 р., не є максимальним і треба бути готовими до можливих повторень стихії.

3–5 березня 2001 р., попри великі обсяги проведених протипаводкових робіт, на Закарпатті знову розбушувалася повінь, яка виявилася ще сильнішою. Зокрема, рівень води був на метр вищим, ніж раніше. Танення снігів у горах та інтенсивні дощі, котрі тривали кілька днів, спричинили стрімке підвищення рівнів води у Тисі та її притоках, що на окремих ділянках сягнуло 8-метрової позначки. Постраждало 12 районів і місто Хуст. Було підтоплено 255 населених пунктів і 33 569 будинків, з яких 1669 повністю зруйновано³². Для проведення першочергових робіт із ліквідації стихії було залучено близько 25 тис. фахівців та 2 тис. одиниць техніки, тимчасово відселено майже 12 тис. людей³³.

Стала актуальною розробка спільної протипаводкової програми в рамках українсько-угорсько-словацько-румунського прикордонного співробітництва в регіоні Карпат. У Закарпатській області зафіксовано 1250 зсуво-небезпечних ділянок. Комплексна програма протизсувних заходів потребувала підвищеної уваги і фінансування у повних обсягах.

³⁰ Донеччина – лидер по загрязнению окружающей среды // Сегодня. – 2000. – 22 декабря; Захарова Т. Запорожье откорректирует экологическую программу // Труд. – 2006. – 31 марта. – С.3.

³¹ Катастрофа може повторитися // Урядовий кур'єр. – 1999. – 20 січня; Закарпаття: 2 роки після стихії // Там само. – 2000. – 4 листопада.

³² Закарпатську область лихорадит от паводка // Труд. – 2001. – 9 марта; Урядовий кур'єр. – 2001 (огляд за березень – квітень); Під захистом держави Тиса // Урядовий кур'єр. – 2000. – 16 жовтня.

³³ Поточний архів Закарпатської облдержадміністрації. Березень 2001 р. Протокольна частина. План проведення в'їзного засідання Урядової комісії з ліквідації наслідків стихійного лиха в Закарпатській області. 21 березня 2001 року. – С.10.

Найбільшою в історії Західної України за останні 200 років стала повінь 23–27 липня 2008 р., коли зонами надзвичайної екологічної ситуації було оголошено територію Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької, Закарпатської та Вінницької областей, до того ж постраждав і південь Хмельниччини. Жертвами стихії стали 30 людей, серед яких 6 дітей. Було підтоплено 40 601 житловий будинок, 33 882 га сільгоспугідь, пошкоджено 360 автомобільних і 561 пішохідних мостів, розмито понад 680 км автодоріг. Загальна сума завданих повинню збитків обчислювалась у 3–4 млрд грн. Постраждалим була надана грошова компенсація на спорудження (ремонт) будинків та матеріальна допомога. Верховна Рада України ухвалила внесення поправок до державного бюджету, понад 5 млрд грн було спрямовано на допомогу населенню та відбудову зруйнованих стихією об'єктів. Аналізуючи причини липневої 2008 р. повені, фахівці назвали головним чинником масову промислову вирубку лісів у Карпатах, які могли б увібрати значну частину дощової води.

По всій території України дедалі зростаючу небезпеку для довкілля становить проблема відходів виробництва і споживання. Спостерігається негативна тенденція їх нагромадження через низький рівень використання як у промисловому, так і в побутовому секторах. Із метою запобігання цим явищам 14 вересня 2000 р. було ухвалено закон «Про загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами на 2000–2005 рр.»³⁴. Доцільно було б активніше використовувати зарубіжний досвід рециркуляції – різноманітних способів переробки відходів як вторинної сировини, адже після розсортування можна переробляти майже 98% усіх побутових відходів. У Києві компанія «Укрвторінвест-Центр» вкладала 8 млн євро у будівництво сміттесортувальної станції, котра розрахована на утилізацію 250 тис. т відходів. У травні 2006 р. у Краматорську Донецької області було введено в дію новий потужний комбінат із переробки відходів. Однак проблема нагромадження промислових і побутових відходів залишається дуже гострою в багатьох населених пунктах.

Одним із напрямів екологічної політики є збереження біологічного та ландшафтного розмаїття. Це частково компенсує негативний вплив шкідливих забруднень і важливо для перспектив відтворення та збереження довкілля. До Червоної книги України занесено 381 вид тварин і 531 вид рослин, яким загрожує зникнення. Розпочала свою діяльність Національна комісія з питань Червоної книги³⁵.

Здійснювалися заходи щодо збільшення площ і об'єктів природно-заповідного фонду України та формування і вдосконалення заповідної справи. Поступово площі цього фонду щорічно збільшувалися: у 1995 р. вони становили 2,86% території країни, а у 1996 р. – 3,2% (наблизившись до середньоевропейських показників). За 1996 р. кількість природно-заповідних об'єктів загальнодержавного значення збільшено ще на 42. Протягом 1998 р.

³⁴ Закон України «Про загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 1 листопада.

³⁵ Урядовий кур'єр. – 1993. – 11 березня.

у цілому мережа природно-заповідного фонду збільшилася на 108 територій та об'єктів загальною площею 145,2 тис. га. Станом на 1 січня 1999 р. природно-заповідний фонд України мав у своєму складі 6728 територій та об'єктів загальною площею 2354,2 тис. га, що становило 3,9% території країни. 21 вересня 2000 р. Верховна Рада затвердила Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 2000–2015 рр. У 2001 р. природно-заповідний фонд збільшився до 4% території країни. Наприклад, на Донеччині створено чотири ландшафтні парки, орнітологічний заказник поблизу моря, гідрологічну пам'ятку «Витоки Кальміусу». Було засновано два природних заповідники на Кримському півострові – Казантипський (450,1 га) та Опукський (1592,3 га), а також Дунайський біосферний заповідник в Одеській області. На Львівщині створено Яворівський національний природний парк, ряд об'єктів оголошено заказниками, пам'ятками природи тощо. І все ж мали місце непоодинокі порушення норм законодавства щодо природно-заповідних об'єктів. У 2000-х рр. такі порушення статусу державних природоохоронних об'єктів мали місце на території заповідника «Дунайські плавні», вирубувалися рідкісні лісові насадження у Пущі-Озерній, Конча-Заспі під Києвом, на Чорноморському узбережжі Кримського півострова, в інших областях нашої країни. У червні 2011 р. на Тернопільщині з'явилися три нові об'єкти природно-заповідного фонду (0,47 га).

Упродовж 1990-х рр. зростає роль громадських організацій у справі охорони природи. «Зелені рухи» відіграли чи не визначальну роль у зосередженні уваги суспільства на найбільш актуальних проблемах екології, впливаючи на формування природоохоронної політики держави, підприємств, проводячи конкретні цільові акції. Рух зелених був не лише суто екологічним, а й вагомим складовим бурхливого суспільно-політичного життя 1990-х рр.

Першою національною неурядовою екологічною організацією став «Зелений світ», зареєстрований 1987 р. завдяки активній підтримці прогресивної інтелігенції – О.Гончара, Ю.Щербака та ін. Зокрема, під впливом спільних акцій «Зеленого світу» і низки інших екологозахисних організацій було припинене будівництво Чигиринської та Кримської АЕС.

У 1991 р. група відомих учених заснувала Національний екологічний центр. Впливовими стали неурядові організації: «Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобилів», «Комітет порятунку Дніпра та малих рік», Національний екологічний центр «Довкілля», Кримська асоціація «Екологія і світ», «Мама-86» (екологічна організація матерів, яка має лабораторію для дослідження здоров'я дітей), «Екоправо» (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм для захисту довкілля), Українська екологічна ліга «Зелене досьє» (школа юних екологів-журналістів) та ін.

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України прагнуло до співробітництва із зеленими. У 1991–1992 рр. асоціація «Зелений світ» і Мінприроди провели спільні акції, круглий стіл «Енергетика незалежної України і екологічна безпека». У рамках Всесвітнього форуму

українців (1992 р.) було організовано круглий стіл «Урбанізація і навколишнє середовище»³⁶. «Вода для життя» – таким стало гасло акції по Дніпру, проведеної в липні 1994 р. міжнародною природоохоронною організацією «Грінпіс» спільно зі своїм українським відділенням³⁷.

Значна кількість громадських природозахисних організацій виникла після чорнобильського лиха. У 1994 р. в Україні було створено Міжнародний молодіжний фонд «Чорнобиль». У 1997 р. – засновано Всеукраїнську екологічну лігу, метою якої проголошувалося підвищення рівня екологічної культури й освіти населення. Міжнародний благодійницький фонд техногенної безпеки України протягом 1997–2005 рр. організував допомогу особам, постраждалим унаслідок надзвичайних ситуацій, на суму понад 20 млн грн³⁸.

Позитивну роль у розвитку екологічної свідомості та вихованні молоді відіграють масові природоохоронні заходи – «Жива вода», «Ріки мого дитинства», «Джерело», «Зелена весна», «День довкілля», «День Землі» тощо. У Харкові з метою вдосконалення екологічної освіти та виховання проходив Всеукраїнський фестиваль «Еко-2000», екологічні акції «Марш парків», міжнародний симпозіум «Транспорт і навколишнє середовище» тощо³⁹. Щорічно організуються природозахисні акції та операції «Чисте повітря», «Фауна», «Нерест», «Первоцвіт», «Новорічна ялинка». Кожного року в січні на Кримському півострові, починаючи з 2006 р., проводиться операція «Первоцвіт» із метою запобігання збиранню, торгівлі й вивезенню ранньоквітучих рослин, занесених до Червоної книги України (пролісок, цикламен та ін.). До її проведення залучаються працівники Комітету з лісового й мисливського господарства Автономної Республіки Крим, правоохоронці та громадські активісти.

Реалізовувався спільний українсько-данський проект «Допомога Україні у впровадженні Оргуської конвенції», у рамках якого в 2002 р. ішло формування нового інформаційно-екологічного центру, проводилися семінари-тренінги для екологів. Із метою співпраці урядових і неурядових природоохоронних організацій при Міністерстві екології діє громадська рада, до складу якої ввійшли представники зареєстрованих Мін'юстом України громадських екологічних організацій. Рада бере участь у розробці питань, зокрема, пов'язаних з екологічною експертизою проєктованих та діючих об'єктів. У 2007 р. у складі громадської ради при Мінприроди налічувалося 16 громадських організацій природоохоронного спрямування як офіційних її членів⁴⁰.

7 жовтня 2010 р. у Києві пройшла конференція керівників зелених партій чотирьох держав СНД: України, Росії, Білорусії та Казахстану. Наслідком зустрічі було створення міждержавної екологічної організації – Євразійське об'єднання зелених партій, завданнями котрої стало створення

³⁶ Поточний архів Мінприроди України. Звіти за 1992, 1993 рр.

³⁷ «Мобі Дік» допомагає Україні // Вісті з України. – 1994. – №32. – 3 серпня. – С.12.

³⁸ Ковпак Л.В. Природоохоронна політика // Державотворчий процес в Україні (1991–2006). – К., 2007. – С.459.

³⁹ Поточний архів Мінприроди України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». – С.135–137.

⁴⁰ Поточний архів Мінприроди України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2007 р.». – С.261.

неурядової системи інформації про стан довкілля і контролю за дотриманням законодавства у цій галузі, впровадження національних програм реагування на кліматичні зміни, розробка курсу на зниження вдвічі до 2020 р. енерговитрат та ін. Міжнародний секретаріат об'єднання перебуває в Києві.

У жовтні 2010 р. у столиці України відбувався Міжнародний екологічний форум «Довкілля – 2010», у роботі якого взяли участь координатор програм ООН в Україні О.Адам, 12 послів зарубіжних держав, міністр охорони природи М.Злочевський, уповноважені уряду, представники бізнесових кіл, громадські активісти. Керівник Всеукраїнської екологічної ліги Т.Тимочко підкреслила, що «збалансований розвиток України має стати новою політичною метою, а можливо – національною ідеєю українців за рахунок формування ефективного суспільства, яке не руйнуватиме середовища свого існування»⁴¹. У рамках форуму відбулися конференції «Національна екологічна політика в контексті євроінтеграції України», «Соціально-екологічна відповідальність бізнесу», міжнародні виставки з природоохоронної тематики.

Таким чином, екологія перебуває серед національних пріоритетів української держави. Наша країна робить кроки щодо здійснення такої важливої функції держави, як охорона навколишнього середовища, регулювання еколого-економічної діяльності, гарантування права своїх громадян на екологічну безпеку. Державним органам влади необхідно посилити результативність своєї діяльності, активніше впроваджувати задекларовані рішення щодо екологічних проектів, адже кінцевим підсумком такої роботи є збереження природи. На сучасному етапі потрібна активна співпраця, взаємодія з державними органами в галузі захисту навколишнього середовища, при розробці проектів щодо запровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій, здійснення екологічної експертизи, цільових екологічних програм, у широкій освітянській роботі, в екологізації свідомості громадян.

⁴¹ Міжнародний екологічний форум «Довкілля – 2010», 26–28 жовтня [Електронний ресурс]: <http://www.menr.gov.ua/content/article/6248>

The article examines the important area of state in Ukraine, as the formation of environmental policy – the main directions and ways of its implementation in 1991–2011. The article is devoted to the steps of Ukraine as a sovereign state at international level to engage and improve the ecological situation in the world, and, secondly, focusing on environmental work to solve the most pressing environmental problems in the country today.

Т.С.ШУЛЬГА*

ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Розглянуто часову (на відтинку 1999–2010 рр.) й регіональну динаміку, а також відмінності між віковими групами населення у ставленні громадян нашої країни до здобуття незалежності. Зроблено спробу визначити основні чинники еволюції підтримки самостійності України як одного з проявів лояльності до держави.

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. стало кульмінаційним моментом складного та багатогранного процесу суспільної трансформації, що розпочався 1989 р. і фактично не завершився досі. Проте, саме розпад СРСР, важливим чинником якого було здобуття Україною самостійності, зробив здійснені перетворення незворотними, а також створив політичні передумови для ще радикальніших змін. Саме існування нашої країни з усіма досягненнями та прорахунками стало можливим тільки внаслідок подій 1991 р. Не дивно, отже, що у суспільній свідомості населення ставлення до незалежності тісно переплітається зі ставленням до наслідків усього перехідного періоду і навіть із лояльністю до держави як такої.

При цьому, однак, зберігаються значні регіональні й вікові відмінності в оцінках здобуття Україною незалежності. До того ж, громадська думка не залишається незмінною, а зазнає помітної еволюції, навіть у відносно коротких часових проміжках. Очевидно, що дослідження територіальної, вікової та часової динаміки ставлення населення держави до цієї історичної події становить значний як науковий, так і практичний інтерес.

При написанні статті автором стали у пригоді теоретичні розробки співробітників Інституту соціології НАН України, зокрема Л.Ази¹ та О.Стегній². Як джерела інформації про ставлення сучасного населення України до здобуття незалежності використовувалися соціологічні опитування (перевага надавалася «довгим серіям» однакових запитань, що ставилися у різні роки підібраним за однією методикою респондентам – це дозволяє простежити еволюцію відповідей на діахронічному зрізі)³. Для дослідження обрано 1999–2010 рр. – період певного відновлення вітчизняної економіки після затьняної й надзвичайно глибокої кризи 1990-х рр., деякого зростання

* Шульга Тарас Сергійович – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Аза Л. Етнічність у контексті національно-державної ідентифікації // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С.92–98.

² Стегній О. Динаміка політичної ідентичності населення України // Українське суспільство 1992–2005. Динаміка соціальних змін. – К., 2005. – С.72–77.

³ Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Соціологічне опитування: Як ви ставитеся до свята – Дня незалежності України? (динаміка, 2002–2010) [Електронний ресурс]: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=321; Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів – Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр.» // Україна модерна. – К.; Л., 2007. – С.305.

життєвого рівня населення⁴ та водночас кількарізних досить різних змін політичних режимів й угруповань правлячої еліти.

Із доступних автору соціологічних опитувань найближче до поставленої у статті проблеми підходять ті, які з 2002 р. проводить Український центр економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова (УЦЕПД), ставлячи респондентам питання: «Як ви ставитеся до свята – Дня незалежності України?» та пропонуючи п'ять варіантів відповіді на нього: «Для мене це, дійсно, велике свято», «Для мене це звичайне свято, як й інші офіційні свята», «Для мене це не свято, а звичайний вихідний день», «Для мене це не свято, я вважаю, що цей день повинен бути робочим» та «Важко відповісти». Для мети цієї розвідки перші два варіанти відповіді вважаються такими, що свідчать про схвалення респондентом не лише свята, а й проголошення незалежності України, а третій і четвертий варіанти – про несхвальне ставлення до нього. П'ятий же варіант ніколи не підтримувався більше, ніж 3,5% опитуваних, а тому може бути виключений із розгляду проблеми без особливого ризику для достовірності результатів. Теоретично, звичайно, можна уявити ситуацію, за якої позитивне ставлення до факту здобуття самостійності (24 серпня 1991 р.) поєднується із негативним до свята на честь цієї події (хоча б через засудження байдкування та марнотратства), чи ж, навпаки, прихильник відродження СРСР може бути одночасно й апологетом відзначення Дня незалежності з якихось неполітичних мотивів (наприклад, через зручність додаткового неробочого дня). Але, на нашу думку, такі соціологічні парадокси можна сміливо вважати винятками, котрі не можуть принципово вплинути на розуміння результатів опитування. У цілому ж ставлення до 24 серпня як свята (а не звичайного вихідного), напевно, збігається зі схваленням і події, на честь якої встановлено цей день, а заперечення його статусу поєднується з критичним ставленням і до самого факту здобуття самостійності.

При детальному розгляді результатів цього соціологічного опитування видно, що найвищий рівень схвалення здобуття Україною незалежності був зафіксований у 2005 р. (61,7% респондентів обрали перші два варіанти відповіді на наведені вище питання), а найнижчий (52,3%) – 2002 р. Характерно, що після 2005 р. цей показник переважно знижувався, опустившись у 2009 р. майже до мінімального (із зафіксованих УЦЕПД) рівня – 52,7%, а 2010 р. знову зріс до 57,2%. Нижче половини всіх респондентів цей індикатор ще не опускався ніколи з початку проведення таких опитувань. Іншими словами, у 2002–2010 рр. абсолютна більшість громадян завжди схвалювала проголошення самостійності України. Це не означає, що вся ця частина соціуму однаково розуміє значення події, яка сталася 24 серпня 1991 р., для нашої держави. Цілком очевидно, що політичної одностайності у більшості немає, оскільки вона переважає за чисельністю прихильників

⁴ Економічна криза 2008–2009 рр. за всієї своєї гостроти навряд чи може вважатися переломним моментом, порівнянним із початком господарського зростання у 1999–2000 рр.: якщо наприкінці 1990-х рр. в основному завершився тривалий розклад занепащої одержавленої економіки радянського типу, на зміну якій прийшло відносно динамічне (хоча й контрольоване олігархією) ринкове господарство, то у 2008 р. ця вже усталена ринкова система зазнала сильного, але все ж тимчасового зовнішнього шоку, пов'язаного зі світовою фінансовою кризою.

найпопулярніших кандидатів чи політичних сил на будь-яких із загальнонаціональних виборів досліджуваного періоду⁵. Але наявність стійкої незалежницької більшості, навіть поділеної всередині, є важливим чинником, який, зокрема, значно ускладнює поширення на території України популярного у Росії та Білорусії погляду на розпад СРСР як національну, а то й світову «геополітичну катастрофу»⁶. Деякі ймовірні поділи всередині цієї більшості розглядаються у цій статті нижче.

Цікаво, що за опитуваннями того ж таки УЦЕПД, котрі проводяться з 2005 р., від 37% до 47% громадян у всі ці роки вважали, що їх становище після здобуття самостійності погіршилося; але при тому дві інші групи респондентів щодо цього питання (з яких одна, 22–28%, заявляла про поліпшення свого становища, а другій (29–37%) було складно визначитися) у сумі завжди становили абсолютну більшість⁷. Це дозволяє зробити припущення, що та з них, яка схвалює здобуття незалежності, складалася не тільки, а часом і не стільки, з людей, котрі матеріально виграли від унезалежнення України, скільки із цих «невизначених». Така ситуація відбиває, імовірно, відносне погіршення економічного становища значної частини населення при відносному поліпшенні його політичного статусу. Іншими словами, багато громадян колишньої УРСР тепер живуть у національній державі з відповідними символікою та поглядами на історію, офіційною риторикою, мають порівняно з радянською добою значно ширші політичні права, але при цьому збідніли відносно більш успішних верств соціуму (навіть в абсолютному вимірі). Незважаючи на це, вони ставляться прихильно до факту здобуття Україною самостійності. Але довгострокова стійкість таких позицій не може бути гарантованою, оскільки кінець кінцем економічне становище членів спільноти таки впливає на їх лояльність до суспільних інституцій, з яких держава – найвпливовіша⁸. Крім того, немає підстав вважати, що підтримка ідеї незалежності України завжди виливається у лояльність до тієї держави, котра існує нині з усіма вадами і проблемами розвитку. Ототожнення її з часто непопулярним урядом, а не з громадянською спільнотою – явище,

⁵ Жодна політична сила чи кандидат на будь-яких загальнонаціональних виборах у 1999–2010 рр. не набирали (в першому турі) більше 39,87%, отриманих В.Ющенком на президентських виборах 2004 р., не кажучи вже про абсолютну більшість голосів. Другий тур фактично завжди відбувався в умовах консолідації різних політичних сил навколо двох переможців першого туру, тому його результати навряд чи можуть вважатися надійним показником підтримки саме конкретної політичної сили чи кандидата.

⁶ *Путин В.В.* Послание Федеральному Собранию Российской Федерации от 25 апреля 2005 года [Електронний ресурс]: http://archive.kremlin.ru/appears/2005/04/25/1223_type63372type63374type82634_87049.shtml; *Лукашенко А.Г.* Стенограмма выступления перед студенческой молодёжью Брестчины, 23.09.2004 [Електронний ресурс]: <http://president.gov.by/press10981.html>. Обидва ці політики мають стабільну підтримку більшості електорату та консолідованої еліти відповідно у Росії й Білорусії, а тому їх ставлення до розпаду СРСР виглядає особливо символічним.

⁷ Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Соціологічне опитування: Ви та ваша родина більше виграли чи втратили від здобуття Україною незалежності? (динаміка, 2005–2010) [Електронний ресурс]: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=324

⁸ Див., наприклад: *Ferguson J.* Paradoxes of sovereignty and independence: “Real” and “pseudo” nation-states and the depoliticization of poverty // *Siting culture: the shifting anthropological object.* – London, 1997. – P.123–136.

досить поширене⁹. До того ж, національно-державна ідентичність постійно конкурує з іншими її типами¹⁰.

Про що можуть свідчити такі хвилеподібні (хоча й у вузькому діапазоні) коливання громадської думки з цього питання – від відносно низьких рівнів 2002 р. через бум із найвищою точкою 2005 р. і до нового помітного спаду 2009 р. з наступним піднесенням? Імовірно, тут маємо справу з прямим віддзеркаленням політичної боротьби та економічної ситуації в Україні в останнє десятиріччя.

Рік 2002-й минув під знаком політичних перемог непопулярного режиму Л.Кучми¹¹, котрий у той період залюбки послуговувався патріотичною фразеологією, чим знеохочував нестійкі елементи до перебування в незалежницькій більшості. До того ж, уповільнення економічного зростання (яке й так почалося з низької бази)¹² також не сприяло посиленню лояльності населення до держави.

До 2005 р. країна пережила стрімке економічне піднесення¹³ і масову політичну мобілізацію до лав «помаранчевої» виборчої коаліції В.Ющенка під патріотичними гаслами¹⁴, що, мабуть, було навіть важливіше, ніж господарське зростання, для поширення схвального ставлення до здобуття Україною самостійності.

Від 2005 до 2009 рр. діяльність неефективної адміністрації В.Ющенка та трьох «помаранчевих» урядів, так само переважно малоєфективних (у тому числі через боротьбу за владу між формальними ідеологічними

⁹ Див., наприклад: *Sneath D. The Headless State.* – New York, 2007. – P.5–11.

¹⁰ Це питання розглядається у: *Аза Л. Етнічність у контексті національно-державної ідентифікації.* – С.93–94.

¹¹ Фактично програвши парламентські вибори 2002 р. (всі пропрезидентські партії та блоки, разом узяті, набрали близько 20% голосів виборців й отримали лише 54 мандати із 225, котрі розподілялися за пропорційною системою (Центральна виборча комісія України: Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій) 31.03.2002. Чергові вибори [Електронний ресурс]: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROCV>), провадні політичні сили змогли досягти мінімально необхідної більшості у Верховній Раді за рахунок масового залучення до своїх лав безпартійних депутатів, обраних у мажоритарних округах. Здобуту перемогу було використано у грудні того ж року для усунення з Національного банку потенційно небезпечного (близького до опозиційного тоді лідера В.Ющенка) керівництва на чолі зі В.Стельмахом та заміни його на більш лояльне, очолюване С.Тігіпком.

¹² На 1999 р., у найнижчій точці кризи, ВВП України становив лише 37% від докризового рівня 1990 р. У 2000 р. він зріс на 6%, 2001 р. – ще на 9,1%, що відбілося і на становищі більшості населення держави (Національний банк України: Статистика: Реальний сектор: Валовий внутрішній продукт [Електронний ресурс]: http://www.bank.gov.ua/Statist/Macro/GDP_u.xls). Однак 2002 р. економічне зростання різко уповільнилося до 4,6%, а фактична відсутність зовнішніх джерел фінансування (один із наслідків реструктуризації українського боргу в травні 2000 р.) унеможливила дефіцитне фінансування споживання. Таким чином, будь-яке сповільнення в економіці неминуче майже моментально відбивалося на становищі й настроях малозабезпечених громадян.

¹³ Зростання економіки 2003 р. становило 9,3%, а 2004 р. – рекордні 12% (див.: Там само).

¹⁴ Події на майдані Незалежності в Києві стали кульмінацією цього мобілізаційного процесу: ще задовго до дня виборів опозиційна коаліція розгорнула потужну агітаційну мережу, яка щільно охопила всі західні та центральні області України і поширилася на деякі місцевості півдня й сходу держави. Загалом у масових акціях кінця 2004 р. взяло участь до 21% населення, що, очевидно, робить їх найбільшою за числом учасників подією в країні як мінімум з часу здобуття незалежності, а то й з моменту завершення Другої світової війни (дані Інституту соціології НАН України: *Степаненко В. Революція як констеляція: національні особливості громадської активності // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін.* – К., 2005. – С.5).

союзниками, що, звичайно ж, дискредитувало не тільки правоцентристів, а й до певної міри саму ідею української державності), знову призвела до відходу менш переконаних громадян із лав незалежницької більшості, а економічна криза 2008–2009 рр. лише підштовхнула цей процес.

Прихід до влади в 2010 р. Партії регіонів призвів до зростання частки громадян, котрі позитивно ставляться до проголошення Україною самостійності. Тут могли працювати два протилежні механізми: ототожнення себе з українською нацією серед прихильників регіоналів у зв'язку з їх перемогою чи ж, навпаки, зростання патріотичних настроїв серед колишнього «пома-ранчевого» електорату як протестна відповідь на поразку і занепад цих, тепер уже опозиційних, політичних сил.

Значні міжрегіональні відмінності в політичних орієнтаціях населення країни не могли не відбитися й на його ставленні до здобуття незалежності. Так, перед президентськими виборами 1999 р. цю подію схвалювали 66,7% львів'ян, але тільки 34,1% донеччан (обидва міста можна вважати достатньо репрезентативними для своїх регіонів – заходу та сходу нашої держави)¹⁵. Через п'ять років, напередодні третього туру президентських виборів 2004 р., це співвідношення помітно змінилося у Львові (частка тих, хто схвалював здобуття самостійності, досягла 77,3%), але набагато цікавіші й масштабніші перетворення відбулися у свідомості донеччан: там частка громадян, що позитивно ставилися до проголошення Україною незалежності, зросла майже вдвоє і становила 60,2%¹⁶. Єдиним очевидним поясненням такої радикальної трансформації виглядає прихід до влади у загальноукраїнському масштабі переважно донецького за своїм походженням угруповання політичної еліти (організаційно оформленого у Партію регіонів), яке на момент проведення опитування все ще контролювало уряд та вело затягу (хоча й приречену на невдачу) боротьбу за президентську посаду. Інакше кажучи, лояльність мешканців Донецька до власної еліти в умовах 2004 р. частково трансформувалася у лояльність до української держави як такої. Логічно було б очікувати зворотного процесу, тобто падіння підтримки здобуття незалежності України серед мешканців східних і південних областей держави після 2004 р., за умови фактичного відсторонення Партії регіонів від важелів державного управління.

Цей процес мав місце, але повернення до попередніх низьких рівнів схвалення проголошення самостійності вже не відбулося: навіть 2009 р. (під час нової економічної кризи й перебування більшості східноукраїнської політичної еліти у жорсткій опозиції до центрального уряду) 43% громадян на сході та 41,4% на півдні країни вважали День незалежності для себе святом. На заході держави рівень підтримки здобуття Україною самостійності стабільно зростав і далі, досягнувши на 2009 р. 80%, що й не дивно в умовах повного електорального домінування там націонал-демократичних

¹⁵ Черниш Н., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз // Україна модерна. – К.; Л., 2007. – С.73.

¹⁶ Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів – Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр.» // Там само. – С.305.

і націоналістичних сил¹⁷. Чим можна пояснити часткове збереження підвищеного рівня незалежницьких настроїв у південно-східному макрорегіоні держави вже після сплеску 2004 р. (котрий, імовірно, пояснювався передусім оптимізмом щодо перспектив локальної еліти)?

З одного боку, період урядування «помаранчевих» політичних сил за всієї неефективності їх урядів усе ж переважно збігався зі зростанням економіки та, як наслідок цього, життєвого рівня громадян. Навіть криза 2008–2009 рр. не призвела до стійкого і безповоротного падіння реальних доходів, що залишалися на значно вищому рівні, ніж перед 2005 р. Оскільки економічне зростання відбувалося в умовах суверенного статусу країни, це могло поліпшити ставлення громадян до події, з якої почалося існування України як самостійної держави.

Крім того, Партія регіонів, зберігаючи шанси на повернення до влади у Києві (та навіть частково ці шанси реалізувавши в 2006–2007 рр.), залишалася переважно на прагматично-державницьких позиціях. Автономістські акції з окремими сепаратистськими елементами на зразок відомого з'їзду в Сіверськодонецьку 2004 р. слід усе ж розглядати радше як жест відчаю чи спробу шантажу, ніж як частину цілеспрямованої програми ліквідації української державності в її нинішньому вигляді. Це підтверджується й практичною діяльністю Партії регіонів після перемоги на виборах 2010 р., коли реальний рівень централізації влади помітно зріс.

І, нарешті, патріотична пропаганда серед громадянства через школу, засоби масової інформації, виступи як «помаранчевих», так і (хоча й з іншою ідеологією) «біло-блакитних» політичних діячів теж впливала на рівень підтримки проголошення незалежності у всій Україні, в тому числі й на її сході та півдні (ймовірно, більшою мірою серед молоді). Тут, правда, міг мати місце і зворотний ефект – патріотична агітація з боку непопулярних у даному регіоні політиків може знизити, а не підвищити рівень схвалення зазначеної події.

Водночас не слід ототожнювати зростання лояльності до української держави серед мешканців південно-східного макрорегіону з якимись кардинальними ідеологічними трансформаціями. Так, рівень несприйняття українського націоналізму серед донеччан не тільки не знизився в 1999–2004 рр., а, навпаки, значно зріс – із 31,8% до 42,7%. Майже безсумнівно, що головну роль у цьому відіграли виборчі кампанії 2002 та, особливо, 2004 рр., під час яких більшість основних учасників політичної боротьби, і в тому числі два найпотужніших – проющенківська правоцентристська коаліція й домінуюча на сході України Партія регіонів – не цуралися демонізації супротивника, яка в умовах Донецька найлегше здійснювалася якраз шляхом поширення страху перед радикальними «українськими націоналістами»,

¹⁷ Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Соціологічне опитування: Як ви ставитесь до свята – Дня незалежності України? (регіональний розподіл, 2009 р.) [Електронний ресурс]: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=478

що начебто прийдуть до влади разом з В.Ющенком¹⁸. Такі, на перший погляд, непокдані тенденції – зростання підтримки самостійності української держави при одночасному поширенні негативного ставлення до ідеології, котру традиційно пов'язували з боротьбою за її створення, мають досить логічне пояснення. На сході та півдні країни якраз між 1999 і 2004 рр. (за активної участі й під керівництвом місцевої еліти) набувала дедалі більшого впливу ідеологія територіального, над- та позаєтнічного патріотизму, як загальнодержавного, так і локального (як відзначав, зокрема, Я.Грицак, останній зовсім не обов'язково мав щось спільне із сепаратизмом та безконфліктно поєднувався з лояльністю до України як держави¹⁹). В умовах відносно слабких («затертих або маловиразних», за влучним висловом того ж таки дослідника²⁰) етнічних ідентичностей на сході й півдні країни такий розвиток подій був цілком очікуваним.

М.Рябчук запровадив для схожого типу самоідентифікації означення «креольська»²¹ за аналогією з переселеними з метрополії елітами іспанської Америки, котрі, тим не менше, очолили боротьбу нових колоній проти старої Батьківщини (і тим самим зберегли своє панівне становище). Тут було б недоцільно долучатися до багаторічної дискусії щодо правомірності Рябчукової концепції поділу населення України на кілька груп (однією з яких та, при тому, панівною він вважає «креолів»), але, безсумнівно, вона вказує на реальну проблему: українська держава означає одне для більшості мешканців її західних і центральних регіонів та водночас щось інше – для громадян зі сходу й півдня. «Коли двоє роблять одне і те саме – це не одне й те саме», – писав давньоримський драматург Теренцій. Так і в даному випадку: лояльність до держави (одним із проявів чого виступає схвалення здобуття незалежності) має неоднакову природу в різних частинах України. Тому не слід очікувати, що навіть повна конвергенція у ставленні до державності в різних регіонах (якщо вона взагалі коли-небудь станеться) означатиме також стирання відмінностей у політичній культурі між її частинами. Більше того, наближення регіонів один до одного за показником підтримки української самостійності може відбуватися одночасно зі зростанням суперечностей між ними та ослабленням загальнонаціональної солідарності.

Порівняно з міжрегіональними вікові відмінності у ставленні до здобуття Україною незалежності є хоча й статистично значущими, але відносно незначними. За станом на 2009 р., самостійність підтримували 56,8–58% молоді (вікові групи від 18 до 39 років), але лише 47,3–51,3% людей зрілого і

¹⁸ Такі політики, хоч і були присутні в ющенківській команді (від декого, як, наприклад, О.Тягнибока, вона була змушена позбутися перед самими виборами 2004 р.; інші ж, приміром О.Лвченко, увійшли до нової влади), не мали там не тільки вирішального, а й скільки-небудь помітного впливу. Праводентристська передвборча коаліція всляго відмежовувалася від радикалізму. Утім, сам В.Ющенко під час власного президентства еволюціонував ближче до правих радикалів у своїй політиці щодо культури та історії, таким чином, за іронією долі, частково підтверджуючи передвборчі пропагандистські звинувачення проти себе (переважно необґрунтовані на час їх озвучення).

¹⁹ *Грицак Я.* Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. – К.; Л., 2007. – С.54.

²⁰ Там само. – С.51.

²¹ *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізненого націтворення. – К., 2001. – С.144–155 і т.д. Цей автор також розвиває свою теорію у пізніших працях («Дві України» (2003 р.), «Постколоніальний синдром: спостереження» (2011 р.) та ін.).

похилого віку (причому якраз серед найстарших ця підтримка найменша)²². Імовірно чинники такої диференціації включають безробіття (особливо відчутне для осіб старших вікових груп), низький рівень життя пенсіонерів (при тому, що можливості для додаткового заробітку в них обмежені порівняно з молоддю), пропаганду державницьких ідей через освітню систему (яка з очевидних причин не стосувалася осіб, що здобували освіту до 1989 р.), а також сприйняття молодими людьми української самостійності як природного явища, оскільки вони виростили вже після 1991 р. Слід очікувати, що (за інших рівних умов) у зв'язку з природною зміною поколінь рівень схвалення факту створення незалежної української держави поступово зростатиме (несгійке збільшення вже було зафіксоване протягом 2002–2010 рр.).

Підсумовуючи викладене, можна зробити деякі висновки:

1. Протягом 1999–2010 рр. проголошення самостійності завжди підтримувалося більшістю громадян України, але її розміри суттєво змінювалися (зі слабкою загальною тенденцією до зростання та відносно вузькою амплітудою коливань), імовірно, під впливом як економічних умов, так і політичних подій у державі.

2. Міжрегіональні відмінності у ставленні до здобуття Україною незалежності зменшувалися протягом досліджуваного періоду. Потребує додаткового вивчення питання про те, наскільки це зближення позицій різних регіональних спільнот пояснювалося лояльністю до відповідних еліт (котрі змінювали свої позиції з міркувань політичної доцільності), а наскільки – зростанням свідомої самоідентифікації з новопосталою державою.

3. Вікові відмінності є відносно незначними, але очікуваними: молодь ставиться до проголошення самостійності помітно позитивніше, ніж особи старших вікових категорій.

4. Самі поняття «незалежність», «незалежна українська держава» мають неоднаковий зміст для певних груп населення нашої країни (зокрема мешканців різних регіонів).

²² Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Соціологічне опитування: Ви та ваша родина більше виграли чи втратили від здобуття Україною незалежності? (віковий розподіл, 2009 р.) [Електронний ресурс]: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=475

The article is devoted to attitudes of Ukraine's citizenry towards the nation's achievement of independence (1991). The author describes regional and generational differences, as well as dynamics of this phenomenon's development through the period in question (1999 to 2010). This study attempts to establish main reasons behind evolution of support for the country's independent statehood, with this support seen as a manifestation of loyalty to the state, whatever its origin.

В.М.МАТЯХ*

ГЕТЬМАН В ЕМІГРАЦІЇ ПИЛИП ОРЛИК: ІСТОРИКО-ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПОЛІТИКА

У статті робиться спроба представити історико-історіографічний портрет українського політичного діяча першої половини XVIII ст., гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика. На тлі біографічної канви висвітлюється спрямована на відновлення незалежної Української козацької держави політична діяльність цієї непересічної постаті. Особливу увагу звернуто на політико-теоретичну спадщину П.Орлика.

Пилип Орлик – державний і політичний діяч, дипломат, полководець, публіцист, поет, полеміст, – без сумніву, належить до найбільш яскравих постатей не лише української, а й загалом європейської історії першої половини XVIII ст. Людина, наближена до легендарної особистості епохи – гетьмана І.Мазепа, людина, що вільно спілкувалася з правителями багатьох країн Західної та Центральної Європи, турецькими султанами і кримськими ханами, що тримала у своїх руках важелі європейської дипломатії, велична за своїми замислами і трагічна за своєю долею, – таким постає український гетьман в екзилі у спогадах та листуванні сучасників, зі сторінок документальних джерел, у зразках епістолярної спадщини, працях не одного покоління науковців. Водночас і сьогодні ще недостатньо поціновано його роль в українському державотворенні, не до кінця проаналізовано політичний спадок, розпорошеною залишається поетична й полемічна творчість.

Унаслідок багатьох причин протягом тривалого часу постать і діяльність цього українського гетьмана ставали предметом наукових зацікавлень переважно тих українських істориків або дослідників історії українського права, творче життя яких виявилось тісно пов'язаним із закордонними українознавчими центрами. Натомість у самій Україні, за словами одного із його сучасних біографів, «ще за його життя ширили чутки про нужденну смерть [...] на вигнанні, його проклинали поряд з Іваном Мазепою та Іваном Виговським. Царська влада вилучила Орлика з історії України як “зрадника і ренегата”»¹. Не жалувала його й радянська історіографія, у зразках історієписання якої ім'я П.Орлика «згадувалося лише в контексті критики “націоналізму”. Вигнанець за життя був вигнанцем і по смерті. Справа його забулася. Панувала лише негативна офіційна оцінка»². Більш точно узагальнити ту ситуацію, що склалася у вітчизняній історичній думці

* Матях Валентина Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

¹ Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994. – С.419.

² Там само.

щодо наукового вивчення і популяризації державотворчих прагнень цього національного лідера ранньомодерної доби, важко. Додати можна лише те, що незважаючи на той кількісний публікаторський ажіотаж навколо постаті П.Орлика, який спостерігається в Україні після її незалежнення в 1991 р., по-справжньому цікавих наукових праць з'явилося не так уже й багато. Вочевидь, справа ускладнюється значною мірою тим, що більша частина життя цього українського політика проходила за межами України. Він та його родина змушені були постійно змінювати місця свого проживання, що, безумовно, не сприяло формуванню більш-менш компактних джерельних відкладень, які б послідовно фіксували політичні кроки гетьмана в екзилі як лідера першої хвилі української політичної еміграції. Відповідно, малодоступною для вітчизняних істориків залишалася і його політико-теоретична спадщина, що відбивала прагнення як самого гетьмана, так і того старшинського осередку, що оточував його поза межами Батьківщини. Маловідомим в Україні – і цьому значною мірою сприяли цілеспрямовані дії російської дипломатії – залишався й міжнародний резонанс, який час від часу виникав у правлячих та дипломатичних колах ряду європейських країн щодо політичних закликів і пропозицій, які виходили від П.Орлика.

В історіографії регулярно підкреслюється, що за своїм походженням майбутній гетьман не був українцем і цілком свідомо користувався з цього в ті моменти, коли в інтересах справи вважав за необхідне відокремити свою позицію від дискредитаційних (в очах європейського загалу чи російського царату) вчинків або маніфестів українських, зокрема запорозьких, політичних лідерів.

Отже, перш ніж перейти до розгляду існуючих поглядів на політичну спадщину цього непересічного українського державника, коротко зупинимося на його походженні й тих факторах, що обумовили стрімкий злет його політичної кар'єри, однак при цьому так і не дали сповна розкритися його, без перебільшення, блискучим здібностям державного діяча.

Народився майбутній гетьман 11 (21) жовтня 1672 р. у с. Косут Ошмянського повіту Віленського воеводства (територія сучасної Білорусії), у родині Степана Орлика, шляхтича, що належав до литовсько-польської гілки старовинного чеського баронського роду. Історики припускають, що у межах Великого князівства Литовського представники цієї родини вимушено опинилися у другій чверті XVIII ст., коли події Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., що прокотилася Європою, зірвали з насиджених місць значні маси населення втягнених у кривавий вир країн³. Його мати – Ірина, очевидно, походила із православного литовського роду Малаховських-Володкевичів⁴.

У Литві, у родовому маєтку батька, який загинув у грудні 1673 р. під Хотином⁵, коли сину ледь виповнився рік, пройшли його дитячі роки. Невідомо, в яких традиціях виховувався маленький Пилип, які чинники

³ Чухліб Т. Пилип Орлик. – К., 2008. – С.7.

⁴ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-го (1742–1759). – Л., 1932. – С.175.

⁵ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С.421.

впливали на формування його характеру й світогляду, але не важко припустити, що саме в родинному колі закладалися ті підвалини його особистості, які згодом повною мірою розкрилися на обраній ним життєвій стежі. Щедро обдарований від природи юнак навчався спочатку у Віленському єзуїтському колеґіумі, а згодом, по переїзді родини в Україну – у Києво-Могилянській академії. У стінах цього закладу, під впливом талановитого наставника Стефана Яворського, який усе життя залишався його другом і дорадником, шліфувалися природні здібності молодого шляхтича, відточувався його письменницький хист. Очевидно, саме в академії під впливом її вільнолюбних традицій і пієтету перед героїчним минулим козацької держави, який прищеплювався студентам викладачами, у серці юнака й зародилася віддана любов до своєї нової Батьківщини.

Зовнішній вигляд Пилипа Орлика в часи, коли він ще робив перші кроки на службовому шляху, зберіг для нащадків портрет із картинної галереї гетьманської резиденції Кирила Розумовського в Батурині⁶. З полотна на нас дивиться молода, серйозна, інтелігентна людина з чіткими рисами обличчя, прямим відвертим поглядом⁷. Широка освіченість П.Орлика, його інтелектуальний рівень простежується вже в ранніх літературних творах, зокрема панегірику «Алцид російський» (Вільно, 1695 р.) та поетичній збірці «Гішпомен сарматський» (Київ, 1698 р.). Існує припущення, що саме в цих творах вперше були апробовані принципи майбутньої політичної програми українського гетьмана. Так, Т.Чухліб стверджує, що сам П.Орлик розглядав свій перший, присвячений І.Мазепі, панегірик «як одну зі складових конструйованої ним ідеологеми, яка могла стати наріжним каменем світогляду української еліти й підвести під будову козацької держави надійний ідеологічний фундамент»⁸.

Досить красномовно, як на наш погляд, ерудованість автора «Щоденника» («*Diariusz Podrozny*») охарактеризував Я.Токаржевський-Карашевич, який у 1930-х рр. підготував Орликові подорожні нотатки до друку. Дослідник зазначає:

«Щоденник гетьмана писаний по-польському. Мова чиста, чепурна, – видно, що гетьман володів нею найвільніше з усіх мов, які знав, хоч іноді трапляються українізми та навіть правописні помилки. Дуже часто вживає гетьман макаронізмів – слів латинських, французьких, церковнослов'янських, грецьких та турецьких. Перших найбільше, згідно з тодішньою мовою, і видно, що наш мемуарист знав дуже добре латинську мову. Для назов свят і церковних термінів гетьман уживає церковнослов'янських слів і пише їх кирилицею. Турецьких і грецьких виразів уживає він для різних урядових чи військових технічних означень»⁹.

⁶ Репродукцію див.: Ілюстративна Україна. – 1913. – №5/6. – С.11–12.

⁷ Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – К., 1996. – С.101.

⁸ Чухліб Т. Пилип Орлик. – С.11.

⁹ Діарій гетьмана Пилипа Орлика / Опрацював до друку Я.Токаржевський-Карашевич // Праці Українського наукового інституту. – Т.XVII. – Серія історична. – Кн.3. – Варшава, 1936. – С.V–VI.

Службова кар'єра молодого випускника Києво-Могилянської академії розвивалася напрочуд вдало. На початку 1690-х рр. він обійняв уряд кафедрального писаря Київської митрополії¹⁰. Вочевидь, перед ним відкривалися широкі перспективи на духовному поприщі. Однак юнак вирішив свою долю по-іншому, обравши шлях державного службовця. «Незабаром, – зазначав Б.Крупницький, – бачимо його в гетьманській канцелярії, куди його правдоподібно рекомендував Стефан Яворський»¹¹. Шлюб П.Орлика з Ганною Герцик значно зміцнив його позиції у середовищі козацької еліти Гетьманщини. Природні ж дані, помножені на ділові риси, невдовзі привернули до молодого канцеляриста увагу гетьмана України І.Мазепи. Зокрема, останній у 1702 р. виступив хрещеним батьком старшого сина П.Орлика – Григора.

Швидко просуваючись службовими щаблями, Пилип Орлик у 1706 р. обійняв одну з найвищих в урядовій ієрархії Гетьманщини посад – генерального писаря Генеральної військової канцелярії. На цей час він уже був наближеною до гетьмана особою – І.Мазепа беззастережно довіряв йому свої найпотаємніші задуми, зокрема щодо повернення незалежності козацької держави шляхом прийняття протекції шведського короля.

Між тим наближалася катастрофа під Полтавою. Підсумовуючи події 1707–1709 рр., В.Шевчук зазначав:

«Повстання Івана Мазепи було вибухом більш відчайним, як організованим чи підготовленим, а його поразка фатальна для України; одне те, що після нього Україна потрапила під тиранський гніт значно більший, як був передоцм, а друге, що й кращі найвірніші соратники повсталого гетьмана, тобто справжні патріоти своєї землі, змушені були покинути рідну землю і поневірятися в еміграції... У політичну еміграцію пішло все Низове Запорозьке Військо, частина городового з частиною патріотично настроєної старшини, отже, сила потрапила за кордон немала»¹².

Так для П.Орлика почалося нелегке життя вигнанця. Позаду залишилася Україна, звичне коло обов'язків, отримані за бездоганну службу маєтки під Ніжином, на Стародубщині, Чернігівщині, Полтавщині, рангові маєтності в Галичині¹³. Попереду були надії на близьке визволення Батьківщини і їх крах, народження молодших дітей (всього у гетьмана було три сина й чотири дочки) і десятиліття злиднів та поневірянь на чужині (у 1709–1714 рр. він перебував у Бендерах; пізніше (1715–1722 рр.) – у Швеції, Братиславі і Кракові, із 1729 по 1742 рр. – у межах турецьких володінь).

¹⁰ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – С.6.

¹¹ Там само.

¹² Шевчук В. Пилип та Григор Орлики – керманічі першої української політичної еміграції // Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповідання. – К., 1996. – С.4.

¹³ Єнсен А. Орлик в Швеції // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.ХСІІ. – Л., 1909. – С.128, 150, 152; Лазаревський А. Малороссийские посполитые крестьяне. – К., 1908. – С.35.

У вересні 1709 р. у Бендерах унаслідок тяжкої хвороби обірвалося життя І.Мазепи. Через деякий час російський цар Петро I затвердив гетьманом України І.Скоропадського. Однак ця кандидатура не задовольняла не лише українських політичних емігрантів, а й значну частину їх прибічників в Україні. 5 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася загальна козацька рада, на якій гетьманом було обрано Пилипа Орлика. Безперечно, у цьому рішенні старшини і запорожців переплелися і розуміння тієї складної ситуації, в якій опинилася українська політична еміграція на чужині після втрати володаря гетьманської булави, і та популярність, якою користувався в її колах генеральний писар як досвідчений урядовець, а також прибічник і довірена особа померлого гетьмана, що, як ніхто інший, найкраще міг наслідувати традиції державотворчої політики свого попередника. У прийнятій радою постанові зазначалося:

«По давним обычаем и правам войсковым избрали мы себе вольными единогласными голосами за гетмана его милости пана Филиппа Орлика достойного тоей гетманской чести и могучого при помощи Божьей и протекции найяснейшего королевского величества шведского, высоким своим разумом и искусством уряд тот гетманский, под сее время трудное, тяжкий, двигати, управляти и о интересах отчизны малороссийской ридати и радети»¹⁴.

Водночас існує чимало документально підтверджених свідчень, що П.Орлик довго вагався, перш ніж прийняти відповідальне рішення. Адже він прекрасно усвідомлював всю складність і трагізм для долі української державності тих незворотних процесів, що започаткувалися після Полтави в курсі російського двору. Водночас перейняти «в тяжких бендерських умовах» гетьманську булаву – означало не лише перебрати певні репрезентативні функції української сторони в європейських дипломатичних та військових акціях, а й насамперед звалити на свої плечі весь тягар повсякденних турбот, пов'язаних із матеріальним і технічним утриманням своїх сподвижників та війська¹⁵. Невипадково в «Мемуарі» до французького короля (1741 р.) син гетьмана-емігранта, повертаючись до подій далекого 1710 р., зазначав: «Мій батько не хотів прийняти гетьманського уряду, поки безпечність і правда його нації не будуть загарантовані»¹⁶.

П.Орлик розумів, що досягти будь-яких позитивних результатів у тогочасних реаліях було неможливо без вироблення власної політичної доктрини, чітко накресленої програми дій як на найближчу, так і більш віддалену перспективу. Уперше основні постулати його майбутньої політичної програми були озвучені уже в жовтні 1709 р. у «Покірному меморіалі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції», підписи під яким, окрім П.Орлика, поставили генеральний обозний І.Ломиковський, прилуцький

¹⁴ Цит. за: Ульяновський В. Пилип Орлик. – С.436.

¹⁵ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.12.

¹⁶ Написаний Г.Орликом і поданий 12 лютого 1741 р. «Мемуар для й.в. короля Франції і Навари» див.: *Westrin Th. Några upplysningar om kosack hermanen Filip Orlik // Historiska Tidskrif. – 1909. – S.36.*

полковник Д.Горленко, генеральний бунчужний Ф.Мирович та кошовий отаман Війська Запорозького К.Гордієнко. У цьому документі обґрунтовувалася необхідність обрання нового гетьмана; висувалися умови, за яких таке обрання ставало можливим; а також вимоги до шведського короля підтвердити готовність вступити у війну проти Росії до того часу, поки «руський народ не вернеться до колишньої своєї свободи», а в разі укладення миру зберегти територіальну цілісність козацької держави; наголошувалося на бажаності союзу Швеції з Туреччиною.

Відразу ж після рішення Бендерської ради новообраний гетьман оприлюднив текст досягнутих між ним і генеральною старшиною домовленостей під назвою «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького. Між ясновельможним Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким прийнятї публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах»¹⁷, більш відомий широкому загалу як «Конституція Пилипа Орлика» або «Бендерська конституція».

Без сумніву, цю угоду із повним правом можна віднести до найбільш значущих пам'яток української суспільно-політичної та правової думки раннього нового часу. Зокрема, це красномовно доводить і та популярність, якою користуються «Пакти й конституції...» серед дослідників. Сьогодні існує не одна сотня праць, в яких у тому чи іншому контексті згадується або аналізується це джерело. Однак при цьому фахівцям так і не вдалося дійти консенсусу щодо його історико-правової класифікації. Розцінюючи появу акта як «спробу встановлення в Україні конституційного устрою», П.Музиченко, як, до речі, і багато інших представників історичної або історико-юридичної думки (додам: не наводячи достатньо вагомих на те аргументів), убачає історичне значення його у тому, «що він був першим конституційним актом в Україні»¹⁸. «Конституція», – продовжує він, – в якій гармонійно поєднувались інтереси

¹⁷ Текст цього документа див.: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф.Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских (далі – ЧИОИДР). – Москва, 1847. – Кн.1. – С.1–17; Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Вісник Київського університету: Історико-філологічні науки. – К., 1991. – Вип.2. – С.7–23; Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / Пер. з лат. та прим. М.С.Трофимука. – К., 1994. – С.15–47; Договор и постановление между гетманом Орликом и Войском Запорожским в 1710 году // Источники малороссийской истории, собранные Д.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.II: 1691–1722 // ЧИОИДР. – Москва, 1859. – Кн.II. – С.242–255; Угода та конституція Пилипа Орлика // Розбудова держави. – 1992. – №5. – С.4–13; *Кресина І., Кресін О.* Гетьман Пилип Орлик та його Конституція. – К., 1993 та ін. У 2008 р. українським архівістам удалося віднайти український оригінал пам'ятки, факсиміле якої розміщене на сайті Інституту історії України НАНУ (див.: Договори і постанови прав та вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Филипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, і між генеральними особами, полковниками, і тим же Військом Запорозьким на спільній з обох боків раді затвержені та при вільній елекції формальною присягою від того ж ясновельможного Гетьмана підтвержені року Від Різдва Христового 1710 місяця квітня дня 5 [Електронний ресурс]: http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=konst_P_Orl).

¹⁸ *Музиченко П.* Історія держави і права України. – 3-те вид. – К., 2001. – С.150.

гетьманської влади і козацької старшини, як провідної верстви в Україні, була в той же час маніфестом державної волі українського народу»¹⁹. На позиціях трактування пам'ятки конституцією стоять і такі сучасні науковці, як О.Кресін, О.Лукашевич, К.Манжул, А.Смолка, Т.Чухліб, В.Шевчук, М.Трофимук, О.Струкевич. Зокрема, на думку останнього, саме в Українській козацькій державі вперше в Європі була реалізована «ідея конституціоналізму»²⁰.

У більш ранній історіографічній традиції пам'ятку як конституцію розглядали, зокрема, В.Замлинський, Л.Мельник, І.Крип'якевич, О.Субтельний, О.Пріцак та інші вчені²¹. Як державно-правовий акт, який «гармонійно» поєднав «суперечливі інтереси тих основних українських політичних сил, що довгі десятиліття змагалися між собою», а саме гетьманату – як уособлення вищої державної влади, козацької старшини – як провідної суспільної верстви та Запорожжя – як автономної державно-політичної одиниці, розглядав «Пакти й конституції...» О.Оглоблін. При цьому він наголошував на тому, що цей документ «мав бути конституцією України і, разом з тим, маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом»²². Помітно обережніше щодо конституційного характеру акта висловлювався М.Василенко. Зокрема, підписану 5 квітня 1710 р. між П.Орликом і репрезентованим тією частиною старшини, що покинула українські терени разом з І.Мазепою, Військом Запорозьким угоду він оцінював як «свого роду українську конституцію, що свідчила про напрям політичної думки в українській еміграції того часу», і яку водночас мала поділяти «й найбільш свідомою частиною старшини, що не пристала до Мазепа, а залишилися вірною московському уряду»²³. Як хартію класифікував досягнуті під Бендерами домовленості М.Грушевський²⁴. В історіографії присутня також оцінка їх як договору²⁵. При цьому Д.Дорошенко наголошував, що за певних умов (а саме відродження «самостійної української держави»), цей договір мав автоматично перетворитися на конституційний акт²⁶.

Слід зауважити, що згадувана пам'ятка за своїм змістом значно різнилася від поширеної в юридичній практиці тогочася форми угод, оскільки стосувалася не стільки забезпечення незалежності Української держави із

¹⁹ Музиченко П. Історія держави і права України. – С.151.

²⁰ Струкевич О. Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму // Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. – Мінськ, 2006. – С.15. До речі, цю ж позицію дослідник відстоює у своїх інших працях.

²¹ Крип'якевич І.П. Історія України. – 2-ге вид. – Л., 1990. – С.218–219; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С.51; Прицак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С.5; Замлинський В. Творець першої української конституції (Пилип Орлик) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – С.5; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С.15 та ін.

²² Василенко Н.П. Конституція Филиппа Орлика // Василенко М.П. Вибрані твори: У 3 т. – Т.2: Юридичні праці. – К., 2006. – С.391.

²³ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 3-те, доп. вид. – Нью-Йорк; К.; Л.; Острого; Торонто, 2003. – С.330.

²⁴ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.249.

²⁵ Костомаров Н. Мазепинцы // Его же. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – Москва, 1995. – С. 754; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – К., 1991. – С.347; Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. – К., 1918. – С.9–12.

²⁶ Дорошенко Д. Історія України: У 2 т. – Т.2: Від половини XVII століття. – К., 1991. – С.155.

зовнішнього боку, скільки регламентувала на досить тривалий час життєво важливі питання внутрішнього функціонування національного державного організму. Виклад основних принципів Орликової концепції побудови держави містився в 16 параграфах цього законодавчого акта. Вони полягали у встановленні в Україні суспільно-політичного ладу у формі станової гетьманської монархії парламентського типу з чітким розмежуванням владних функцій і визначенням кола обов'язків і повноважень гетьмана та Генеральної ради; колегіальної форми правління на всіх рівнях та виборності всієї державної адміністрації; виведенні православ'я у ранг державної релігії з визнанням окремішності православної церкви; визначенні державних кордонів України згідно зі Зборівським договором 1649 р. та гарантуванні їх недоторканності; регламентації фінансової й господарської сфер; упорядкуванні митної та податкової систем, порядку ведення судочинства тощо.

У преамбулі угоди обґрунтовувалася ідея самостійної і незалежної козацької держави, коротко викладалася історія її взаємин із сусідніми країнами та національно-визвольних змагань українців, підкреслювалася тяглість державотворчого процесу, на основі широкого апелювання до традицій Війська Запорозького та політичної практики Б.Хмельницького виправдовувалася ідея опертя на іноземну військову силу для визволення України з-під царського скіпетра та обрання шведського короля гарантом її державної самостійності; розкривалися мотиви, що обумовили укладання цієї угоди:

«Оскільки дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись, нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького, тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман із Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне – щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей [...], ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом і ухвалили, щоб не тільки його ясновельможність у щасливі дні свого гетьманату стежив за виконанням пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні гетьмани Війська Запорозького»²⁷.

Угода регламентувала відносини між суспільними станами, порядок використання державного (відповідно і полкових) скарбу; забезпечення вольностей козацьких дружин, удів та дітей; проведення генеральної ревізії маєтностей; підтверджувала права та привілеї українських міст, зокрема Києва. Окремими пунктами забезпечувався особливий статус Запорожжя, висувалися вимоги зруйнування всіх збудованих на його території за розпорядженням царського уряду військових укріплень та гарантування прав і

²⁷ Мельник Л.Г. Конституція 1710 року П.Орлика // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – Вип.2. – К., 1991. – С.9–10.

вольностей козацтва. Закінчувалася вона присягою нового українського володаря, якою по суті закладалися програмні засади майбутньої діяльності гетьманського уряду й особисто гетьмана як гаранта безпеки та безперерйності функціонування найважливіших сфер державного організму:

«Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького Війська гетьман, присягаю Господові Богу [...] на тому, що будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, з давніми правами та звичаями військовими [...], що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким Військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати: милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати, жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а в середині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження [...]. Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому Війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників згідно з артикулами правними, справедливості [...]. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую».

10 квітня 1710 р. на вимогу П.Орлика Карл XII підписав «*Diploma assecuratorium pro duce et exercitu zaporoviensi*», чим підтверджував, що Швеція буде вести війну з Росією в інтересах України та виступить гарантом її територіальної цілісності після визволення Гетьманщини з-під влади російського царя²⁸. На важливість для української сторони такого кроку з боку шведського уряду особливу увагу звернув Б.Крупницький, зауваживши при цьому, що, за задумом П.Орлика, шведський протекторат мав забезпечити чинність досягнутих під Бендерами угод на території всієї возз'єднаної під його булавою держави²⁹.

Слід наголосити, що історики особливо підкреслювали той факт, що, акумулювавши у собі досягнення української суспільно-політичної думки другої половини XVII–XVIII ст., «Пакти й конституції...» 1710 р. яскраво продемонстрували спроможність тогочасної української політичної еліти до вироблення й прийняття конструктивних рішень, виведення ідеології національного державотворення на якісно новий рівень. Вони переконливо засвідчили прагнення передової частини українського суспільства «відійти від міфічної Переяславської угоди 1654 р. та Коломацьких статей 1687 р. з Росією й жити згідно з власними традиціями й законами». За твердженням сучасних науковців, «конституційні положення, з одного боку, узагальнили увесь той державотворчий потенціал козацтва, який був накоплений ним з 1648 до 1709 рр., а з іншого – стали невичерпним джерелом для наступних

²⁸ ЧИОИДР. – Вып.1. – Москва, 1847. – С.18–19.

²⁹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.15.

змагань української нації за свою незалежність»³⁰. Також «цей політико-правовий акт враховував інтереси не лише козацтва, як провідної верстви, а й регламентував життєдіяльність інших українських станів»³¹.

На жаль, історія розпорядилася таким чином, що жодного із задекларованих пам'яткою положень гетьманові (за винятком надзвичайно короткочасної апробації на теренах Правобережної України у 1714 р.³²) так і не довелося втілити у життя. Проте «Пакти й конституції...» аж ніяк не можна віднести до розряду політичних утопій, у цілому досить типових для європейської суспільно-політичної думки. Як стверджує М. Василенко, однозначно це була цілком реальна спроба української політичної еліти «єдиний раз самостійно підвести юридичну основу під державний лад України»³³. З іншого боку, поява домовленостей засвідчувала цілковиту впевненість П. Орлика в нетривалості еміграційного періоду в діяльності його уряду й швидкому визволенні об'єднаної під його булавою Вітчизни.

Дійсно, у 1711 р. гетьман був як ніколи близьким до здійснення головної мрії свого життя – об'єднання в єдину незалежну державу Правобережної, Лівобережної та Слобідської України. Повстання, підняте ним на Правобережжі у січні 1711 р., набуло значного розмаху. Одне за одним здавалися міста-фортеці. На кінець лютого до гетьмана приєдналися всі (окрім Білоцерківського та Чигиринського) правобережні полки. Здавалося, до остаточної перемоги залишався лише один крок. Але саме тоді фортуна відвернулася від нього. Далися ознаки суперечності в таборі союзників, відсутність єдиного командування з'єднаними військовими силами (разом із гетьманом виступило кількатисячне польське військо прибічників Ст. Лещинського, 50-тисячна татарська орда разом із кількома сотнями запорозького та донського козацтва). Укотре в історії національно-визвольних змагань українського народу свою негативну роль відіграв татарський фактор, коли всупереч укладеній із ханом угоді його загони вдалися до грабежів і насильств. Свій негативний внесок зробила і московська дипломатія, яка поступово звела нанівець усі заходи українського гетьмана, коли, за умовами розгромного для Росії Прутського миру 1711 р., визволення України здавалося близькою реальністю. Однак уже влітку 1713 р. ситуація різко змінилася. Відповідними статтями Адріанопольського договору вносилися істотні зміни в турецько-шведські відносини, а також з'явилися нові акценти в питаннях підпорядкованості Правобережної Гетьманщини. Остаточно доля регіону була вирішена у квітні 1714 р., коли за дозволом турецького султана війська Речі Посполитої зайняли її територію. Відтоді український гетьман в еміграції, слідом за депортованим шведським королем Карлом XII,

³⁰ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003. – С.350.

³¹ Чухліб Т. Українське коріння європейської демократії: «Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» – перший Основний закон нашого народу [Інтерв'ю] // Голос України. – 2010. – №92. – 21 травня.

³² Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С.23. Загалом це питання залишається в історіографії дискусійним.

³³ Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // Учёные записки Института истории РАНИОН. – Москва, 1929. – Т.IV. – С.155.

змушений був покинути Бендери й рушити до Швеції. Почалися роки його поневірянь по Європі, далеко від Батьківщини.

Заданося питанням: які риси характеризують П.Орлика як державника? На жаль, спеціального дослідження, що могло б дати вичерпну відповідь на нього, не існує. Однак наявний історіографічний доробок усе ж дозволяє створити узагальнений портрет політичного діяча, для якого насамперед були характерними широта політичного мислення, тверезість розрахунку, відчуття політичного пульсу тогочасся, уміння вправно маніпулювати суспільними настроями для досягнення власних інтересів.

На перший погляд, дивною може видатися та легкість, з якою 1710 р. П.Орлик пішов на обмеження владних гетьманських повноважень. Однак його біографи впевнені в тому, що це був заздалегідь прорахований учинок політика, продиктований добрим знанням реалій. На цьому наголошував, зокрема, Б.Крупницький, коли зазначав, що «новий гетьман ставив справу широко і хотів опиратися на співчуття всього козацтва України», що дозволяє припустити, «що він охоче розширяв права» останнього, «маючи перед очима автократичний регімент Мазепи, який не користувався популярністю» поспільства³⁴. Подібних поглядів дотримувався й М.Василенко, коли нагадував про те, що П.Орлик був добре обізнаний із тією непростотою ситуацією, яка виникала для І.Мазепи з того, що відносини між ним і старшиною «регулювалися не твердими юридичними нормами, а політичними інтересами московського уряду, який вирішував за статтями всі питання, що були пов'язаними із зіткненнями гетьмана й старшини на ґрунті влади»³⁵. Виваженість подібного рішення підкреслює О.Кресін, зазначаючи, що «автори “Пактів”» вирішили «за доцільне встановити новий порядок здійснення законодавчої влади» через те, що «деякі гетьмани незаконно привласнили собі автократичні повноваження», а це «мало наслідком порушення політичної системи, прав і вольностей населення, збільшення податкового тиску, корупцію, зневажання управлінських кадрів тощо»³⁶. Ще далі у своїх висновках пішов Д.Бовуа, зазначивши, що П.Орлик «за взірць» при вибудові своєї політичної програми взяв «єдину європейську систему, що протистояла абсолютизму»³⁷.

Сангвінік за натурою, гетьман часто зазнавав змін настрою, боляче переживав невдачі та провал своїх найпотаємніших сподівань. Водночас як людина енергійна, контактна, жвава, зацікавлена в пізнанні нового, легко входив у спілкування, викликаючи до себе щирі симпатії. Цікаві спогади про свою першу зустріч з П.Орликом, яка відбулася 11 березня 1710 р. у Бендерах, залишив французький посол у Туреччині Дезаер, який повідомляв до Парижа:

«Новий запорозький гетьман – людина з розумом і зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під

³⁴ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... – С.14.

³⁵ Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика. – С.395–396.

³⁶ Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001. – С.214.

³⁷ Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2000. – Вип.8/9. – С.322.

москалів. Він прохав протекції для своєї нації його християнської величності, кажучи, що в інтересах Франції, щоби Порта почала війну з москалями»³⁸.

Як бачимо, уже з перших кроків у ролі керманіча Війська Запорозького гетьман для досягнення своїх цілей почав упевнено застосовувати метод, яким особливо широко користуватиметься в майбутньому, – він намагався переконати сторону, у допомозі якої на даний момент був зацікавлений, у тому, що позитивне розв'язання українського питання насамперед перебуває у сфері її політичних інтересів. Подібним чином він діяв 1710 р., готуючи велике національно-визвольне повстання в Україні, для успіху якого намагався втягнути у шведсько-московське протистояння Туреччину, залучити на свій бік кримського хана, вів переговори з молдавським господарем, розгорнув дипломатичну діяльність на Сході. Подібну методику український гетьман-емігрант застосовував у відносинах із Карлом XII та Ст.Лещинським. До неї повертався він, коли намагався використати в інтересах України військовий і дипломатичний потенціал Австрії, Великобританії, Голландії, Данії, Пруссії, Ватикану. Так, у 1725–1728 рр. П.Орлик уміло скористався суперечностями між ганноверською і віденською коаліціями, у боротьбі за Правобережжя одночасно роблячи ставку на Ст.Лещинського й Августа II; намагаючись визволити правобережний і лівобережний регіони, грав на польсько-російському протистоянні.

Заслугує на увагу лист, який П.Орлик 23 квітня 1734 р. відіслав на Січ. Наголошуючи на сприятливості політичного моменту, коли в боротьбі за польський престол Європа виявилася практично розділеною на два ворогуючі табори, гетьман звернувся до запорожців із закликом приєднатися до антиросійської коаліції й силою зброї домогтися визволення України: «Куди ж, если непостоянством нашим утратимо сейчас до висвобождения милой нашей Отчизни, николи уже такого не найдем и не дочекаемся в потомние часы»³⁹. Це його застереження виявилось пророчим. Востаннє доля повернула йому надію 1739 р., коли спалахнув черговий військовий конфлікт між Туреччиною і Росією. Знову П.Орлик доклав чимало зусиль, аби повернути увагу Порти до українського питання, спонукати кримського хана підтримати виступ запорозького козацтва. У черговий раз звернувся він до запорожців із листом, намагаючись підняти їх на антимосковський виступ в ім'я незалежності своєї держави⁴⁰. Однак знову його старання виявилися марними. Довга відірваність від України не дозволила П.Орликові врахувати однієї важливої тенденції – у наявних суспільно-політичних реаліях Запорозжя фактично втратило свої державотворчі потенції.

Найвищим досягненням активних дипломатичних акцій гетьмана, без сумніву, слід вважати те, що йому, єдиному зі спадкоємців Б.Хмельницького,

³⁸ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНТШ. – Т.134/135. – Л., 1924. – С.81.

³⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1774–1775. – Т.1. – К., 1998. – С.55–62.

⁴⁰ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – Санкт-Петербург, 1905. – С.787; Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. – 1882. – №6. – С.107.

майже на тридцять років вдалося вивести українське питання в епіцентр європейської політики (у подальшому такої тактики не без успіху намагався дотримуватися у своїй політичній діяльності його син Григор). В.Різниченко зазначав:

«Поставивши ціллю свого життя утворення західноєвропейської коаліції проти Росії, він, щоб схилити до цього держави, входив з ними в зносини, умовляв правительства їх для загального добра до війни з Росією, піднімав українське питання на різних мирових конференціях. [...] Не було в Європі ні однієї такої війни за все його життя, щоб він не пробував скористуватись нею для українських цілей»⁴¹.

Прикладом привернути увагу європейських монархів до України як фактора дотримання політичної рівноваги на континенті та гаранта безпеки на шляху планів російського самодержавства утвердити свою гегемонію можуть слугувати маніфест-звернення до європейських урядів 1712 р. та широковідомий «Вивід прав України» («Дедукція»), в яких володар гетьманської булави, апелюючи до природного права та уроків національної історії, розкривав мотиви, які спонукали українську еміграцію до боротьби з російським царатом. Доводячи справедливість цього протистояння, він, зокрема, наголошував:

«Усім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не будши ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Усім відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрізноманітніших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтвержені самим московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський. Усім відомо, що Петро, цар московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найясніший гетьман Іван Мазепа, із наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський. Козацька нація від фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного – повернути собі волю»⁴².

⁴¹ Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – С.25.

⁴² Маніфест Пилипа Орлика 1712 р. // Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції... – С.380.

Ми недаремно вдалися до настільки розлогого цитування, адже у цьому – вся сутність політичного кредо гетьмана-емігранта, ідеологічний стрижень його державницьких змагань, які він намагався оперти на норми міжнародного права. Оцінюючи орликівський «Маніфест до володарів і республік», сучасні історики стверджують, що він «сприяв піднесенню опії самого Орлика і справи України у думці європейської дипломатії»⁴³.

У другому політичному творі, написаному навесні 1712 – на початку 1713 рр. (слід зауважити, що його автентичність і авторство серед груп істориків викликають певні застереження), гетьман виклав своє бачення розвитку взаємовідносин між Україною та Росією; невблаганного процесу інкорпорації останньої козацької держави у свої політико-адміністративні структури; обґрунтував власне апелювання до урядів європейських держав у справі виборення незалежності України; застерігав, що у разі ігнорування цих вимог поширюваний на українських теренах інкорпораційний процес незабаром перекинеться і на інші європейські країни. Автор «Дедукції» підкреслював:

«Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали і проголосили стани України. [...] Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених лише тому, що повірили в союз»⁴⁴.

У цілому ж, якщо відкинути той негатив, що був створений навколо статті П.Орлика російською офіційною імперською історіографією (так, наприклад, його можна відчутти у закидах із боку А.Скальковського, який, нагадаємо, називав його «другом зрадника», «хитрим Орликом», «позірним спадкоємцем на гетьманство» тощо⁴⁵), то зі сторінок наукових праць постає цілком позитивний образ цього політичного діяча першої половини XVIII ст. Можна вважати, що його колективний історіографічний портрет найкраще узагальнив Б.Крупницький, який писав:

«Діяльність П.Орлика має значну вагу в історії українських вивольних змагань. Він був найвидатнішим представником першої української еміграції. Деякі політичні ідеї його мають ще й сьогодні своє актуальне значення. У його особі Україна здобула надзвичайно активного заступника, що принаймні тридцять років тримав українську справу в активному стані. І хоч як державний муж мав він певні хиби, свого завдання не сповнив, незалежної і з'єднаної України не здобув, то все ж таки його енергійна, вперта і невтомна праця не могла зостатися без наслідків. Вона полишила

⁴³ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С.451.

⁴⁴ Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С.86.

⁴⁵ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. – Ч.І. – Одеса, 1889. – С.33.

нам традиції, утворила певні зв'язки з Європою, поставила українську проблему як актуальне питання європейської дійсності першої половини XVIII ст., а це має своє значення не тільки для минулого України, але й для її майбутнього державного життя, в яким пороблені Орликом заходи можуть придатися для скріплення наших зв'язків з Європою на основі певної історичної традиції»⁴⁶.

П.Орлику не поталанило дочекатися того часу, коли козацька Україна знову постане самостійною європейською державою. Серце бунтівного гетьмана перестало битися 26 травня 1742 р. Він помер далеко від рідної землі, в Яссах, у злиднях, розлучений не лише з Батьківщиною, але й зі своїми сподвижниками, друзями, рідними. Як гетьман, П.Орлик не мав в Україні реальної влади. Саме тому мусив обрати для себе інше, аніж будь-хто з його попередників або наступників на цій посаді, поле практичної діяльності. Його програма об'єднання і проголошення незалежності Української козацької держави залишилася як великий теоретичний проект, здійснити який він неодноразово намагався, опираючись на зовнішні політичні сили. За це його нещадно критикувала в майбутньому частина дослідників. Інша ж, навпаки, намагалася зрозуміти і пояснити логіку такого його політичного прийому. Зокрема, до останніх належав М.Грушевський, який, наприклад, уважав, що «Орлик даремно пробував знайти собі яку-небудь підтримку в Європі, намагаючись зацікавити європейські держави українським питанням при всякому конфлікті їх з Росією»⁴⁷, адже їх власні політичні плани були занадто далекими від українських інтересів.

Складно сказати, чи мав якусь вагому підтримку його теоретичний проект у самій Україні – адже в цьому напрямі ще треба проводити серйозні наукові пошуки. Ясно одне: Пилип Орлик залишив по собі багату політичну спадщину, а також сина, що підхопив естафету самостійницьких змагань батька. І аніскільки не перебільшував В.Різниченко, коли стверджував, що «як борець за державно-політичну й національну незалежність України і апологет її самостійності П.Орлик займає цілком окреме місце в галереї українських національних діячів визвольного руху XVIII віку»⁴⁸. Цілком співзвучною цим словам є й характеристика гетьмана-емігранта шведським істориком А.Єнсенем. В опублікованому на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» нарисі він, зокрема, зазначав, що П.Орлик не покладав рук «у невтомній боротьбі за вимріяні образи визволення України»⁴⁹.

«Він знехтував усім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував і самим життям – аби піднести свою Вітчизну і визволити її з московського ярма», – так сам П.Орлик підсумував політичну діяльність свого попередника на найвищій в Українській козацькій державі посаді. У цих словах він

⁴⁶ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... – С.14.

⁴⁷ *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – С.250.

⁴⁸ *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя і діяльність // *Його ж.* Пилип Орлик – гетьман України; *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповідання. – К., 1996. – С.28.

⁴⁹ *Єнсен А.* Орлик в Швеції // ЗНТШ. – 1909. – Т.ХСІІ. – С.112.

напрочуд точно передбачив і власну політичну долю. «Дон Кіхот», як називав його М.Костомаров⁵⁰, він був не ідеалізованою політичною постаттю, а живою людиною з усіма притаманними їй чеснотами й вадами, гамою переживань, сподівань, пристрастей, життєвих перемог і поразок.

Пилип Орлик залишив глибокий слід в українській історії. Без сумніву, це був один із найвидатніших державників раннього нового часу, по достоїнству оцінити якого ще належить нащадкам. І йдеться не лише про написання повноцінної політичної біографії гетьмана, що, до речі, вимагає значної пошукової роботи в іноземних архівосховищах і сьогодні гальмується станом фінансового забезпечення академічної науки в Україні, а про створення всебічного портрета цієї обдарованої особистості, що неможливо здійснити як без урахування послідовної зміни подієвої панорами українських політичних реалій першої половини XVIII ст., так і тієї інтелектуально-духовної атмосфери, що панувала на той час у самій Україні; тих традицій європейської політичної культури, впливу яких у силу обставин не змогла не відчувати на собі українська політична еміграція; нарешті тих потужних потоків владно-політичних інтересів, що полонили міжнародний простір континенту і в безпосередній залежності від яких опинилося вирішення української справи.

⁵⁰ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – С.738.

The article attempts to offer the historical and historiography portrait of Ukrainian politician hetman in emigration Pylyp Orlyk in the first half of XVIII. Against the background of hetmans biography lightening up his political activity, directed at renewal of Ukrainian Cossack state. Special attention pays for P.Orlyk's theoretical political inheritance.

П.П.ГАЙ-НИЖНИК*

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ 29 КВІТНЯ 1918 р.: ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕБІГ ЗАХОПЛЕННЯ ВЛАДИ П.СКОРОПАДСЬКИМ

У статті відтворено події, що стали причиною падіння влади Центральної Ради, процес підготовки та обставини успіху державного перевороту на чолі зі П.Скоропадським, перебіг з'їзду хліборобів 29 квітня 1918 р. та роль у цих подіях внутрішнього й зовнішнього чинників.

29 квітня 1918 р. припинила своє існування Українська Народна Республіка. Державний переворот, здійснений організацією Українська народна громада, привів до влади генерала Павла Скоропадського, якого того ж дня було оголошено гетьманом із диктаторськими повноваженнями. Так на сім із половиною місяців виникла очолювана ним Українська Держава у формі гетьманату.

Утім, історики й досі сперечаються, які сили були визначальними в успіху гетьманського перевороту та в такому легкому падінні Центральної Ради. Тут варто насамперед з'ясувати і розвести у належні площини причинно-наслідкові аспекти. І одним із перших питань у цій галузі є не стільки, чому державний переворот відбувся так легко, а, щонайменше, в кількох інших, предтечних «чому»: чому взагалі постала потреба у радикальній зміні влади та чому переворот став можливим? Відповідь на ці «чому», як правило, апіорі не може бути однозначною, але її вихідні складові кореняться здебільшого не в особі П.Скоропадського, не в «підступах» консервативних (контрреволюційних чи буржуазних, як хотіли б їх назвати деякі сучасні адепти радянської історичної школи) кіл, не в більшовиках і навіть не в німецько-австрійському факторі, а в самій Центральній Раді чи, вірніше, – її провідниках.

Щоб внести ясність у поставлені питання, необхідно оглянути та зіставити самі факти перебігу змін влади у 1918 р., їх розвиток, характер, чинність і наслідки, перш за все з юридичного, історико-правового боку. Слід розглянути зазначені події не з погляду політичних уподобань або аналізу змісту, форми й здобутків того чи іншого державного утворення, представленого цими правлячими колами, а суто зі встановленого міжнародного погляду на визначення характеристики засобів опанування влади, виходити винятково з факту обставин її перебрання, не вдаючись до будь-яких політичних чи інших сентиментальностей.

Ще на світанку своєї історії (весна – літо 1917 р.) Центральна Рада формувалася із соціалістичних партій, організацій та спілок. В остаточному варіанті з 19 партій, представники яких перебували в її лавах, 17 мали виразне соціалістичне спрямування. До того ж система виборів до Центральної Ради не була загальнонародною (а отже – демократичною). Партії есерів

* Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.

та есдеків заздалегідь отримали (невідомо, з огляду на які пропорції делегування від населення) більшість місць. Буржуазно-демократичні, консервативні і ліберальні партії та організації не були допущені до участі у роботі Центральної Ради, а певні помірковані елементи просто витіснялися з неї. Таким чином, визначати УНР періоду Центральної Ради як «парламентську за формою, демократичну за сутністю, соціалістичну за ідейною спрямованістю»¹ – не зовсім вірно.

Більш доречним було б визначення, що УНР мала характер соціалістичної республіки з обмеженою демократією та ознаками соціально-класової системи народного представництва і революційного парламентаризму. Крім того, соціалістичними провідниками УНР фактично було узурповано не лише політичну владу (а отже, і можливість впливів на соціально-економічні шляхи розвитку країни), а й саме поняття належності до українства, українського народу, права будь-якого громадянина брати участь у визначенні долі власної Батьківщини. Несоціалістичні партії та організації (навіть національного, проте поміркованого спрямування), середні й заможні верстви населення (т.зв. середній клас), національна буржуазія були викинуті на узбіччя націєтворчого та державно-політичного процесу. Більше того, на практиці селянство та робітництво, від імені яких творилася нова українська державність і будувався новий соціальний лад, також були позбавлені можливостей і важелів впливу на соціально-економічну політику в державі, а республікою керувала лише група інтелігентів-романтиків.

Такий підхід призвів до неспроможності уряду не лише адміністративно опанувати країну, але й налагодити власну роботу. Ще 29 жовтня 1917 р. голова першого (соціал-демократичного) уряду Центральної Ради В.Винниченко практично визнав бездіяльність генеральних секретарів у справі розбудови державної урядової та адміністративної служби, коли заявив, що «перші часи роботи Генерального Секретаріату пройшли на зміцнення самого секретаріату в більш моральному смислі», а очолюваний ним «Генеральний Секретаріат існував досі більш фіктивно, ніж реально, бо у нього не було майже жодних органів і апаратів. Через те діяльність його не відзначалась широтою і помітністю, бо багато праці йшло на внутрішнє налагодження апарату»². Голова уряду нарікав на неготовність національної інтелігенції до відповідної роботи та загальну кадрову кризу, відсутність грошей і підтримки з боку Тимчасового уряду Росії³.

Військовий міністр Центральної Ради полковник О.Жуковський згадував про ті часи із захопленням і, водночас, з жалем та усвідомленням історичного заручництва політичної долі тогочасної УНР: «Майже кожен із діячів počував себе Наполеоном, počував себе героєм, призваним спасти отчизну і дати їй лад та порядок. Багато із них міркували в душі, що тільки він один покликаний і призваний історією до святого діла – відродження

¹ Пиріг Р.Я. Державна служба гетьманату Павла Скоропадського // Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С. 185.

² Народня воля. – 1917. – 31 жовтня; Нова Рада. – 1917. – 3 листопада.

³ Нова Рада. – 1917. – 3 листопада.

батьківщини. У цьому виявилось інтелігентське кружкове виховання і вплив російської культури. Чисті душею, з великими святими ідеалами, переповненим серцем робити і принести людству добро, любов та правду, але простої роботи, техніки в праці, адміністративного хисту і марудної мілкої щоденної роботи для них вона не була зрозумілою... Правда, не всі то з чистими намірами [...], щоб щиро працювати. Не треба забувати. Це був період перегонків у розрішенню політично-соціально-економічних питань, порівнюючі з совдепією. А такі обставини, в свою чергу, висували на підмостки політичного життя політиків демагогів, ріжних авантюристів, людей аморальних, безпринципних, які устраювали свої особисті інтереси і хтіли взяти від життя, від других людей що тільки можна взяти, але накладати високих обов'язків на себе, ні – це заборонялося, це не полягало в їхній натурі»⁴. О.Жуковський із розпачем зазначав, що такі обставини не могли сприятливо впливати на будівництво армії. Проте буде цілком справедливим зауважити, що всі ці фактори не могли негативно не позначитися й на процесі плідної діяльності органів державної влади, формування яких щойно розпочалося, а відтак і взагалі на перебіг національного державотворення за часів Центральної Ради.

Перш за все плідній роботі перешкоджала кадрова проблема. Штатне укомплектування відомств так і не набуло оптимального вигляду. Підбір працівників за соціальним походженням та партійною належністю викинув за межі державотворчої роботи досвідчених у таких справах фахівців середньої ланки. Непродумана кадрова політика призводила до того, що в органах виконавчої влади не було досвідчених, професійно підготовлених державних службовців.

Закон Центральної Ради «Про утворення українського народного війська» від 3 січня 1918 р. практично знищував ідею створення збройних сил УНР⁵. Після відмови від будівництва національної армії та усунення від служби кваліфікованих, але «соціалістично несвідомих», державних та інших службовців, до числа незадоволених політикою Центральної Ради потрапив і численний прошарок цивільних і військових службовців.

«Техніки, інженери, промисловці, дідичі, управителі культурних маєтків, всі інтелігентські сили, цілий вихований літами апарат новочасної суспільности, що міг би одиноким вирвати край з руїни, загнано в кут», – справедливо зазначалося на Всеукраїнському з'їзді хліборобів-демократів⁶. У підсумку, неспроможність уряду УНР налагодити в республіці апарат влади та механізм утілення у життя власних рішень сприяли виникненню в державі системної управлінської кризи. Реальна влада Центральної Ради та її урядів фактично поширювалася лише на Київ з околицями.

⁴ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.4.

⁵ Там само. – Ф.1076. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.2.

⁶ Вісти Всеукраїнського з'їзду демократів-хліборобів. – 1918. – 29 квітня.

Більше того, насправді Центральна Рада так і не стала «уособленням національно-демократичного фронту»⁷, позаяк саме її лідери розкололи спочатку український національний рух (самостійники були оголошені ними ледь не провокаторами, а середній клас та консервативні кола взагалі позбавлялися права бути представниками українства), а згодом було нівельовано й поняття демократичного фронту (взяти хоча б політику утиску профспілок, ставлення до несоціалістичних українських організацій та партій) тощо. На жаль, вона стала уособленням лише національно-соціалістичного фронту, а не національно-демократичного.

Таким чином, уже з перших місяців існування Центральної Ради її лідерами було закладено під щойно збудований фундамент УНР міну вповільненої дії. Для примусово усунених від можливості брати участь у політичному житті держави і впливати на її соціально-економічний розвиток (чи, скажімо, хоча б скласти офіційно визнану опозицію) середніх та великих землевласників, дрібної і крупної буржуазії різного ідеологічного й політичного світогляду, яка усвідомлювала неможливість легальним шляхом (як опозиція) зайняти політичну нішу в державі, цілком природним було прагнення здобути її силоміць. Параліч же влади та системна управлінська криза лише додавали наснаги тим, хто після українсько-більшовицької війни були вже не просто невдоволені Центральною Радою, а вважали її нездатною до політичного керівництва державою. Таке становище логічно почало й зближувати між собою ці різні, але однаково незадоволені кола, які розпочали процес власної структуризації та консолідації. Таким чином, у країні виникла ще й глибока системна політична криза.

Остаточну ж крапку у долі УНР, репрезентованій Центральною Радою, поставила криза економічна. Не спромігшись опанувати ситуацію (чи хоча б якимось чином поліпшити її), українська соціалістична влада втратила лояльність робітництва (саме лояльність, а не підтримку, адже її практично не мала), залізничників (що обслуговували важливу не лише з торговельно-економічного, а й з військово-стратегічного боку галузь), які понад чотири місяці не бачили зарплатні, протестними страйками паралізувавши країну. І, врешті, в підтримці Центральній Раді відмовили ті, кого вона вважала за свою соціальну базу, які були для неї взірцем українства – селяни. Село, унаслідок бездіяльності уряду УНР кинуте напризволяще, не пробачило Центральній Раді невирішеності земельного питання. Безземельні селяни почали на власний розсуд «господарювати», а дрібні хлібороби – самоорганізовуватися, аби вижити, проте й ті, і інші вже не вважали Центральну Раду за «свою» владу. Відсутність же армії і зовсім залишила УНР беззахисною як перед внутрішніми, так і зовнішніми загрозами.

Таким чином, увесь цей комплекс крайнощів, сукупність управлінської, політичної та економічної криз фактично ізолювали Центральну Раду та її уряд від власного народу і в усьому цьому й слід шукати причини падіння УНР. Сам же факт державного перевороту та різні аспекти його практичної

⁷ Солдатенко В.Ф. До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С.41.

реалізації є лише наслідками безкомпромісності провідників Центральної Ради у різних сферах суспільно-політичного життя і державотворчої неспроможності тогочасних соціалістичних керівників УНР.

Фактично Українська Народна Республіка була знищена ще протягом січня – лютого 1918 р. більшовиками, і причиною цього були не червоні війська, а вже названі вище фактори слабкості української державності. Програш війни був тільки наслідком і лише інший зовнішній чинник (німецький та австро-угорський) реанімував УНР. Із програшу війна перетворилася на перемогу з додатковими бонусами: офіційна державність, її визнання державами Четверного блоку (відтак УНР ставала суб'єктом міжнародних відносин), можливість здійснювати стабільні зовнішньоторговельні операції (навіть за тими умовами, які були визначені Берестейським договором від 9 лютого та сумарним торговельним договором від 23 квітня 1918 р., це мало поживити господарчі відносини в Україні й вивести УНР з економічного ступору), виготовлення достатньої маси національних грошей, захищених від підробок (що надало б коштів для вливання в економіку та на соціальну сферу) тощо. Проте головним бонусом для Центральної Ради була її захищеність і можливість відновити у країні стабільність та лад.

Центральні держави потребували продовольства, і їм байдуже було – дадуть його українські есери, соціал-демократи чи консерватори. Уряд УНР мав лише скористатися цією нагодою, відновити владні структури, здійснити реформи, проаналізувати причини власних невдач і, «залатавши» державотворчі прогалини, шляхом соціального й політичного компромісу повернути авторитет української влади у суспільстві. Проте курс уряду В.Голубовича не змінився, як і позиція Центральної Ради щодо принципів і форми державного будівництва! Отже, УЦР, а з нею й Українська Народна Республіка, за тієї структури владно-управлінських інституцій, які існували на той час, були приречені на падіння. Питання полягало лише в тому: коли, хто і в який спосіб підірве її іззовні, або коли ця вибухова суміш здетонує із середини. Сталося так, що обидва ці фактори вже визрівали практично одночасно, а у квітні 1918 р. визначили подальшу долю Центральної Ради та української державності.

Між тим у країні все більше загострювалося військово-політичне і соціально-економічне становище. Зростало обопільне напруження і в стосунках між Центральною Радою та німецько-австро-угорським командуванням. Берлін та Відень непокоїла безгосподарська політика уряду УНР, що ставило під загрозу продовольчу ситуацію в їхніх країнах. Крім того, союзницькі війська в умовах безладу у країні все більше і більше змушені були виконувати поліцейські функції, а це не лише зумовлювало ескалацію протистояння з населенням (яке мало на руках чимало зброї, достатньої для партизанської війни, і, до того ж, підбурювалося до опору самими українськими соціалістами), а й змушувало представників німецького та австро-угорського командування вже з березня 1918 р. раз у раз ставити перед своїм політичним керівництвом питання: чи для цього вони прибули в Україну і чи варто підтримувати в Києві режим, який здатен лише на декларації та соціалістичну риторичку?

Так, наприклад, 30 березня 1918 р. австро-угорський посол в УНР граф Й.Форґач у телеграмі до Відня, повідомляючи міністрові іноземних справ О.Черніну про жалюгідний стан залізничної галузі України, доповідав ще й про владний та господарчий хаос і «повний крах фінансової системи»⁸. Промайнула думка, що для виправлення становища «необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів»⁹. 2 квітня 1918 р. головнокомандувач 4-ї австро-угорської армії телеграмою з Одеси повідомляв головне армійське командування в Бадені та міністерство іноземних справ у Відні про критичний стан Центральної Ради, додаючи, що в Одесі ходять чутки, «що німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду»¹⁰, тобто, повалити Центральну Раду і встановити власну адміністрацію на військово-окупаційних засадах.

Отже, наприкінці березня – на початку квітня 1918 р. австрійська розвідка вже мала відомості про плани німців скинути Центральну Раду власними силами і «взяти на себе повноваження уряду». Як бачимо, наприкінці березня – на початку квітня ще не йшлося про пошук претендента на диктатора, а тим паче, про кандидатуру П.Скоропадського, який у березні лише прибув до української столиці.

Натомість німецько-австро-угорське командування дедалі більше переймалося здоланням величезних труднощів в отриманні обумовлених з урядом УНР продовольчих запасів, чому було кілька причин. Головною з них стало небажання переважної частини населення продавати продукти, навіть за пристойну платню, нещодавнім ворогам. Цьому стану сприяла й невизначена позиція самого уряду України, в якому тривали запеклі суперечки та контрагітація проти нових союзників, а також таємна діяльність агентів французького командування, які обіцяли залізничникам грошові винагороди за затримку кожного вагона з продовольством, що мав бути спрямований до Німеччини та Австро-Угорщини. Як наслідок, у бруксах коліс опинявся пісок, потяги зазнавали аварій навіть під час маневрування на станціях. Зі свого боку, німці жорстоко карали за будь-яку зумисну затримку ешелонів із продзапасами, іноді їм доводилося навіть споряджати власні війська для охорони потягів або ж важливих станцій¹¹.

Зрештою, німецьке командування висунуло вимогу до українського уряду, аби він розпочав організацію внутрішньої охорони. Пропонувалося з цією метою в кожному повіті сформувати спеціальний підрозділ (роту), але здебільшого всі ці заходи влада Центральної Ради провалила. Тим часом величезні запаси обох колишніх російських фронтів (Румунського та Південно-Західного) почали інтенсивно розкрадатися. Такі дії не залишили німецьке командування байдужим і позаяк, за договором з УНР, із цих

⁸ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Philadelphia, 1966. – Bd.I. – S.348–349.

⁹ Ibid. – S.349.

¹⁰ Ibid. – S. 347.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.54–55.

військових запасів третина мала бути передана німцям, вони зрештою встановили повний контроль над використанням та витратами цих запасів¹².

Поступово німецькі та австро-угорські війська почали прибирати до рук залізниці, склади озброєння, хлібні магазини, що призвело у квітні 1918 р. до політичного (дипломатичного) конфлікту між іноземним військовим командуванням та урядом УНР. Наказ німецького головнокомандувача в Україні фельдмаршала Г.Айхгорна про засів полів і заборону захоплення поміщицької землі від 6 квітня 1918 р.¹³, що його було видано без узгодження з українською владою, викликав різку критику з боку різноманітних діячів Центральної Ради. Уряд УНР заявив про скасування цього наказу, усвідомлюючи, що німецьке верховне командування ніколи не відмовиться від свого розпорядження. При цьому військовий міністр УНР розумів також і беспорядність вітчизняної влади не лише у взаєминах із вищим командуванням німецько-австро-угорських військ, але й щодо стосунків на рівні середньої та нижчої ланки командного складу в провінції. Уже на початку весни 1918 р., їдучи у с. Гриви на зустріч із німецьким генералом Клаузіусом, О.Жуковський усвідомлював, що влада УНР, позбавлена власних збройних сил та адміністративної вертикалі на місцях, змушена буде зіткнутися з численними проблемами у взаєминах із новими союзниками. «Фактично і фізично не можна уникнути свавільних вчинків німецького війська, – писав військовий міністр УНР, – а як додати ще, що відсутність адміністративних органів на місцях, які могли б зразу допомогти розібратись во всіх подібних бешкетах, цілком зрозуміло, утворює ненормальне взаємовідношення»¹⁴.

Ненормальність цих взаємин посилювалася також неспроможністю уряду Центральної Ради опанувати не лише адміністративну владу, а й фінансову та господарчу сфери¹⁵. Так, 8 квітня повноважний представник головного командування австро-угорської армії при уряді УНР подав звіт генерал-майору Вальдштеттену, в якому характеризувалися керівництво УНР, позиції Центральної Ради і міжпартійні стосунки. У документі, зокрема, констатовалося, що уряд УНР «спирається на положення соціал-революційних теорій (розподіл землі, монополізація зовнішньої торгівлі тощо), неопановані вияви яких кабінет не може стримувати безпосередньо, то завжди потрапляє до екстремальних ситуацій і невпинно підпадає під різку критику з боку меншості. Навіть серед таких крупних партій як, наприклад, соціал-демократична, дедалі більше звучать докори на адресу уряду в його відступі від загальноновизнаних соціал-демократичних засад, тоді як меншість звинувачує уряд у реакційному шовінізмі та безсиллі щодо зловживань владою окупаційних військ»¹⁶. Тут доречно відзначити три важливих факти: беспорядність

¹² ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.59.

¹³ Киевская мысль. – 1918. – 12 апреля; Народная воля. – 1918. – 13 квітня.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.57.

¹⁵ Див.: Гай-Нижник П.П. Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2008. – 32 с.

¹⁶ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – S.385.

уряду взагалі, розкол між двома найбільшими партіями (есдеками та есерами) і звинувачення соціалістичної опозиції також, але іншопартійного, уряду в безсилості протистояти все зростаючим самоправним діям іноземних військ. А це вказувало не лише на слабкість влади УНР, а й на те, що у стінах Центральної Ради відкрито звучать заклики до протистояння з німецькими та австро-угорськими силами. Чим не причина схилитися до рішення завдати превентивного удару по такій владі?! Над Україною примарою нависло німецьке: «Wir werden Ordnung schaffen» («Ми наведемо тут лад»).

Водночас у довірі урядові УНР відмовляли навіть його партнери по соціалістичній коаліції. У березні 1918 р. соціал-демократи розгорнули критику кабінету В.Голубовича, вказуючи, що соціалізація має «дрібнобуржуазну, утопічну і реакційну суть»¹⁷. Вони вимагали також змін до земельного закону та перегляду результатів виборів до Установчих зборів і терміну їх скликання. У цьому з ними солідаризувалися й соціалісти-федералісти, які пішли ще далі – через свою пресу заявили, що вимагають негайної зміни уряду і навіть принципів його формування¹⁸. Із 14 квітня 1918 р. Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) оголосила про свій перехід до різкої опозиції, а вже 27 квітня її ЦК ухвалив відкликати своїх міністрів¹⁹. Соціалістична владна коаліція фактично розпалася.

На той час одразу кілька правих груп в Україні також прагнули зміни влади в УНР. 9 березня 1918 р. представники підприємницьких кіл, фінансів і сільського господарства робили закиди уряду в бездіяльності, вказуючи у своєму зверненні, зокрема, на параліч економічного життя, хибність політики нерегламентованого робітничого контролю на підприємствах, згубну соціалізацію на селі. Автори документа вимагали здійснення кардинальних, але не соціалістичного характеру, реформ, зазначаючи при цьому, що владі УНР «необхідно відмовитися від тих ілюзій і утопій, які хочуть побудувати майбутнє України на соціалістичних началах у найголовнішій галузі її економічного життя – в сільському господарстві. До тих пір, поки не буде відновлено право власності, жодні зусилля щодо утвердження нормальних умов державного життя в усіх сферах – правовій, економічній, військовій та соціальній – не дадуть ніяких результатів»²⁰. 25 квітня 1918 р. від імені об'єднаних організацій промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України (Протофіс) вони виробили «Декларацію урядові Української Народної Республіки», де вказали на своє бачення фінансово-економічного розвитку країни і знову вимагали відмови від соціалістичних експериментів та проведення фахової політики у всіх сферах державного життя²¹.

І якщо хлібороби-демократи, починаючи з березня 1918 р., ще прагнули через пресу та прямий тиск на Центральну Раду (відомі делегації від з'їзду

¹⁷ Робітничая газета. – 1918. – 26 березня.

¹⁸ Нова Рада. – 1918. – 3 березня.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1; Нова Рада. – 1918. – 28 квітня.

²⁰ Киевская мысль. – 1918. – 10 марта.

²¹ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – 28 (15) апреля.

хліборобів у Лубнах, скликаному Українською демократично-хліборобською партією (УДХП) тощо) домогтися кардинальних змін в аграрній політиці, скасування підсумків виборів до Установчих зборів, забезпечення рівних умов щодо політичної діяльності поряд із соціалістичними партіями і несоціалістичними та поповнення своїми членами Центральної Ради²², то інші праві кола України вже не вірили в можливість легальним шляхом досягти змін у країні.

Об'єднане в Раду зем'ян правобережне польське поміщицтво за допомогою австро-угорських підрозділів уже почало репресії проти селян і «збирання» своїх маєтків. У політичному ж плані польські заможні кола в Україні взагалі раді були б не лише зміни влади в УНР, а й повній ліквідації української державності, залюбки сприйнявши бодай австрійський протекторат над Правобережжям. Дзеркальним відображенням на Лівобережжі був про-російський Союз хліборобів (Союз земельних власників) – але вже з готовністю прийняти німецьке правління. 12 квітня 1918 р. його представники надіслали до Центральної Ради телеграму з вимогами не лише негайного припинення експериментів щодо соціалізації землі, а й відставки уряду та розпуску Центральної Ради, аби та «не наразила в подальшому на себе жорстокого, проте справедливого гніву чесного трудящого населення України»²³. Не очікуючи належної реакції від керівних кіл УНР, 22 квітня 1918 р. Союз земельних власників запропонував німецькому оберкомандо докладно розроблений план утворення в Україні генерал-губернаторства, в якому правитель визначався б німецьким командуванням і керував підвладною йому територією за допомогою очолюваних ним же збройних сил та призначених знову ж таки ним особисто членів директорії. Крім того, великі землевласники пропонували скликати у створеному генерал-губернаторстві відповідні законодавчі збори, які мали б скасувати закони Центральної Ради²⁴.

Такі привабливі як для німців, так і для австрійців пропозиції, здавалося б, мали бути прийнятними для Берліна й Відня. Проте керівництво провідних Центральних держав усе ж не могло дозволити собі подібних заходів і мало зважати принаймні на кілька серйозних застережень. По-перше, такі кроки з будь-якої однієї сторони викликали б природні «тертя» з іншою; поділ України на зони впливу – це одна справа, а поділ на зони прямого військового управління, а отже, і економічної експлуатації країни – зовсім інша; Німеччина та Австро-Угорщина елементарно не мали часу на рутинне з'ясування стосунків не лише між собою, а й з Туреччиною та Болгарією, що вимагало б переписання квот на отримання продовольства, збіжжя, сировини з України між ними. Це б неминуче призвело якщо не до розколу, то до надзвичайного загострення і без того напружених стосунків у середині Четверної коаліції.

²² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород; Нью-Йорк, 1932. – Т.2. – С.16–17.

²³ Невсвілький О.О. Полтава у дні революції та в період смуги 1917–1922 рр. – Полтава, 1995. – С.52–53.

²⁴ Папакін Г. Українська народна громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ. – К., 2008. – Вип.39. – С.137.

Тим паче, що такі «тертя» уже виникли між провідними Центральними державами, приводом до яких стали намагання австрійців докорінно змінити формат їх спільної з німцями присутності в Україні. Справа в тому, що віденський уряд вирішив, що вся Київщина мала б бути об'єднана з Галичиною в окрему територію під протекторатом Австро-Угорщини. На думку австрійців, після краху російських Румунського та Південно-Західного фронтів для них війна з Росією добігла кінця, і вони могли висувати свої окремі умови післявоєнного влаштування в остаточному вигляді. Проти цього рішуче заперечив уряд Німеччини, який дотримувався позицій, що війну іще не завершено й не на часі вести розмови про створення будь-яких постійних політичних угруповань. Натомість німці вважали зайняття України важливим стратегічним здобутком для втілення своїх подальших планів: отримати від УНР обіцяну третину всіх запасів колишніх Румунського та Південно-Західного фронтів, а також дати власним військам, що були зняті з фронту, спокійно відпочити в Україні, уникнувши при цьому виснаження власної території. Крім того, німцям необхідно було, рухаючись теренами України на південний схід, підготувати базу для операцій проти британської Індії, тим паче, що задля розробки такого плану вже було організоване окреме оперативне бюро²⁵.

По-друге, хоча німецька військова партія і пропонувала на певному етапі оголосити Україну окупованою, подібно до Польщі, проте, як справедливо зазначав начальник особистого штабу П. Скоропадського – Б. Стеллецький, для планомірного втілення цього наміру знадобилася б така величезна кількість чиновників і таке значне підсилення військ, що в підсумку постала б потреба у більш значних силах, аніж ті, котрі оперували на колишньому Південно-Західному фронті, а чиновників не вистачило б зі всієї Німеччини²⁶.

По-третє, ліквідація української державності серйозно зашкодила б репутації Центральних держав на міжнародній арені і дала б додаткові козирі антантівській пропаганді. Не менш важливим був і такий аспект – сприйняття подібного кроку громадськістю та політичними колами у, власне, самих країнах Центрального блоку. Як відомо, у Німеччині були досить впливові діячі, що вважали доцільним існування української держави як з геополітичного, так і з економічного погляду, а численні представники соціал-демократії в райхстагу неминуче б використали такий необачний крок на свою користь. В Австро-Угорщині ліквідація України як державного утворення зумовила б не лише політичне загострення, а й ускладнення в національних краях, не кажучи вже про проблеми в Галичині. У Туреччині та Болгарії громадськість також не проковтнула б цей крок, який викликав занепокоєння і влади, позаяк вказував би на неповагу до союзників.

І, нарешті, по-четверте, утілення в життя цього проекту неминуче запалило б пожежу визвольної боротьби українського народу проти окупантів, в яких уже не було б політико-ідеологічного прикриття у вигляді

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.46–48.

²⁶ Там само. – Арк.65–66.

Берестейського договору та київського уряду. До того ж, очолити цю боротьбу могли (і вже були готові) не лише соціалісти чи праві організації, а й більшовики чи навіть (водночас) російська Добровольча армія. Нове відновлення другого фронту на сході Європи з цілком імовірною можливістю взагалі втратити будь-який економічний зиск від палаючої у вогні України було небажаним для Центральних держав, і їх провідні політичні кола всі ці загрози цілком усвідомлювали.

Відтак німці запропонували розмежувати сферу впливу між союзниками таким чином, що вся територія від лінії Волочиск – Жмеринка – Катеринослав і далі на південь переходить під вплив австро-угорського командування, а на північ – німецького. При цьому німці переймали на себе охорону кордонів на сході, і за це під їх контроль передається територія України на схід від Дніпра. Для підтримки внутрішнього порядку в усіх значних населених пунктах мали розташуватися гарнізони військ союзників, а решта території переходила під українську охорону. При уряді УНР слід тримати посланців Центральних держав, а вище керівництво справами в окупованих територіях доручалося німецькому головнокомандувачу в Києві. Австрійці довго не погоджувалися на подібне рішення, проте німецьке командування рішуче наполягало на своїй позиції і навіть, задля більшої зговірливості своїх союзників, спрямувало до Одеси частину своїх військ, запропонувавши австрійцям здійснити подібне щодо Києва. Австро-угорське командування відмовилося від такої пропозиції, і водночас із невдоволенням проковтнуло прибуття німецьких військ до Одеси та Катеринослава²⁷.

Таким чином, ані німці, ані австро-угорці навесні 1918 р. не могли дозволити собі втягнутися в таку авантюру, як ліквідація української державності, але й змиритися з існуванням Центральної Ради теж уже були неспроможні. Відтак з'явилася ідея зробити ставку на людину, яка б здатна була не лише очолити збережену українську державу, сформувати дієвий несоціалістичний уряд і певною мірою об'єднати навколо себе більшу частину українського населення та партій із різною спрямованістю, але й здійснити такий переворот. Загальний задум щодо його плану й технології виник у начальника німецької військової контррозвідки та поліції майора генерального штабу Гассе. Він же й узявся за втілення його на практиці.

Діючи через своїх агентів із числа місцевої інтелігенції, які, як свідчив згодом Б.Стеллецький, і самі не усвідомлювали того, що стали знаряддям у руках Гассе, німецька контррозвідка домоглася від уряду Центральної Ради дозволу на проведення з'їзду представників хліборобства і землевласників. Одночасно розпочалися приховані переговори з окремими представниками українства про доречність відновлення в Україні історичного національного правління у вигляді виборного гетьманату²⁸. Претендентів у ті бурхливі часи було чимало. Перемовини велися з М.Міхновським, Є.Чикаленком, Б.Ханенком, проте лише задля розпорошення уваги. Головними особами, на яких німці збиралися зробити ставку й розпочати співпрацю у підготовці до

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.50–51.

²⁸ Там само. – Арк.66.

усунення Центральної Ради, були П.Скоропадський, І.Полтавець-Остряниця та І.Луценко.

І.Полтавець-Остряниця, котрий походив із гетьманського роду, приваблював як смілива й рішуча людина, яка була пройнята ідеєю відновлення гетьмансько-козацьких традицій в Україні, пов'язана з вільнокозацьким рухом і готова на будь-які комбінації, що запевняли йому вигоду чи владу. Проте на той час Вільне козацтво не становило потужної та сконсолідованої сили, а політичні авантюризм і неусталені переконання І.Полтавця-Остряниці негативно впливали на його репутацію.

Більш серйозною кандидатурою був лікар І.Луценко, який, фанатично відданий ідеї української державності та гетьманства, був не лише талановитим оратором, що міг повести за собою народ, але й сильним і наполегливим організатором, належав до поміркованих соціалістів (добре згуртованої політичної сили – партії соціалістів-самостійників, що перебувала в опозиції до тогочасного уряду Центральної Ради) і підтримував контакти з українськими військовиками, переважно старшинами загону К.Прісовського, до формування якого мав безпосереднє відношення. Проте така сильна, вольова і принципова натура, як І.Луценко, що має усталені політично-партійні та ідеологічні переконання, і яка, до того ж, є твердим поборником української державності, міг би виявитися досить незручним для Відня і Берліна гетьманом.

Генерал П.Скоропадський походив із гетьманського роду, був аристократом-багатієм, що, не сповідуючи соціалістичних поглядів і не маючи власної міцної політичної партії, проте здобув прихильників серед частини військовиків та заможних верств суспільства, почав формувати навколо себе помірковану праву організацію й, за характеристикою багатьох людей, котрі його знали, був слабовольною, проте досить честолюбною людиною.

Як згадував майбутній начальник особистого штабу гетьмана Б.Стеллецький, «після ретельної перевірки цих трьох кандидатів та з огляду на те, що монархісти, які оточували німецьке командування, посилено схилилися останнє на бік свого кандидата, воно зупинило свій вибір на Скоропадському, розраховуючи знайти в ньому точного виконавця своїх накреслень. Крім того, вони розраховували, що як людина петроградського вищого кола, він зуміє підтримати престиж вищої влади в країні і що з ним легко буде домовитися»²⁹.

П.Скоропадський був нащадком гетьманського роду, що мало не лише вгамувати тугу народу за сильним лідером та ідеалізованим минулим Гетьманщини, задовольнивши романтичні пориви частини молоді, а й підживити його особисті чесноти стати керівником не гіршим за «славних предків». Його соціальний статус мав заспокоїти великих власників і буржуазію (родина Скоропадських володіла сотнями тисяч десятин землі в різних частинах Росії та України, міською нерухомістю, акціями різних підприємств та вільною готівкою в банках, зберігала картини, речі старовини та єдину

²⁹ Там само. – Арк.67–68.

у світі колекцію табакерок), а служба при дворі імператорським флігель-ад'ютантом – російські націоналістичні кола.

Як відомий бойовий генерал двох воєн (російсько-японської та Першої світової) він мав бути позитивно сприйнятий російським офіцерством, а як українізатор 34-го армійського корпусу – українськими старшинами. Зовсім нещодавні події 1917 р., коли П.Скоропадський зі своїм 1-м Українським (колишнім 34-м) корпусом перейшов під юрисдикцію Генерального секретаріату військових справ і врятував від повалення збільшовиченими загонами Є.Бош Центральну Раду, як і його призначення командувачем військ УНР на Правобережжі, повинні були примирити з його владою не лише українські патріотичні кола, а й поміркованих соціалістичних діячів, що були членами тієї ж Центральної Ради. Ці його кроки мали вказувати на те, що він був не просто лояльним, а прибічником української державності й позитивно сприймав соціальні реформи, навіть якщо не поділяв їх радикалізму. П.Скоропадський був отаманом Вільного козацтва, основу якого становили дрібні та середні хлібороби, а отже, і цей прошарок населення (до того ж – озброєного) мав не лише позитивно сприйняти його як нового керівника держави, а й підтримати у провінції. І, нарешті, як людина військова, з бойовим досвідом, він викликав повагу в окупаційного командування та втілював надії народу на припинення анархії у країні, а загалом – сподівання на спроможність встановлення ладу та початок відновлення нормального життя. До того ж, у розпорядженні генерала П.Скоропадського була власна організація – Українська народна громада (УНГ).

В.Солдатенко не погоджується з раніше висловленою автором (спільно з О.Отт-Скоропадською) тезою, що плани державного перевороту визріли у П.Скоропадського самостійно і здійснював він їх самотужки³⁰, але сам перед цим запереченням зазначає: «Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії «руйнівним силам» виникла у П.Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р.»³¹. Але ж у січні 1918 р. в Україні ще не було австро-угорсько-німецьких військ, отже, він (П.Скоропадський) дійшов такого висновку сам, бачачи абсолютну безпорадність уряду УНР та Центральної Ради, а успіхи більшовиків ще більше переконали генерала в його правоті.

Уже у грудні 1917 – січні 1918 рр. П.Скоропадський ретельно готувався до повалення Центральної Ради саме силовим шляхом. Він був почесним отаманом Вільного козацтва, яке фактично мало дві течії – проурядову (демосоціалістичну) та антиурядову (консервативну). Остання, представлена генеральною радою, тон в якій задавав І.Полтавець-Острияниця, прагнула створити головний кістяк організації з дрібних і середніх хліборобів-власників, що став би оплотом перевороту. У Києві ж тоді у П.Скоропадського вже сформувався гурт, який, власне, був акумулятором плану повалення Центральної Ради. Останній міністр військових справ УНР полковник

³⁰ Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П. Павло Скоропадський. Коротка хроніка життя (1873–1945) // *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.40.

³¹ Солдатенко В.Ф. До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. – С.44.

О.Жуковський згадував, що ще перед приходом у столицю більшовиків ця група (П.Скоропадський, І.Полтавець-Острияниця, І.Луценко та ін.) уже була сформована і провадила активну діяльність із залучення до своїх лав прихильників, зокрема з кола військовиків. «Я знав про те, – зазначає О.Жуковський, – що у нього (Луценка – П.Г.-Н.) та других діячів, Острияниця-Полтавець – Скоропадський і інші, відбуваються таємні засідання в отелі на Хрещатику біля Бесарабки, навіть отримав і я запросини на одно із таких засідань. Але не пішов, бо переконаний, що гетьманство на Україні зараз доведе її до загибелі, до знищення всіх демократичних здобутків і кине в обійми нової анархії»³². Як видно, спектр залучення потенційних членів цієї організації був досить широким і такою мірою, що про «таємні» збори її ядра знали навіть ті, чия владу планувалося повалити (!), адже О.Жуковський на той час був товаришем військового міністра УНР. Головним ідеологом гетьманства в цій організації був уже немолодий лікар з Одеси, член Центральної Ради і один із лідерів партії соціалістів-самостійників І.Луценко, який, за словами О.Жуковського, був старим щирим патріотом-українцем досить цікавого типу, «помішаний на ідеї відбудовання на Україні гетьмана і гетьманської влади»³³. Очевидно, саме І.Луценко спільно з І.Полтавцем-Острияницею схилив П.Скоропадського вперше серйозно замислитися не лише над питанням повалення Центральної Ради, а й над ідеєю відродження гетьманства.

Отже, на початку 1918 р. у П.Скоропадського вже склався альянс із генеральною радою Вільного козацтва (І.Полтавець-Острияниця, В.Кочубей) та партією соціалістів-самостійників (І.Луценко), якими провадилася підготовча робота у двох основних напрямках: цементування і розвиток таємної організації, зміцнення та посилення навколо генеральної ради Вільного козацтва заможних і середньозаможних хліборобів.

Утім, для успішного здійснення державного перевороту, як правило, потрібні не лише таємна організація, як його мозковий центр, та озброєні загони добровольчого характеру на місцях, якими по суті мали стати прихильні до П.Скоропадського вільні козаки, а й дисциплінована та регулярна армійська формація. Такою воєнною одиницею мав, за задумом П.Скоропадського та І.Луценка, стати загін, який у січні 1918 р., напередодні евакуації Києва, почав формуватися на чолі з К.Прісовським для боротьби з більшовиками. Це був окремий військовий підрозділ, особовий склад якого на той час складався майже винятково з колишніх старшин-офіцерів, які не мали певного, з погляду соціалістичного керівництва УНР, політичного обличчя, проте були ворогами більшовиків, з якими вони й прагнули вступити у боротьбу.

Саме у формуванні цього «отряду» зі старшин активну участь брав І.Луценко, який постійно приходив до відомства військових справ і наполегливо прагнув та докладав багато зусиль в його становленні, а також через таємну організацію П.Скоропадського безпосередньо залучав старшин до загону. О.Жуковський із цього приводу згадував: «Так от Луценко виявив

³² ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.51 зв.

³³ Там само.

бажання допомогти в організації отрядів для боротьби з більшовиками. Мені і в голову тоді не могло прийти, що намір Луценка входив в плани отої компанії (П.Скоропадського, І.Полтавця-Остряниці та ін. – *П.Г.-Н.*). Правда, отряд швидко став формуватися, але хвилі нашого пробування в Києві були вираховані, а тому не закінчився формувати й на чолі з Прісовським вирушив із Києва з нами. Луценко як шеф залишився при цьому отрядові. Він став добиватись, щоб відділи Прісовськ[ого] називались загонами. Таку невинну забаву я задовольнив. Потім виявилось, що на цей отряд Луценко став дивитись як на цілком власний отряд і що ймення загін входило в план тої козацької ради, які були в Білій Церкві. Почесним батьком козацької ради був Скоропадськ[ий]. Козацька рада стала також формувати загони на боротьбу з більшовиками, але вона одночасно вела боротьбу і проти Центральної Ради, висовуючи гетьманом Скоропадського з цілком не демократичними принципами³⁴. Зазіхання І.Луценка на керівництво загonom викликало різкий протест К.Прісовського, який пригрозив тому вигнанням і доповів про ці факти О.Жуковському. Після цієї доповіді, як зазначав сам товариш (заступник) військового міністра (невдовзі – міністр), йому «стало більш очевидним, що тут знаходиться одно кільце «самостійницького ланцюга», і клубок закулісив'я уже почав передо мною трохи розплутуватись»³⁵. Зі свого боку, І.Луценко розпочав наполегливо перетягувати на бік прогетьманської організації самого О.Жуковського, який, проте, через певний час, після жорсткої розмови, заборонив йому вести гетьманську агітацію.

Тим часом вільнокозацькі загони були вигнані з Білої Церкви більшовиками, а сам П.Скоропадський та його оточення з генеральної козацької ради подалися на Звенигородщину – під захист загонів отамана М.Шинкаря. У Звенигородку вони прибули 26 січня і зупинилися в готелі «Англія», де мешкав тоді М.Шинкар³⁶. Той, своєю чергою, невдовзі повідомив про плани П.Скоропадського товаришеві (заступнику) військового міністра УНР О.Жуковському. Посадовець дізнався, що П.Скоропадський намагався перетягнути отамана на свій бік і радив М.Шинкареві піти з ним у Румунію, де мав намір оголосити набір добровольців до свого війська, що буде споряджене на гроші, які дасть Антанта, а потім рушити на «визволення» України. Проте М.Шинкар не пристав на пропозицію отамана Вільного козацтва, а натомість на нетривалий час заарештував П.Скоропадського та його супутників, після чого, однак, згодом звільнив³⁷. Відтак плани за допомогою звенигородських козаків дістатися Румунії та, отримавши там фінансову й, очевидно, військову допомогу, набрати військо з добровольців для боротьби з більшовиками, а, імовірно, разом і проти соціалістичної Центральної Ради, не здійснилися. Таким чином, із січня 1918 р. під час українсько-більшовицької війни, та з приходом із лютого у країну, як здавалося на перших порах, союзних і прихильних до уряду УНР німців та

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.51 зв. – 52.

³⁵ Там само. – Арк.52 зв.

³⁶ *Скоропадський П.* Від початку 1918-го року до проголошення гетьманства // Хліборобська Україна. – Кн.ІV. – Зб. VII і VIII. – Відень, 1922–1923. – С.45–46.

³⁷ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.52–52 зв.

австро-угорців, план силового усунення Центральної Ради від влади цілком логічно повинен був відпасти. Проте, як виявилось, ненадовго.

О.Жуковський згадував, що вже у березні 1918 р., після повернення Центральної Ради до Києва, «повелась серед козаків отряда Прісовського, тепер Натієвського, агітація проти Центральної Ради, зміни її політики, проти жидів, проти того, що необхідно національний кабінет – як будто тоді не було національного кабінету і т.и. Стали поговарювати о перевороті. Назначен був вже і день – вівторок, про що мені стало відомим за оскільки день. Треба було негайно приймати рішучі заходи. Сил у мене під рукою не було так багато, щоб можна було покластись на них»³⁸. Військовий міністр зазначав, що в його розпорядженні було лише 1500–1800 січовиків, а тому йти на відкрите протистояння з заколотниками він не міг, відтак вирішивши відправити ненадійні частини на більшовицький фронт. Було віддано відповідний наказ про спішний вивід групи Натієва з Києва, проте міністра одразу обсіли численні як політичні (І.Луценко, О.Степанеко, О.Устимович), так і військові (надто О.Шаповал та П.Болбочан) діячі, аби той залишив цей підрозділ у столиці. Однак, попри всі заходи, група Натієва таки була виведена з Києва в березні 1918 р.³⁹

Саме у той час генерал П.Скоропадський, у солдатській шинелі, без засобів до існування, прибув у столицю України. Тут він зустрів кількох своїх петроградських знайомих, які допомогли йому грошми, та оселився у друго-розрядних мебльованих кімнатах готелю «Кане» на розі вулиць Хрещатик і Фундуклівська. Незабаром до нього приєднався його підлеглий по 1-му (колишньому 34-му) армійському корпусу Г.Зеленевський, встановилося коло для спілкування та знайшлися однодумці. Тоді ж до П.Скоропадського дійшли чутки про наміри німців втрутитися у спосіб правління в Україні.

Так думка генерала про зміну уряду та суттєву корекцію соціально-економічного курсу країни знову набула актуальності. Проте за нових внутрішніх військово-політичних умов (перебування в Києві чималого німецького гарнізону) колишні плани повалення Центральної Ради мали зазнати істотних змін. Спочатку це питання обговорювалося в обмеженому колі осіб, але згодом розпочалася праця над створенням власної організації та пошук прибічників ідеї перевороту. Невдовзі навколо генерала згуртувалася досить міцна група, яка виявила згоду підтримати його кандидатуру. Відтак П.Скоропадський створив у Києві таємну організацію – Українська громада (згодом Українська народна громада), яку з часом планувалося переформатувати у партію.

Програма УНГ складалася з 39 пунктів. Серед основних засад організації були створення твердих підвалин для досягнення самобутності, процвітання, єдності та самостійності наново відродженої України, національної єдності всіх українців, проголошення української мови державною. Щодо прав громадян України, зокрема, наголошувалося на праві власності як основі людської культури. Земельне питання мало б базуватися також на

³⁸ Там само. – Арк.117 зв.

³⁹ Там само. – Арк.77–77 зв.

принципі гарантування приватної власності. Водночас держава мала право відчуження землі у великих власників і забезпечення нею хліборобів, насамперед козаків і тих, хто захищав Україну від зовнішніх та внутрішніх ворогів, у таких обсягах, що забезпечували заможне існування хліборобських родин.

Найбільш ґрунтовно і широко був представлений економічний блок програми, в якому, крім загальних тез щодо піднесення приватного підприємництва, ролі держави як його покровителя і заохочувача, відновлення господарства, було чітко виписано реформу оподаткування та необхідність створення обмеженої кількості державних монополій. Водночас передбачалася ліквідація як зовнішньої, так і внутрішньої торговельної монополії держави. Ретельно було розроблено заходи у сфері відновлення транспорту, в тому числі автомобільного загального користування з доступними тарифами.

У соціальній сфері пропонувалося законодавство, засноване на державному страхуванні праці, її охороні, особливо на шкідливих для здоров'я виробництвах, та вирішенні всіх спірних між працею й капіталом питань через примірювальні камери. У галузі судочинства було задеклароване прагнення до повної незалежності суду, перегляду цивільного та кримінального кодексів, реформування слідства, цивільного і виконавчого процесів тощо. Окремим розділом програми був культурно-освітній та охорони здоров'я, яким декларувалася турбота партії (УНГ) про «всебічний розвиток освіти», її доступність для всього населення. Мовами викладання мали бути: у нижчій школі – українська; у середній і вищій – за вибором учнів, але з обов'язковим вивченням державної (української) мови. Зазначимо, що у приватному житті громадяни мали б право використовувати також і російську (у східних губерніях) та польську (у західних) мови поряд з українською.

Програма УНГ не передбачала зміну назви держави – Української Народної Республіки, проте закликала зважати на досвід «національно-історичного минулого», а відтак запобігти крайнощам як самодержавного способу правління, так і «відсторонених теорій максималістів» (тобто, як легко зрозуміти, більшовиків та лівих українських соціалістичних партій). Форма ж державного устрою та правління в країні мала бути встановлена відповідно до «вільно висловленої волі народу»⁴⁰.

Як видно із програми, Українська народна громада не мала наміру встановлювати диктатуру П.Скоропадського. Однак серед її членів уже визрівали думки про передачу влади одній особі з диктаторськими повноваженнями та запровадження гетьманства (правник Парчевський). Загалом по Україні УНГ могла розраховувати на 1500–2000 осіб, і вже вела активні перемовини з різними правими колами (українськими самостійниками, УДХП, Радою зем'ян, Союзом землевласників), готувалася до захоплення влади. До складу Української народної громади у Києві входило 300–400 членів і прихильників (старшини й вояки 1-го Українського корпусу, старшини школи прапорщиків та козаки вільнокозацьких формувань, окремі

⁴⁰ *Геращенко Т.С.* Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. – К., 2000. – Вип.4. – С.199.

цивільні діячі й члени Союзу землевласників). Водночас твердження, що УНГ мала у столиці потужну і чисельну мережу, не відповідає дійсності. Як засвідчував начальник гетьманського штабу Б.Стеллецький, у Києві на час перевороту організація П.Скоропадського на з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р. мала у своєму розпорядженні лише 22 офіцерів⁴¹.

Серед провідних членів УНГ були працівник залізниці О.Луцаков, інженер-залізничник Б.Бутенко, член Союзу земельних власників А.Вишневецький, великий землевласник, полковник у відставці й лідер київських монархістів Ф.Безак (близький до німецького командування), банківський діяч А.Ржепецький, правник і економіст О.Палтов, М.Гіжицький, генерал-майор В.Дашкевич-Горбатський, полковники Бенецький, Г.Зеленецький, В.Каракуца, В.Глинський, капітан Богданович, осавул В.Кочубей, підпоручик Яворський-Кулібаб, прапорщики Г.Лук'яненко-Лук'янов, В.Павелко, ротмістр О.Сахно-Устимович, наказний отаман Вільного козацтва І.Полтавець-Остряниця та ін.

Спочатку П.Скоропадський планував змусити Центральну Раду самореформуватися та змінити уряд на правий, але незабаром зрозумів, що на це сподіватися марно. Якщо вірити його спогадам, то П.Скоропадський у березні ще не думав про гетьманство у вигляді диктатури, і лише після 10 квітня змушений був остаточно визначитися з переворотом і розпуском Центральної Ради, позаяк дізнався про можливу ліквідацію німцями української державності.

На початку квітня, відповідно до вже згадуваного плану німецької контррозвідки, німці почали шукати шляхи до встановлення контакту зі П.Скоропадським. Перша така зустріч відбулася 11 або 12 квітня 1918 р. із майором Гассе (з його ініціативи). Німецького офіцера надзвичайно цікавила Українська народна громада. Він виклав П.Скоропадському німецьке бачення усунення від влади Центральної Ради, яке полягало в таких тезах: переворот повинен мати вигляд волевиявлення народу, аби німецький райхстаг, а надто його соціалістична частина, не протестував; слід заздалегідь забезпечити, щоби на цьому «волевиявленні» більшість погодилася з потрібною кандидатурою; обранню бажано надати питомих національно-історичних форм⁴². Видається ймовірним, що подібна розмова відбулася і з І.Луценком, про що згодом побічно засвідчить один досить показовий факт – на з'їзді хліборобів, де обиратимуть майбутнього гетьмана.

Після зустрічі з майором Гассе П.Скоропадський зрозумів, що за потреби він зможе знайти спільну мову з німцями і, як зазначав він сам у спогадах, «відчув, що чекати нічого, що всі обставини складаються так, що потрібно діяти рішуче, що чекати допоки через партію що-небудь вийде, може бути, буде запізно, а головне, мене лякало 12 травня (дата запланованого скликання Установчих зборів – П.Г.-Н.). Офіцерства і людей, співчуваючих і рішучих, у мене на той час набралось багато, лише б німці не завадили. Проте тут я відчував, що можна їх переконати тримати негласний нейтралітет.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80.

⁴² Там само. – Арк.77–78.

Я цілу ніч не спав, але на ранок, нікому не сказавши, я був достеменно готовий діяти рішуче і негайно»⁴³.

Як бачимо, зустріч із представником оберкомандо підштотвхнула П.Скоропадського до активізації підготовки перевороту. Проте аж ніяк не стала визначальною, оскільки такі плани вже давно виношувалися майбутнім гетьманом та його прихильниками. Рано чи пізно і німцям, і Українській народній громаді довелося б узгодити свої позиції, позаяк усі вони мали одну мету – повалення Центральної Ради, а обставини, що склалися на той час в Україні, неминуче б змусили ці дві сили дійти до координації своїх дій. Попри це, окупаційне командування лише знайомилося зі П.Скоропадським і аж ніяк не визначилося на користь його кандидатури.

Отже, П.Скоропадський активізував підготовку до перевороту і на другий ранок після розмови з майором Гассе він «зараз-же покликав [...] до себе полковника Сахна-Устимовича й полковника Каракуца, і доручив їм негайно набирати офіцерів, не роз'яснюючи цим офіцерам поки що конкретної цілі наших заходів, бо необхідно було зберегти наш план в повній тайні, аби unikнути арештів і провалу цілої справи. Гіжицькому також було доручено вербувати офіцерів і зібрати відомости про всіх тодішніх видатніших громадських діячів. Парчевський взявся перебалакати зі школою прапорщиків. Вишневський, що енергійно працював у Союзі землевласників, взявся зробити потрібні приготування до з'їзду хліборобів, який був скликаний на 29 квітня»⁴⁴.

Німці ж усе ще прагнули вплинути на верхівку Центральної Ради й сподівалися, що у разі її «реформування» та встановлення тісного співробітництва, взаємини можна налагодити. 13 квітня 1918 р. посол А.Мумм зустрівся з провідниками УЦР (у тому числі з М.Грушевським), яких запросили на цю розмову з метою розв'язати кризу, що виникла в зв'язку зі згаданими вище наказами Г.Айхгорна. Після двогодинної розмови німецький дипломат дійшов остаточного висновку, що подальша співпраця з керівництвом УНР неможлива⁴⁵. Тоді ж у неспроможності провідників реально оцінювати ситуацію переконався й фельдмаршал Г.Айхгорн, про що 13 квітня 1918 р. відверто повідомив своєму міністрові закордонних справ: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»⁴⁶. Усе це остаточно поглибило провалля на шляху до компромісу між державною владою УНР та командуванням німецько-австро-угорських військ в Україні. Порозуміння на основі розумних взаємних поступок ніхто не прагнув.

Того ж дня, 13 квітня (а потім і 15 квітня), майор Гассе, до якого приєднався спеціальний помічник начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В.Гренера – майор Ярош, що володів російською мовою, знову зустрівся зі П.Скоропадським. Той виклав їм свій план і сказав, що окрім

⁴³ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – С.141.

⁴⁴ *Скоропадський П.* Від початку 1918-го року до проголошення гетьманства. – С.74.

⁴⁵ *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. – Москва, 2007. – С.156–157.

⁴⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1997. – Т.2. – С.347.

нейтралітету нічого від них не потребує. Утім, П.Скоропадський зауважив, що «був би дуже вдячний, якщо б вони завадили так чи інакше січовикам, які були тоді частиною, головним призначенням якої було охороняти уряд і Центральну Раду, якби вони завадили б їм вихід із касарень»⁴⁷. Звичайно ж, відповіді не було, але П.Скоропадському повідомили, що, можливо, із ним захоче зустрітися генерал В.Ґренер. Стало очевидним, що німці співчувають намірам П.Скоропадського, але остаточно ще не визначилися зі своїм вибором. Із цього приводу доречно думка О.Федишина: «Німецькі офіційні джерела не згадують про ці попередні зустрічі. Поки вони відбувалися, Ґренер та Мумм продовжували нарікати на відсутність належних діячів для керівництва урядом. Або помічники генерала – Ґассе та Ярош пішли на контакт із Скоропадським за власною ініціативою, не поставивши до відома вищі інстанції, або Ґренер до завершення розробки майбутнього гетьмана та його прибічників не хотів повідомляти про ці зустрічі, оскільки не знав, чи підійде кандидатура того на посаду голови уряду»⁴⁸. Друге припущення більш вірогідне, оскільки 21 квітня В.Ґренер у приватному листі до дружини зазначав: «Ми потребуємо нового уряду (в Україні – П.Г.-Н.), але якого уряду?»⁴⁹.

18 квітня начальник штабу німецьких військ генерал В.Ґренер і посол А.Мумм уже твердо вирішили повалити Центральну Раду, було навіть призначено дату – 28 квітня. До цього часу мало б бути обов'язково укладено торговельний договір з УНР, а вже потім застосовано «жорсткі заходи».

23 квітня 1918 р. після довготривалих кількатижневих перемовин і, як зазначав міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф О.Чернін, під сильним дипломатичним тиском⁵⁰, було підписано сумарний договір із товарообміну між УНР і Центральними державами⁵¹. Документ передбачав організацію крупного господарчого німецько-австро-угорського центру, або, кажучи простіше, величезного складу зернових продуктів, куди Центральні держави відряджали б довірених фахівців із хлібної справи. Але австро-угорський генеральний штаб переконав імператора Карла видати указ, що доручав військовим частинам дунайської імперії збір зернових продуктів у зайнятих ними областях. Продукти мали скуповуватися у населення. Військове командування вже не бажало мати торговельні справи з українською владою.

Того ж дня (23 квітня) у Києві відбулася спільна німецько-австро-угорська нарада, в якій узяли участь генерал В.Ґренер, військові представники обох сторін та послы А.Мумм і Й.Форґач. Дипломати виступили за збереження української державності як такої, але за зміну способу правління. У результаті, як свідчив А.Мумм, було досягнуто «згоди про цілі, але не методи». 24 квітня

⁴⁷ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – С.142.

⁴⁸ *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. – С.162–163. Виданий 2007 р. рос. переклад праці американського історика українського походження Олега Федюшина відзначається вкрай низькою якістю, зокрема автора подано як «Федюшин».

⁴⁹ Там же. – С.158.

⁵⁰ *Чернин О.* В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. – Москва; Петроград, 1923. – С.271.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.84–85 зв.

учасники наради ухвалили рішення: «1. Співробітництво з [Центральною] Радою більше неможливе. 2. Не слід намагатися створювати в Україні генерал-губернаторство. 3. У прийнятний термін слід створити український уряд, але такий уряд, який підпорядковуватиметься наказам німецького та австрійського командування. Йому доведеться гарантувати власне невтручання у необхідні воєнні та економічні заходи Центральних держав»⁵². Тоді ж були вироблені умови, що мали бути висунуті українській владі.

24 квітня 1918 р. посол Німеччини в Україні барон А.Мумм вручив українському уряду ноту-відповідь на його вимоги від 16 квітня 1918 р., в якій Раді Народних Міністрів УНР виставлялися контрвимоги. Того ж дня в будинку Бродського, де розташовувалось німецьке оберкомандо, у присутності В.Гренера, майорів Яроша та Гасе подібні ж вимоги було представлено й П.Скоропадському. У разі їх неприйняття жодною зі сторін українців німецько-австро-угорські війська мали ліквідувати національну державність і встановити в Україні генерал-губернаторство з повноцінним окупаційним режимом. Як згадував П.Скоропадський, В.Гренер сказав йому: німці не втручаються в українські внутрішні справи, проте з огляду на становище, що склалось у країні, і неможливості далі працювати з урядом Центральної Ради, вони співчують намірам П.Скоропадського.

Утім, перед тим, як розпочати більш предметну розмову з цього приводу, В.Гренер запропонував співрозмовнику ознайомитися з проектом угоди. Вимоги у загальному зводилися до таких тез: «1. У часи перебування австро-угорського і німецького війська на Україні ніяка українська армія не може формуватися. Може тримати винятково лише поліцейські відділи за порозумінням з обома командуваннями. 2. Для всіх злочинців супроти союзних військ установлюються німецькі і австро-угорські польові суди. Українська юстиція має бути забезпечена проти терору політичних організацій. 3. З усіх державних установ мають бути усунені неблагонадійні елементи. Всі земельні та інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земельними органами. 4. Якщо на Україні нема військових, судових законів, то вони мають бути замінені відповідними законами Центральних держав. 5. Усі розпорядження, що гальмують торгівлю харчовими і сирими продуктами, мають бути скасовані на користь Австро-Угорщини та Німеччини. Особливо має бути допущена вільна торгівля під сильним контролем союзників і українського уряду, а всі заборони вивозу й залізничний контроль мають бути скасовані. Має бути встановлений один спільний контроль на кордоні. 6. Аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності й виплату за розділену між ними землю. В інтересах здатності сільського господарства до експорту великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених у законі меж. 7. Фінанси й валютне питання мають регулюватися на основі взаємного порозуміння. 8. Робітниче питання має бути врегульоване на основі відповідного законодавства»⁵³.

⁵² Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. – С.160.

⁵³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – С.31–32.

Сам П.Скоропадський згадує дещо інші пункти, а саме: 1. Визнання після перевороту умов Берестейського договору. 2. Урегулювання курсу валюти. 3. Встановлення правильного контролю з вивозу харчових припасів. 4. Видання закону, згідно з яким німецькі війська, що перебувають на теренах України, мали право отримувати в районах дислокації необхідні їм харчі, за встановленими у кожній із місцевостей і відповідно до пори року цінами (вимога оберкомандо). 5. Щоби сейм було скликано лише у той термін, коли не буде перепонів на це з боку німецьких властей. 6. Прийняття зобов'язань відновлення судового апарату і спостереження за його правильним функціонуванням із застереженням на тому, аби в його складі не було демагогічних елементів. 7. Відновлення вільної торгівлі. 8. У випадку виявлення лишків серед харчових припасів, що належать вивезенню за кордон, надання Німеччині права переваги на придбання цих лишків. «Ось і все», – занотував після подання цього переліку гетьман у спогадах⁵⁴, а значить ані у квітні 1918 р., ані згодом він не вважав їх обтяжливими для себе та Української Держави.

П.Скоропадський згадував, що одразу не підписав угоди, а попросив надіслати цей проект, перекладений російською мовою, до нього додому для остаточного рішення. Звісно ж, усі ці пункти були ним прийняті (можливо, з несуттєвими застереженнями). Тоді ж В.Гренер запевнив П.Скоропадського, що той у разі вдалого перевороту вповні може розраховувати на сприяння німецьких військ у справі відновлення порядку і підтримки його особисто та нового українського уряду. «В день же перевороту, – зауважив В.Гренер, – вони будуть триматися нейтралітету, проте крупних безладів вони на вулицях допустити не можуть», а тому дав пораду П.Скоропадському «якомога ретельніше обміркувати дії для захоплення урядових установ і особливо важливих осіб»⁵⁵.

Неспроможність державної організації призводила до непідконтрольності території, анархізації народних мас та їх поступового збільшовичення. Військовий міністр УНР О.Жуковський після інспекції армійських складів та майна на Правобережжі з розпачем зазначав: «Я бачив, в якому безпорядчному стані знаходиться наше село. Влади ніхто не почуває, бо її нема. Люди живуть по виробленим традиціям», додаючи, що все ж тоді в деяких місцевостях уже сформувалася «купка рішучих крикунів відважних, і вона тримала все село, як не волость, у своїх руках. Ясно вираженого обличчя у населення не видно було. Всі інтереси і бажання групіровались коло одного питання – земля»⁵⁶. Крім того, німці вимагали від уряду УНР жорстких і планомірних заходів щодо роззброєння населення та ліквідації «банд», але влада, зокрема військове відомство, відверто не зважала на такі пропозиції та роздаючи обіцянки союзному командуванню водночас нагромаджувала зброю й амуніцію на складах у провінції з метою в подальшому надати їх мережі повстанських загонів, які б мали розпочати повномасштабну війну з німецькими та австро-угорськими військами в Україні.

⁵⁴ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – С.148.

⁵⁵ Там само. – С.148–149.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.81.

На цьому ґрунті німецько-австро-угорське командування, що зневірилося у здатності української влади досягти ладу в державі й відновити економіку, почало перебирати адміністративний контроль, встановлювати власну охорону військових складів і залізниць. Головним поштовхом до таких дій була насамперед турбота воюючих із країнами Антанти Центральною Радою за військову допомогу у вигнанні з України більшовиків та забезпечення задля цього демілітаризації населення. Українська ж влада не надто переймалася виконанням умов торговельної угоди за Берестейським договором.

Нестабільність внутрішнього політичного і соціально-економічного стану в країні, неспроможність уряду УНР забезпечити поставку продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини й широке обговорення в Центральній Раді умов перебування іноземних військ в Україні створили нездоланий бар'єр. Генерал Е.Людендорф лаконічно і чітко висловив причину, яка схилила Німеччину до повалення влади в УНР: «Молодий український уряд виявився неспроможним навести в країні лад і забезпечити нас (тобто німців – П.Г.-Н.) зерном»⁵⁷. Розуміючи, що на поточний момент Центральна Рада не має ані сил, ані широкого кола прибічників, які стали б на її захист, німецьке командування твердо вирішило покінчити з нею. 25 квітня 1918 р. Г.Айхгорн видав наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів, який фактично визначав фіктивне становище українського уряду на власній території⁵⁸.

Формальним приводом для такого рішення став арешт (а по суті викрадення) 24 квітня 1918 р. від імені до того часу нікому невідомої організації під назвою Комітет порятунку України⁵⁹ члена торговельно-економічної комісії УНР і впливового банкіра А.Доброго, який тісно співпрацював із німецькими партнерами. Командування групи армій «Київ» висунуло керівництву УНР ультиматум – протягом 24 годин розслідувати справу А.Доброго та покарати винних. Природно, що така вимога не могла бути виконана і це добре розумів німецький штаб. А вже наступного дня Г.Айхгорн оприлюднив свій наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів, заборону будь-яких мітингів і зборів та обмеження свободи слова й друку.

Суть же цього резонансного інциденту з А.Добрим, який мав для уряду УНР фатальні наслідки, полягала в наступному. Розчарувавшись у здатності есерівського уряду В.Голубовича виконати умови договору з постачання продовольства й третини військових запасів, а також в організації внутрішньої охорони ладу, на яку німці змушені були витратити власні сили, вони вирішили діяти іншим способом, увійшовши у згоду з банками, головним чином, міжнародним, який в особі свого директора-розпорядника єврея А.Доброго за певну комісійну винагороду взявся скуповувати нібито

⁵⁷ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. 1914–1918 гг. – Москва, 1924. – С.274.

⁵⁸ Нова Рада. – 1918. – 27 квітня.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.113.

для себе продовольство у населення. Справа йшла успішно. А.Добрий, який чудово знав місцеві умови й, походючи з дрібних маклерів, ще до світової війни став директором-розпорядником одного з найбільших київських банків, який провадив операції з цукром і зерном, легко встановив належну організацію скупки харчів, котрі потім почали надходити в розпорядження німецького командування.

Щодо заходів з охорони внутрішнього ладу, то німці почали застосовувати жорстокі фізичні покарання та висилку на примусову працю з висушування боліт у Польщі. Більшість же «порушників ладу» виявлялися членами правлячої партії есерів і, відтак, в УПСР зростало невдоволення діями німців. Саме задля протидії вона й створила згадану таємну організацію – Комітет порятунку України, до якої ввійшли найбільш патріотично налаштовані особи та три міністри уряду УНР. Однією з акцій цього комітету стало викрадення А.Доброго, як відданого німецького агента. Одного вечора на квартиру банкіра з'явилося кілька осіб і запропонували йому піти з ними. А.Доброго посадили в авто, що вже очікувало біля під'їзду, і відвезли на залізничний вокзал столиці. Там банкіра посадили у потяг і під охороною вірних людей відправили до Харкова⁶⁰.

Наступного дня весь Київ знав про несподіване й загадкове зникнення директора банку. Першою з версій була така, що А.Добрий, прихопивши гроші, утік. Проте ані у банку, ані в його квартирі не було виявлено слідів того, щоби він бодай щось захопив із собою (документи і навіть речі першої необхідності залишилися на місці). Іншою версією була думка про викрадення з метою отримання викупу, проте й вимог щодо обміну банкіра за винагороду не надходило. Лише за кілька днів з'ясувалося, що автомобіль, який бачили біля будинку А.Доброго, був казенним, а також те, що когось під посиленою охороною відправили потягом у Полтаву, і що день відправки збігався із днем зникнення банкіра. Так поступово німецька таємна поліція виявила банкіра у Харкові і вийшла на саму організацію Комітет порятунку України, дізнавшись про участь у ній членів уряду УНР⁶¹. Як наслідок, незабаром у цій справі німецький військово-польовий суд до двох років ув'язнення засудив голову Ради Народних Міністрів УНР В.Голубовича та військового міністра О.Жуковського, який, до речі, у своїх спогадах заперечував власну причетність до цієї акції, вказуючи, що головним організатором її був міністр внутрішніх справ М.Ткаченко та його підлеглий – директор одного з департаментів відомства Гаєвський.

Тим часом у ніч із 26 на 27 квітня, зі згоди військового міністра УНР, німці оточили й роззброїли дивізію синьожупанників, що була сформована в Німеччині з військовополонених вояків-українців російської армії. І хоча у своїх спогадах О.Жуковський заперечував факт своєї згоди на роззброєння і пояснював, що у своєму виступі 27 квітня 1918 р. у Центральній Раді заявив із цього приводу, що «тут нічого такого важливого не сталося; все це діло вийшло із-за непорозуміння» через те, щоб «не створювати вже й так

⁶⁰ Там само. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.61–63.

⁶¹ Там само. – Арк.64.

натянутих відношень громадянства до німецького командування»⁶², проте, попри заперечення військового міністра про непричетність до розформування дивізії, це не зовсім відповідає дійсності. Звичайно ж, він не віддавав такого наказу, однак прагнув здійснити розформування іменем військової влади УНР.

Як це не дивно, але наріжним каменем питання, бути чи не бути синьожупанній дивізії, став конфлікт навколо її командира та особисті амбіції українського військового міністра. Суть справи полягала в тому, що військовий міністр О.Жуковський безуспішно намагався усунути від командування дивізією генерала В.Зелінського й замінити його на отамана Мартинюка. «Із-за цього призначення і почалась ціла історія», – засвідчував очільник військового відомства УНР. Німці вступилися за В.Зелінського й категорично заперечували призначенню Мартинюка. Проте О.Жуковський в особистій розмові з В.Зелінським пригрозив йому військовим судом за невиконання наказу міністра і таки змусив того піти з посади «по хворості», але саме тоді й запланував розформувати дивізію. Він, зокрема, так мотивував свій намір: «Зелінський подав рапорт і таким чином гострий вузол був розв'язаний так, як я хотів. Після цього я упевнився, що німці хтять значну ролю грати на Україні, що просто вони хтять окупірувати. Необхідно создати силу, яка б протистояла б їм. А тому перш всього необхідно визволити половину дивізії з-під контролю німецького. Я хотів піднімати питання про розформовання їх, як не особливо дисципліновану частину, міркуючи здоровий елемент із них виділити в школу інструкторську під старшин»⁶³. Звичайно ж, німецьке командування дозволити цього не могло і врешті-решт наказало роззброїти синьожупанників.

У неділю, 28 квітня, під час вечірнього засідання Центральної Ради, перервавши виступ М.Рафеса, до зали несподівано увійшли німецькі солдати на чолі з молодим лейтенантом. Січові стрільці, які охороняли приміщення, навіть не намагалися перешкодити їм. Офіцер наказав усім присутнім підняти руки вгору, солдати обшукали членів УЦР, намагаючись знайти зброю. Одразу ж було взято під варту керуючого Міністерством закордонних справ Любинського і директора департаменту міністерства внутрішніх справ Гаєвського. Міністрів О.Жуковського, М.Ковалевського заарештованими лише оголосили, позаяк вони вже встигли залишити приміщення раніше. Замість міністра внутрішніх справ М.Ткаченка, якому вдалося уникнути арешту, під варту було взято його дружину. Того ж дня заарештували й голову Ради Народних Міністрів УНР В.Голубовича. Як згодом з'ясувалося, такі жорсткі дії було застосовано з дозволу німецького слідчого у справі зникнення банкіра А.Доброго – доктора Тройде та командира 27-го армійського корпусу, який виконував обов'язки військового судді. Проте цього демаршу вистачило, аби остаточно налякати й деморалізувати все керівництво УНР.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.112.

⁶³ Там само. – Арк.79–79 зв.

29 квітня Центральна Рада ухвалила Конституцію Української Народної Республіки, а об 11-й годині того ж дня у приміщенні київського цирку Крутикова (був розташований там, де зараз будинок №5 на вул. Архітектора Городецького, поряд із нинішнім майданом Незалежності) відкрився Всеукраїнський з'їзд хліборобів, скликаний Спілкою землевласників та українськими хліборобами-демократами. На з'їзд прибуло близько 8 тис. делегатів, переважно селян, з яких уповноважених представників було 6 тис. 432. Як зазначалося в телеграмі з Києва на ім'я міського комісара міста Миколаєва, делегати з'їзду представляли інтереси 7–8 млн селян-землевласників із 9 губерній України⁶⁴.

За задумом заколотників, з'їзд мав стати громадською опорою перевороту, послужити підтвердженням легітимності, виборності нової влади перед населенням країни. Ще до офіційного відкриття з'їзду делегати жваво обговорювали діяльність організаційного комітету на чолі з М.Коваленком, критикували Центральну Раду, її земельний закон і земельні комітети, а також пошепки казали, що новим гетьманом слід обрати П.Скоропадського. Зібрання було легальним, його дозволив уряд УНР, щоправда, не без тиску з боку німецького командування. Проте діячі Центральної Ради не очікували, що саме тут відбудеться один із показових актів перевороту, чутки про який, слід зазначити, уже ширилися столицею.

Привітальною промовою з'їзд відкрив голова ініціативної групи – селянин із Полтавщини М.Коваленко. Він також запропонував обрати головою зібрання М.Вороновича та призначити президію, до якої було обрано самого М.Коваленка та по два представники від кожної губернії⁶⁵. Із доповідями виступили І.Дусан, Рейхерт та Кістяківський (від президії), а також представники з місць: Ніколаєнко (Полтавська губ.), Кучма (Херсонська губ.), Прокопенко (Чернігівська губ.), Шохотька (Полтавська губ.), Сумцов (Харківська губ.), Кузьмін (Курська губ.) та Коваленко (Кременчуцький повіт). Більшість ораторів пропонували передати владу одній особі. Усі доповідачі критикували політику Центральної Ради та її уряду, а найбільше – земельний закон УНР, «котрий вніс на селі стільки руїни та анархії»⁶⁶. Головною тезою виступів цих представників середніх і великих землевласників була вимога: «Влада має бути твердою та сильною, всі розпорядження уряду повинні відповідати інтересам народу, бо в іншому випадкові народ буде незадоволений. Проте все слід робити для народу і коли він бачитиме, що уряд все робитиме в його інтересах, він залюбки віддасть усі свої сили на благо держави»⁶⁷.

Несподівано для багатьох делегатів було запропоновано обрати тут же гетьмана України. Після того, як з'їзд прийняв цю пропозицію, розпочалося балотування. Кандидатами були генерал П.Скоропадський, лікар, член партії соціалістів-самостійників І.Луценко та наказний отаман Вільного козацтва І.Полтавець-Остриця⁶⁸.

⁶⁴ Державний архів Миколаївської обл. (далі – ДАМО). – Ф.Р-5547. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.

⁶⁵ Голос Юга (Елісаветград). – 1918. – 3 мая.

⁶⁶ ДАМО. – Ф.Р-5547. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.78.

Член Союзу земельних власників, учасник та один з організаторів з'їзду хліборобів граф Д.Гейден розповідав Н.Королю, що він, не бажаючи обрання П.Скоропадського, «зараз же підкликав до себе Бонецького і Липинського і шепнув їм, щоб вони виставили кандидатуру Б.Ханенка (нащадок гетьмана Михайла Ханенка)»⁶⁹. Цю кандидатуру підтримали всі «ліберальні» члени Союзу хліборобів-власників. Проте більшість вважала, щоб гетьман обов'язково був військовиком, як того вимагала українська традиція. На цьому особливо наполягали такі консерватори, як проводирі дворянства: Брацлавського повіту Балашов, Гайсинського повіту Севастьянов, Єлизаветградського повіту Варун-Секрет (Варун-Секретов) та багато інших. Тоді Д.Гейден виставив кандидатуру іншого військовика – Дуніна-Борковського, але для більшості присутніх на з'їзді він був занадто лівим і його кандидатуру не підтримали⁷⁰.

Зауважимо також, що з огляду на те, що І.Полтавець-Острияниця був членом УНГ П.Скоропадського та підлеглим генерала-отамана у Вільному козацтві, цілком логічно припустити, що він на цьому обранні грав роль технічного кандидата з метою підстрахуватися від несподіваних підсумків голосування на користь І.Луценка. Це свідчить про серйозне й небезпідставне побоювання прибічників П.Скоропадського конкуренції з боку цього авторитетного діяча. Те, що відбулося на з'їзді далі, тільки підтверджує цю думку. Під час перерви в роботі зібрання П.Скоропадського закликали негайно прибути на з'їзд і дати старт перевороту. Генерал, за його спогадами, дізнавшись про сприятливий перебіг подій на зібранні, перед від'їздом віддав сформованому напередодні Українською народною громадою т.зв. Охотницькому (добровольчому) полку наказ негайно розпочати захоплення головних державних установ у столиці, хоча раніше планувалося здійснити такі заходи 30 квітня. Здавалося б, якщо усе йде за планом, навіщо робити поспішні корегування? Відповідь на це питання проливає показовий епізод.

Після того, як представник Полтавщини Юрченко заявив, що влада має бути диктаторською, а отже, поєднаною в одній особі, із зали пролунали вигуки: «Гетьмана! Гетьмана!», «Гетьмана Скоропадського!». Першим вигукнув прізвище генерала хлібороб-демократ і його колишній однополчанин Шемет, якого гаряче підтримали селяни (колишні вояки) з Полтавщини та Чернігівщини. Після цього було оголошено перерву. Під час неї, близько 15-ї години, на з'їзд у супроводі двох ад'ютантів приїхав сам П.Скоропадський і попрямував у бокову ложу. У цей час, ще до завершення підрахунку голосів та оголошення підсумків голосування, група осіб з оточення П.Скоропадського вигукувала: «Хай живе гетьман України Скоропадський!». Цей вигук підхопила решта. Поспіх і небажання прибічників генерала дочекатися оголошення підсумків голосування можна пояснити тим, що (і про це згодом ходили чутки) лікар І.Луценко отримав на 20 голосів більше, ніж П.Скоропадський, а відтак слід було випередити

⁶⁹ *Король Н.* Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уривок зі спогадів). – Нью-Йорк, 1967. – С.14.

⁷⁰ Там само.

оприлюднення результатів підрахунку⁷¹. Додамо також і спостереження, що після з'їзду спілкування І.Луценка та П.Скоропадського припинилося, їхні шляхи назавжди розійшлися, а партія соціалістів-самостійників опинилася в опозиції до гетьманського режиму.

Отже, по перерві, коли П.Скоропадський з'явився у ложі приміщення, в якому відбувався з'їзд, М.Коваленко, коротко резюмуючи волю зібрання, звернувся до присутніх: «Яка влада нам потрібна?»⁷². Після закликів до генерала П.Скоропадського «врятувати країну від хаосу і беззаконня», – зала одноголосно вигукнула: «Хай живе гетьман!»⁷³, супроводжуючи це оваціями⁷⁴. Усі закричали: «Гетьмана!», а потім, повернувшись у бік ложі П.Скоропадського, почали, махаючи шапками та хустками, вигукувати: «Гетьман Скоропадський!». Він встав і почав кланятися делегатам з'їзду, які одразу ж закричали: «На трибуну!», після чого президія пішла запрошувати його до виступу⁷⁵. П.Скоропадський звернувся до зібрання з промовою: «Панове, дякую вам за те, що ви мені передаєте цю владу. Не для своєї користі беру я на себе тяготи тимчасової влади, однак ви самі добре знаєте, що анархія всюди почала панувати і що тільки на вас, хлібороби, і на здоровимислячі верстви ми будемо спиратися. Прощу Бога, щоб він дав нам силу та міцність врятувати Україну»⁷⁶. Після цього заведені до краю делегати підійняли на руки новообраного гетьмана і залом покотилося гучне: «Слава!»⁷⁷.

Як тільки натовп вгамувався, Шемет виступив зі зверненням до П.Скоропадського, яке в перерві між засіданнями з'їзду написали Д.Гейден та В.Липинський⁷⁸. Від імені з'їзду новообраного гетьмана привітав граф Д.Гейден⁷⁹. Учасники зібрання одноголосно ухвалили й подали йому резолюцію з низкою вимог щодо подальшого розвитку країни в земельному питанні, економічних принципів державної політики та виборчого законодавства, підготовлену ініціативною групою й зачитану присутнім І.Дуссаном⁸⁰.

Хотілося б звернути увагу у цьому контексті не стільки на антихаосну (по суті антирадівську) риторику П.Скоропадського, що була у тих стінах очікуваною та логічною, скільки на окремі нюанси його коротенької промови. Перш за все генерал одразу ж подякував присутнім за «передачу» йому влади, не вдаючись при цьому до таких «сентиментів», як таємне

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.78–79.

⁷² Голос Юга. – 1918. – 3 мая.

⁷³ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – Мюнхен, 1976. – С.489–490; Куциньський А. Патріот і державний муж України. – Чикаго, 1974. – С.16.

⁷⁴ ДАМО. – Ф.Р-5547. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.

⁷⁵ Голос Юга. – 1918. – 3 мая.

⁷⁶ ДАМО. – Ф.Р-5547. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1–2.

⁷⁷ Там само. – Арк.2.

⁷⁸ Воно було написане російською мовою, після чого В.Липинський відразу переклав документ українською. Потім, як згадував сам Д.Гейден, «закликали Шемета. Липинський кілька разів на голос прочитав це звернення, майстерно деклямуючи. Після того заставив Шемета в нашій присутності голосно його прочитати та вивчити напам'ять, а Липинський кожний раз поправляв при читанні Шеметом наголоси та у відповідних місцях інтонацію. Після перерви, як тільки розпочалося засідання, Шемет і виступив зі своїм зверненням до Скоропадського, після обрання» (див.: *Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України...* – С.14–15).

⁷⁹ *Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України...* – С.14–15.

⁸⁰ Голос Юга. – 1918. – 3 мая.

голосування та інших належних процедур. Крім того, такою заявою він підняв статус зібрання (а отже, і кожного з присутніх) до рівня вершителів долі Батьківщини та її рятівників. Слова «не для своєї користі», «тяготи» та «тимчасової» щодо влади мали вказати делегатам з'їзду на відсутність у нього не лише особистих амбіцій і готовність із легкістю відмовитися від такого «тягаря», та ще й за умов безладу, проте й на певною мірою самопожертву. Класичний прийом, який спонукає присутніх ще більш наполягати на своїй пропозиції і, таким чином, дає свого роду «індульгенцію» диктаторові від закидів в узурпації влади. Важливим психологічним кроком у промові було також те, що П.Скоропадський, говорячи про майбутню владу, не ототожнював її (принаймні перед делегатами з'їзду) із власною персоною, постійно наголошуючи: «Ви мені передаєте цю владу»; «тільки на вас, хлібороби, і на здоровислячі верстви будемо ми спиратися»; «щоб він (Бог – П.Г.-Н.) дав нам силу та міцність врятувати Україну». Таким чином, учасники проголошення його гетьманом мали відчутти свою власну дотичність до влади як у ту мить, так і в перспективі, а отже, ще раз (до того ж, у запалі усвідомлення творців історії) переконалися у вірності свого вибору – як щодо потреби країни у диктатурі, так і щодо вибору кандидата на неї – гетьманського нащадка, отамана Вільного козацтва, бойового генерала і людини, яка є однією з них, Павла Скоропадського. У такій справі, як державний переворот, дрібниць не буває і його організатори, як видно, це чітко усвідомлювали.

Як видається, уся акція була ретельно зрежисована прибічниками генерала, які вміло використали загальне незадоволення присутніх політикою Центральної Ради і так званий «ефект юрби», що врешті й призвело до овацій та загального екстазу серед присутніх на з'їзді, більшість з яких, вочевидь, навіть не підозрювала не лише про позалаштункові приготування до цієї події, а й про подальший сценарій безпосереднього втілення їхнього пориву в життя.

Сьогодні достеменно відомо, що урядовці УНР знали не лише про підготовку перевороту, а й точну його дату. Якими ж, власне, силами (виключаючи роззброєних синьожупанників) могла скористатися Центральна Рада в Києві для свого захисту? Отже, в розпорядженні уряду УНР були школа старшин (1200 чол.), січові стрільці (близько 3000 чол. із кулеметними командами та гарматною батареєю), козаки з числа колишніх військовополонених (600 чол.), школа підстаршин (близько 300 чол.). Загалом – понад 5 тис. вояків, не враховуючи Вільних козаків із числа мешканців столиці, яких також уже дратувало зверхне поведження німців⁸¹. То були сили, незадоволені німцями, але потрібні були також і сили, що були задоволені Центральною Радою, і які б не перейшли на бік заколотників. Столичному Вільному козацтву віри йняти не можна було, позаяк вони постійно виявляли незадоволення діяльністю влади УНР взагалі й, зокрема, військового міністра⁸². Інші підрозділи також відверто не виявили наміру вступатися за Центральну Раду.

⁸¹ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.117 зв.

⁸² Там само. – Арк.77.

Що ж до січових стрільців, то вони до надвечір'я не були заблоковані німцями у казармах, проте були абсолютно дезорієнтовані державним керівництвом УНР. Як згадував Є.Коновалець, стрілецька рада ще за два тижні до перевороту дізналася про плани повалити Центральну Раду і доповіла про це членам Центральної Ради – есерам І.Лизанівському, М.Чечелю та М.Шрагу, проте стрільці так і не отримали будь-яких вказівок із цього приводу. За кілька днів, стурбований бездіяльністю політичного і військового керівництва країни, Є.Коновалець особисто розповів про майбутній переворот М.Грушевському, але той відповів, що «нічого лякатися, що він сам навідувався у німецькому командуванні й говорив із представником німецького командування полк. Штольценбергом, та що він має певні відомости, що Центральній Раді рішуче нічого не грозить»⁸³.

28 квітня, у день, коли німецькі солдати арештовували урядовців у приміщенні Центральної Ради, стрільці повідомили заступника військового міністра УНР О.Грекова, що на Липках нашвидку організуються відділи старшин-гетьманців, а в будинку Любинського розташувалася штаб-квартира П.Скоропадського. О.Греков, на пропозицію Є.Коновальця обеззброїти їх, не дав дозволу на виступ, «і казав лише спитати німецьке Oberkommando, як воно ставиться до цього перевороту»⁸⁴? Така позиція вищого керівництва держави повністю дезорієнтувала стрілецьтво.

Яскравим свідченням цьому є, власне, сам день перевороту. Коли 29 квітня 1918 р. сотня січових стрільців Ф.Черника, маючи на озброєнні 12 кулеметів, переходила Софійський майдан у напрямку будівлі Центральної Ради для посилення її охорони, там по закінченню з'їзду хліборобів саме відбувався молебень на честь помазання П.Скоропадського на гетьмана. Стрільці, виконуючи наказ нікого не чіпати, пройшли повз дійство, не перешкоджаючи очевидній спробі зміни влади. «Це був останній момент, в якому можна було раптовим енергійним виступом завернути біг подій, бо німці не були би встигли прийти на поміч Скоропадському та його однодумцям», – із розпачем згадував Є.Коновалець, додаючи, що «прогання того моменту є також виною вищої української команди м. Києва, уряду й президії Центральної Ради, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були всілі дати нам (січовим стрільцям – П.Г.-Н.) якихось ширших директив»⁸⁵.

Між тим гетьманці не мали б змоги чинити суттєвий опір. Як зазначав начальник штабу П.Скоропадського Б.Стеллецький, «війська уряду (Центральної Ради – П.Г.-Н.), на які він міг розраховувати, склалися з кількох сотень січовиків, але ж і цього достатньо, позаяк у Скоропадського рівно нікого не було, якщо не рахувати кількох десятків офіцерів, котрі погодилися його підтримати, проте які на час обрання спочатку прибуло 15, а згодом виявилось усього 22 чоловіки»⁸⁶. Німці вдалися до певних дій лише

⁸³ Коновалець Є. Спомини й уваги // Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є. Золоті ворота. Історія січових стрільців. 1917–1919. – Л.; Рочестер, 2004. – С.267.

⁸⁴ Там само. – С.268.

⁸⁵ Там само. – С.268–269.

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80.

з часом, коли, під приводом недопущення народних безладів у місці розташування їхнього вищого командування, вони заблокували січових стрільців у казармах, а їх окремі групи, що опинилися на вулиці, затримували й роззброювали.

Тим часом підрозділи гетьманців заходилися перебирати контроль над адміністративними та урядовими установами й арештовувати членів уряду, хоч більшість із них уже встигли сховатися. Безпосередньою акцією захоплення державних і адміністративних будівель Києва командував генерал В.Дашкевич-Горбацький, а окремими підрозділами – полковники Сахно-Устимович, Глинський, Каракуца, підполковник Бенецький, капітан Богданович та інші офіцери. До всіх українських частин було надіслано агітаторів. До вечора 29 квітня було взято під повний контроль більшу частину установ, однак найважливіші ще залишалися невідконтрольними заколотникам. Після засідання Центральної Ради загін гетьманців захопив її будинок – приміщення Педагогічного музею. Не обійшлося й без втрат. Охоронці Центральної Ради – січові стрільці – відкрили вогонь, при цьому було вбито трьох старшин-заколотників. Надалі ж переворот тривав без жертв. Німецькі війська при цьому зберігали нейтралітет, але, як справедливо зазначав П.Скоропадський, «очевидно готові були вмішатися, коли б на вулицях виникли більші розрухи». До другої години ночі з 29 на 30 квітня було захоплено елітарний район у Липках, військово-і Міністерство внутрішніх справ УНР, а також Державний банк, охорону якого нейтралізував загін полковника О.Сахно-Устимовича. Тоді ж на бік заколотників перейшли начальник штабу Центральної Ради полковник О.Сливинський та кавалерійський відділ на чолі з полковником М.Аркасом. Надалі було захоплено будинок генерал-губернаторів Києва й Маріїнський палац⁸⁷.

Отже, чи відбувся факт державного військового перевороту? Безперечно. Військовий переворот – це завжди державний переворот, оскільки при цьому відбувається незаконна зміна суб'єктів державної влади. Щодо генерала П.Скоропадського, то він справді вдався до заздалегідь спланованих силових заходів (за попередньої домовленості з німецьким командуванням) із метою зміни існуючого у країні політичного (від революційної демократії до одноосібної диктатури) та соціально-економічного (від націоналізації, соціалізму і побудови безкласового суспільства до капіталізму й відновлення поділу суспільства на класи) ладу та повалення цивільного режиму (від соціалістичного парламентаризму і народної міліції до опори у диктаторському правлінні на власні воєнізовані підрозділи й поліцейську службу та збройні сили іноземних держав).

Так закінчився державний переворот 29 квітня 1918 р., після успіху якого було проголошено про створення Української Держави у формі гетьманату П.Скоропадського, який кардинально змінив суть української державної моделі. Цілком природно, що тоді, за часів революційних перетворень та вибуху соціально-політичних суперечностей, такі заходи, можливо, були

⁸⁷ *Скоропадський П.* Споми́ни. – К., 1992. – С.89, 109–110, 140; *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З.* Історія українського війська. – Л., 1992. – С.44.

прийнятними, дієвими та й «легітимними» з огляду на так звані «потреби наведення ладу в країні в умовах соціальної анархії» чи «державотворчої (консервативно-революційної) доцільності в боротьбі з соціалістичною вакханалією». Визначень може бути стільки, скільки й бажаючих виправдати або звинуватити у чомусь ту чи іншу сторону у добу зламів суспільних, моральних і навіть державних.

Номінально саме з'їзд хліборобів (переважно середніх і великих власників, спільно з партією хліборобів-демократів та Союзом земельних власників) видав П.Скоропадському «добро» на переворот, фактично – німецьке військово командування. Генерал здобув диктаторські повноваження. Конституційними документами Української Держави стали гетьманська грамота «До всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». Водночас П.Скоропадський відкинув будь-які спроби довічної абсолютизації влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного і фінансово-економічного становища в країні, після чого демократично обраний Сойм (парламент) повинен був визначити державний устрій Української Держави і форми правління в ній. До скликання Сойму законодавчі функції здійснювали фахівці міністерств, після чого закони ухвалювалися урядом і затверджувалися гетьманом. Виконавчу владу здійснювала Рада Міністрів.

Українська Держава забезпечувала право приватної власності, влада взяла курс на побудову ліберального капіталізму (за економічною сутністю) зі значною долею державних монополій та впливовим прошарком великої буржуазії. Це була унітарна держава диктаторського типу із тимчасовим обмеженням демократичних свобод. Водночас гетьманський режим був державою українського територіального націоналізму сучасного зразка (сборницька політика, українцями вважалися всі громадяни країни без різниці етнічного походження тощо), що базувався на основі українських консервативних традицій та ідеології. За час свого нетривалого існування Українську Державу визнало понад 20 країн світу. Національний суверенітет, як і владні повноваження самого гетьмана, де-юре були повносяжними, проте де-факто частково обмежувалися військово-політичною залежністю від іноземного військового командування (головно німецького), що дозволяє кваліфікувати Україну часів П.Скоропадського як сателіта провідних європейських держав – Німеччини та Австро-Угорщини.

Водночас поряд з утиском діяльності партій соціалістичного спрямування гетьманська влада не квапилася скликати Сойм, вирішити земельне питання (хоча б в обсязі заявлених П.Скоропадським 25 десятин) тощо, а отже, село залишалося без землі й дедалі нарощувало протестні сили. Через протидію Берліна та Відня П.Скоропадський не встиг організувати регулярну армію, і коли у цих країнах відбулися революції та вони зазнали поразки у світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту. Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П.Скоропадський змушений був 14 листопада змінити помірковано-нейтральний уряд Ф.Лизогуба на проросійський С.Гербеля. Прихильність Антанти до ідеї «єдиної Росії», а також реальна

небезпека більшовизму за умови відсутності боездатного українського війська змусили гетьмана активізувати дії щодо створення єдиного антибільшовицького фронту. Швидкоплинність і непередбачуваність подій вже не давала ані часу, ані змоги створити боездатну армію чи організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та прикавказькими козаками, плани якого плекав гетьман раніше. Українські ж збройні формування були ненадійними і небезпідставно підозрювалися гетьманськими ж спецслужбами у змові з радикальними соціалістами та плануванні перевороту – тепер уже проти самого П.Скоропадського.

Карколомність військово-політичної ситуації вимагала швидких, адекватних і рішучих дій. Виявилося, що ані П.Скоропадський, ані його оточення не були готові до таких різких і, головне, радикальних перемін у вкрай стислий час. Відтак колишній бойовий генерал фактично розгубився і підпав під вплив проросійської частини свого оточення, яке досить легко переконало його в тому, що лише Антанта, а отже, і «біла» Росія (по суті – Добровольча армія та нашвидкуруч сколочені загони російських офіцерів у Києві) стануть гарантами існування гетьманату. Проте задля цього слід було переглянути статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада П.Скоропадський підписав свою відому грамоту про федерацію з «білою» Росією, що остаточно позбавило його будь-якої підтримки навіть із боку українських консервативних кіл. У підсумку, 14 грудня 1918 р. гетьманський режим було повалено внаслідок путчу січових стрільців та української соціальної революції (народного повстання).

In the article reproduced the events that caused the fall from power of the Central Council, the process of preparation and the circumstances of success coup led by P.Skoropads'kyi mule farmers Rally April 29, 1918, and the role in these events internal and external factors.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.Є.ЛИСЕНКО*

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті аналізується стан опрацювання проблематики Другої світової війни в Україні за останнє десятиліття. Простежуються визначальні тенденції та особливості історіографічного процесу, вплив суспільно-політичних явищ на тематику й зміст публікацій. Окреслено перспективи наукових студій у цьому сегменті фундаментальних досліджень.

Приводом для написання статті стали відразу два ювілеї: 20-ліття з часу набуття Україною незалежності й 70 років від початку агресії Німеччини проти СРСР. Загалом поділяючи скептичне ставлення до можливості досягнення глибинного сенсу історичного буття за ювілейними маркерами, слід визнати: так уже склалося, що вітчизняна культура переживання, сприйняття й оцінки минулого все ще орієнтується на «круглі дати» й значною мірою залежить від зміни керівництва країни та домінуючих на певних етапах ідеологічних установок. Незважаючи на певну дискретність, процес пізнання не може жорстко прив'язуватися до якихось «віх». Однак вагомість і навіть деякий символізм згаданих ювілеїв спонукають до того, аби хоча б стисло окреслити провідні тенденції у вивченні Другої світової війни за два останні десятиліття. Історіографічна ситуація у сучасній Україні вже стала предметом аналізу В.Стецькевича, В.Маруценка та інших вчених¹. Автор хотів би долучитися до обговорення стану фундаментальних досліджень історії Другої світової війни.

* Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

¹ Маруценко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – Т.1. – К., 2010. – С.83–142; Стецькевич В.В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип.10. – Ч.1. – С.73–84; Його ж. Україна в роки навали 1941–1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми // Там само. – К., 2005. – Вип.9. – Ч.1. – С.172–194.

Наша історія має небагато сторінок, одночасно насичених як позитивними, так і негативними конотаціями. Так само нелегко віднайти період, який би піддавався такій інтенсивній ідеологізації. Напевно, це логічно, що подія, яка має такі масштаби і доленосні наслідки, залишає глибокий слід у колективній та індивідуальній пам'яті, стає полем світоглядного протистояння, полігоном політичних технологій. І як би не обстоювали науковці суверенність фундаментальних знань, результати їх зусиль постійно перебувають у центрі прискіпливої уваги держави, політикуму, суспільства. У різних варіаціях подібна ситуація склалася майже в кожній країні, що пережила Другу світову війну. Та в Україні існують тільки їй властиві особливості переживання і прочитання цієї доби.

Початок 1990-х рр. витворив нові геополітичні реалії, однією з яких став розпад СРСР і виникнення суверенних держав. Детермінований логікою попередніх подій, цей процес поставив перед незалежною Україною низку неочікувано складних питань. Для науковців – представників гуманітарно-суспільствознавчого циклу – зникнення жорсткої цензури стало зіткненням із проблемою вибору між традиційною марксистсько-ленінською парадигмою² і методологічними напрацюваннями світової науки.

Здавалося б, вивільнення науки з-під монопартійного контролю створило можливості для її бурхливого спурту. Однак у сфері студіювань Другої світової війни цього не сталося. Перш за все маємо на увазі інституційний бік справ. Єдиним профільним науковим центром, що займається вивченням цієї теми, залишається відділ історії України періоду Другої світової війни (до кінця 1990-х рр. – історії Великої Вітчизняної війни) Інституту історії України НАНУ. Внаслідок постійних структурних змін у Національному університеті оборони України (у 1998–2010 рр. – академія) було ліквідовано спеціалізовані підрозділи, що займалися опрацюванням широкого спектра питань військової історії. Кваліфіковані кадри звільнилися в запас, розпоширилися по інших установах. Нині у цьому навчальному закладі функціонують кафедри військової історії та морально-психологічного забезпечення військ (сил), на яких проблематика Другої світової війни розробляється індивідуально, окремими дослідниками в рамках дисертаційних проєктів.

Серед цивільних вузів лише у Черкаському національному університеті (кафедра всесвітньої історії) в рамках співпраці з Інститутом історії України НАНУ ця тематика спеціально вивчалася впродовж останніх 10 років. Проте в Україні існують дві спеціалізовані вчені ради, на яких захищаються фахівці зі спеціальності «військова історія», а в інших спецрадах за цей час захищено сотні дисертацій зі спеціальностей «історія України», «всесвітня історія», «українознавство», «релігієзнавство», «історіографія», «джерелознавство й спеціальні історичні дисципліни», об'єктом дослідження яких є подієве полотно 1939–1945 рр.

До дисертаційного жанру історієписання воєнної доби ми ще повернемося. А зараз спробуємо простежити алгоритм формування й еволюції національної

² Цей термін автор уживає, усвідомлюючи його умовність, оскільки доперебудовну концепцію історії точніше називати «радянською».

історіографії у 1990-х і на початку 2000-х рр. Цей період у суспільному житті позначений накладанням і почерговою зміною політичної активності, піднесення, оптимістичних очікувань та громадської летаргії, зневіри й песимізму. Криза особистої та колективної ідентичності, пошуки нових ціннісних орієнтирів і «національної ідеї», здавалося б, мали стимулювати пошукові зусилля істориків. Однак цього на початку 1990-х рр. не сталося. Інерція радянського способу мислення виявилася наскільки відчутною, що «розлучення» з історією цієї епохи надміру затягнулося й увійшло у фазу повільних позиційних змін, що базувалися не стільки на освоєнні нових джерельних масивів, скільки на запозиченні діаспорних історичних концепцій.

На зламі 1980–1990-х рр. мала місце творча стагнація, про що свідчить відсутність помітних за свіжістю постановки дослідницьких завдань і засобів їх розв'язання праць. Відрефлексувавши у напівтонах на визнання владою наявності таємного протоколу до німецько-радянської угоди про ненапад («пакту Молотова – Ріббентропа»), науковці України сфокусували увагу на критиці більшовицького режиму й витвореної ним соціально-економічної системи. Тим часом, інформаційним простором майже безроздільно заволоділи публіцисти, із «легкої руки» яких у суспільство вкидалися різноманітні сенсації, не вивірені факти й версії сумнівного ґатунку. Ситуацію ускладнив період своєрідної подвійної ізоляції: контакти зі світовою науковою спільнотою залишалися спорадичними, а тут ще й розірвалися усталені зв'язки з колегами у пострадянських державах. Дійшло до того, що до українських депозитаріїв упродовж кількох років не надходила література з-за кордону, зокрема з Росії.

Та особливо рельєфно кризові явища проступали в теорії й методології військово-історичних студій. Дискредитація марксистської ідеології радянського зразка залишала без пояснень рушійні сили історичного процесу, аргументації внутрішніх джерел і чинників прогресу, таких суспільних катаклізмів, як революції, світові війни тощо. Складність інтерпретацій феноменології етнічних, соціокультурних, релігійних, ментальних явищ, тероризму та терору, націоналізму, расизму й т.п.³ поставила істориків перед необхідністю пошуку принципово нових підходів до вивчення мотиваційних факторів, рушіїв і механізмів суспільного поступу, природи та взаємодії суб'єктів історичного процесу⁴, а також зміни поглядів на джерела й існуючі кордони між окремими галузями знання, освоєння та генерування новітнього дослідницького інструментарію.

Однак науково-технічними аспектами криза не обмежилася. Для багатьох представників гуманітарних дисциплін вона супроводжувалася складним процесом світоглядних та аксіологічних трансформацій, етнічної, конфесійної, духовної самоідентифікації. Саме у цей час позначається вододіл між істориками, які залишалися на попередніх позиціях, і тими, хто прагнув вийти за межі ідеологізованих схем, прилучитися до світового наукового процесу.

³ Див.: Исторические записки. – 1995. – №1. – С.37.

⁴ Рябчук М. Культура пам'яті та політика забуття // Критика. – 2006. – Січень – лютий. – Ч.99/100. – С.18–20.

Перші спроби систематизованої артикуляції ще не у всьому новій, проте істотно оновленої концепції історії Другої світової війни зустрічаємо у працях М.Ковалю⁵. Якщо стисло акумулювати міркування вченого, то їх можна викласти в таких тезах: 1. Історієписання війни повинне перебувати поза політикою та ідеологією, за межами будь-якого тиску з боку влади. 2. Слід відмовитися від «незручних» тем і тематичних перекосів (як такий досвід наводиться історико-партійна тематика, що домінувала в допереводовий період). 3. Комплексне дослідження історії війни має охоплювати не тільки політичний, військовий, економічний, соціокультурний, а й геополітичний, кліматичний, демографічний, національно-релігійний фактори. 4. Принципово умовою нового рівня освоєння подієвого полотна є перегляд ролі особи в історії, виведення людини воєнного часу в центр наукового пошуку. 5. Подолання «радянської спадщини» передбачає відмову від рудиментарних понять, що несуть переважно ідеологічне навантаження. Водночас дослідник уважав надуманою дискусію про назву війни та цілком прийнятним – паралельне застосування кількох назв згідно з контекстом без їх політизації. 6. Необхідно вивести з тіні замовчування проблематику, пов'язану з колаборацією, «єврейським питанням», роллю союзників у розгромі нацизму й фашизму та матеріальної допомоги, наданої ними СРСР. 7. Суспільство потребує історичного знання, очищеного від міфів, стереотипів та фальсифікацій (одним з об'єктів критики науковця стала теза про «всенародний характер партизанського руху» в Україні 1941–1944 рр., що базувалась на директивно утвердженій у літературі цифрі – 501 тис. партизанів та 100 тис. підпільників на окупованих українських землях). 8. Масштаби, характер, сутність і наслідки війни потребують широкого історіософського осмислення в контексті всієї історії України та світової історії.

У цих та інших елементах концептуальних конструкцій М.Ковалю нескладно віднайти прогалини й непослідовність (наприклад, із періодизацією Другої світової війни, або позитивістські ремінісценції з приводу «справди історії»), але це не применшує значення його теоретичного доробку як такого, що позначив вектори воєнно-історичних студій на ближчу й віддалену перспективи. Принаймні, це був цілковито вітчизняний науковий продукт, що закладав підґрунтя історіографії якісно нового змісту.

Напевно, найбільш дискутованою проблемою, з якою українська історична громадськість вступила в 1990-ті рр., були обставини, що супроводжували початок Другої світової війни. Слід визнати: пріоритети в дослідженні цієї теми на пострадянському науковому просторі (що надалі траплялося не так уже й часто) належали українським фахівцям. У двох працях В.Ковалю⁶ було не тільки сформульовано основні панелі полеміки, а й викладено авторські оцінки подій 1939 р., що своєю незвичною на той час відвертістю і навіть різкістю, жорсткістю, контрастували з перелицьованою

⁵ Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994; *Його ж.* Україна: 1941–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995 та ін.

⁶ Коваль В.С. Радянсько-німецький пакт 1939 р. – К., 1989; *Його ж.* Довкола радянсько-німецької війни. – К., 1991.

радянською версією, яка перекладала всю провину за розв'язання Другої світової війни винятково на Німеччину. Не скидаючи з рахунку двозначну позицію Великобританії, Мюнхенську угоду, відмову польського уряду від допомоги з боку СРСР у протидії німецькій агресії, експансіоністський курс нацистської верхівки Третього Райху, вчений схарактеризував геополітичну лінію радянського керівництва, указав на його прорахунки і помилки в оцінці передвоєнної міжнародної ситуації, а також вади створеної більшовиками політичної й соціально-економічної системи. У книзі «Довкола радянсько-польської війни» В.Коваль поєднав жорстку критику амбіційних планів Варшави й Москви, оприлюднив власне бачення подій під Львовом і позиції Й.Сталіна в «польському питанні».

Попри появу на початку 1990-х рр. невеликої кількості науково вартісних праць, уже в цей час рельєфно проступають дві тенденції. Перша з них виявилась у фокусуванні уваги на людському чиннику, гуманітарній сфері війни та оформленні таких напрямів досліджень, як військова антропологія, соціальна й усна історія, історія релігії та духовного життя, а друга – пов'язана з прагненням надати цій сторінці нашого минулого виразно національного звучання. До певної міри обидві тенденції визначалися цілком природною реакцією на широкі можливості доступу до раніше втаємничених джерел, відсутність цензури й ідеологічних обмежень, а для деякого – і намаганням одержати моральну сатисфакцію за десятиліття утисків, денационалізації, диктату, несвободи, а також ствердити органічний зв'язок щойно посталої суверенної української держави з національно-визвольними змаганнями нашого народу й тяглість державницької традиції.

На цьому етапі не обійшлося без перекосів і «ламання списів». Втрачаючи радянську «ідентичність», українська історична наука відразу не набула всіх атрибутів національної «ідентичності», та й не могла їх набути з кількох причин: інерції радянського способу мислення й нетривалості «перехідного» періоду, неготовності політикуму та суспільства до різкої «зміни віх». Характеризуючи цей час, учені констатують розрив з історіографічною традицією 1940–1980-х рр., емансипацію від архетипів «клас» і «нація», ізоляцію від світового наукового простору⁷. Натомість Г.Касьянов висловив переконання, що маючи в радянські часи статус забороненої, національна історія у суверенній Україні «набула ознак повної легітимності». Відтак усі її методологічні вади та пізнавальні хиби ввійшли в арсенал національних історіографій без критичного осмислення. Серед цих вад одна з найголовніших – етнічна ексклюзивність («Націоналізована історія країни є передусім історією титульної нації, яка при цьому отожднюється з титульним етносом»)⁸.

Наскільки цей теоретичний конструкт відповідає реальному стану справ у вітчизняній історичній науці? Оскільки «націоналізація історії» вже стала

⁷ Головки В. Кризис в исторической науке: попытки экспликации понятия // Теоретико-методологические проблемы исторического познания: Мат. Междунар. науч.-практ. конф., 1–2 февраля 2001 г. – Минск, 2000. – Т.1. – С.78.

⁸ Касьянов Г. Националізація історії та образ Іншого // Критика. – 2000. – Січень – лютий. – Ч.99/100. – С.22.

іманентною рисою української історіографії, спробуємо простежити її основні характеристики. В оцінках багатьох вітчизняних і зарубіжних учених часто звучить переконання у тому, що цей процес стимулювався державою та при цьому дуже нечасто уточнюється конкретний час, коли було саме так. Насправді, на нашу думку, наука володіє набагато більшою автономністю, ніж цього бажають держава і політики, та й усвідомлюють самі вчені. Перший сплеск інтересу до україноцентричної версії війни був викликаний не лише політичним/соціальним замовленням держави, пошуком аргументації легітимності України, а й зацікавленням своєю історією з боку різних верств громадськості. Фактично можна говорити про збіг і синхронізацію суспільних очікувань, інтересів держави та мотивації науковців.

При поверховому погляді здається, що все обмежилось переважно вивченням історії ОУН та УПА. Однак у дійсності україноцентричні акценти фундаментальних досліджень охоплювали значно ширший спектр проблем. У центрі дискурсу опинилось «українське питання» у 1930–1940-х рр. у всіх його проявах як комплекс політичних, дипломатичних, військових, соціальних, культурно-освітніх, етнічних, конфесійних, ментальних складових. У запропонованих дослідниками дефініціях цього феномена домінував політичний компонент (боротьба за суверенну державу), але при цьому предметом аналізу виступали й усі інші (у різному співвідношенні)⁹. Сталий інтерес до цієї теми простежується і в публікаціях останнього десятиліття¹⁰. З огляду на спроби радикальних сил у деяких сусідніх країнах піддати сумніву легітимність Ялтинсько-Потсдамської системи особливої ваги набувають історико-правові дослідження, в яких зміна конфігурації кордонів у Східній Європі трактується крізь призму міжнародного права. Аргументація

⁹ Див.: *Швагуляк М.* «Українська карта»: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. – 1990. – №7. – С.83–95; *Дубина О.К.* Геополітичні долі України. – К., 1992; *Луцюк Л., Кордан Б.* Англо-американські держави і українське національне питання // Укр. іст. журн. – 1992. – №5. – С.111–119; *Трубайчук А.Ф.* Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.) // Київська старовина. – 1996. – №2/3. – С.104–118; *Гайдуков Л.Ф.* Українське питання в міжнародних відносинах заключного етапу Другої світової війни // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. – 1996. – Вип.5. – С.100–111; *Веґеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939 рр.). – К.; Ужгород, 1998; *Коваль М.В.* Світові та «холодна» війни ХХ століття й остаточне розв'язання «українського питання» // Історія в школах. – 1997. – №1. – С.5–11; *Його ж* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999; *Муковський І.Т., Дубина О.К., Лисенко О.Є.* Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни: Навч. посіб. – К., 1999; *Дробот І.І., Кучер В.І.* Пошуки шляхів до визволення України. – К., 1999; *Гетьманчук М.П.* «Українське питання» в радянсько-польських відносинах, 1920–1939 рр. – Л., 1998 та ін.

¹⁰ *Дубина О.К.* Український геополітичний вузол // Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С.525–542; *Кулинич І.М.* Україна у міжнародній політиці у 30–40-х роках ХХ ст. // Сторінки воєнної історії України. – К., 2000. – Вип.4. – С.127–132; *Лещенко Л.О.* «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.491–549; *Литвин В.М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004; *Гриневич В.А.* Україна на початковому етапі Другої світової війни // Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – К., 2004. – Т.4. – С.63–128; *Патриляк І., Боровик М.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – К., 2010.

В.Боечка, О.Ганжі та Б.Захарчука, В.Сергійчука, В.Макарчука¹¹ базується на презумпції непорушності статус-кво в Європі й дотриманні міжнародних угод, які закріпили повоєнний устрій у світі та на континенті. Головні вектори наукових зусиль зосереджувались довкола таких стрижневих ліній: а) теоретичні інтерпретації «українського питання»; б) «українське питання» в політичних стратегіях керівництва СРСР, Німеччини, Польщі, США і Великобританії (та, меншою мірою, інших держав); в) соборизація України; г) міжнародно-правові аспекти легітимації наслідків Другої світової війни та проблема кордонів; д) місце і роль економічного й людського потенціалу України у подіях 1939–1945 рр. у цілому та перемозі над нацизмом і фашизмом. Домінуючими мотивами при цьому стали, по-перше, твердження про те, що Україна перетворилась на геополітичний вузол, в якому переплелися інтереси багатьох європейських держав; по-друге, перебіг подій склався таким чином, що це спричинило об'єднання більшості українських етнічних земель у складі одного (нехай і квазідержавного) утворення – Української РСР. Суперечливість обставин, що супроводжували соборизацію, а також спроби піддати сумніву легітимність нинішніх кордонів та Ялтинсько-Потсдамської системи актуалізують цю проблему, надаючи їй нового звучання. Це дає підстави прогнозувати підвищену увагу до вказаного блоку питань і з боку науковців, і з боку держави та політиків у майбутньому.

Одним із відгалужень цієї багатопланової теми, що інтенсивно дебатується у наукових колах, є політика СРСР у період 1938 – середини 1941 рр. У більшості праць головним об'єктом критики виступають радянсько-німецькі контакти, проте тільки окремі дослідники влітають у свої теоретичні побудови весь взаємообумовлений ланцюг зовнішньополітичних кроків та воєнних акцій Кремля: ставлення до Карпатської України, напад на Фінляндію, «визвольні походи» 1939–1940 рр. На жаль, вітчизняні історики, за незначним винятком¹², опинилися поза спровокованою історико-публіцистичними творами В.Резуна (В.Суворова) дискусією про «превентивну війну» та військово-політичну стратегію Москви у першій половині 1941 р. Вірогідно, причиною цього є не лише ускладнений доступ до відповідних джерельних матеріалів, а й слабкі, спорадичні контакти з російськими та німецькими фахівцями.

Ще одна тематична ніша, пов'язана з «українським питанням», – національно-визвольний рух періоду 1939–1945 рр., який від початку 1990-х рр. перетворився на «зону підвищеної сейсмічності» і в суспільній, і в науковій думці. Причини цього лежать на поверхні, тому, не вдаючись до деталей, лише нагадаємо їх. Після розпаду СРСР радянська версія історії ОУН і УПА зіткнулася з вітчизняною, що швидко заповнила альтернативний вакуум в Україні. На відміну від діаспорного дуалістичного міфу (бандерівського й

¹¹ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994; Сергійчук В. Правда про «Золотий вересень» 1939-го. – К., 1999; Макарчук В. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): Історико-правове дослідження. – К., 2007.

¹² Коваль М.В. «Превентивна війна» чи віроломна агресія? // Укр. іст. журн. – 1992. – №3. – С.124–128; Коваль В.С. Невідомий варіант плану «Барбаросса» // Там само. – 1996. – №3. – С.41–53.

мельниківського варіантів), вітчизняна концепція історії самостійницького руху творилась як цілісна, більш обґрунтована документально та менш заідеологізована. Та завдяки публіцистам і явним симпатіям багатьох професійних істориків ця версія мимоволі набула всіх рис, притаманних міфу. Певною мірою до цього виявилась причетною і держава, що стимулювала пошуки аргументації правочинності й наступності української державності. Водночас офіційний запит на такого роду дослідження ініціювали також політичні сили, які прагнули скористатися напрацюваннями вчених для остаточної дискредитації ОУН та УПА, юридичного закріплення негативних оцінок у відповідних законодавчих актах. У вересні 1996 р. у Верховній Раді України було створено тимчасову комісію для вивчення діяльності ОУН і УПА. Коли ж з'ясувалося, що без поглибленої наукової експертизи не обійтися, за рік Кабінет Міністрів України сформував урядову комісію з вивчення проблеми. З метою підготовки історичного висновку було організовано робочу групу спеціалістів з цієї теми (керівник – професор С.Кульчицький), під егідою якої впродовж 1998–2004 рр. опрацьовувалися архівні документи, було підготовлено 27 монографій, збірників документів і матеріалів, бібліографічних видань, а також підсумковий том «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси»¹³. Підсумки роботи було доведено до відома урядової комісії.

Паралельно студіювання широкого кола питань, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з українським самостійницьким рухом, некоординовано здійснювалося окремими науковцями, а з 2002 р. – ще й центром досліджень визвольного руху при Інституті українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ, який розпочав випуск збірника наукових статей «Український визвольний рух». Крім того, завдяки співробітникам Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАНУ і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – у 1995 р. започатковано нову серію «Літопису УПА» (упорядники – К.Абрамова, О.Вовк, В.Галаса, М.Деркач, А.Кентій, В.Кук, В.Лозицький, І.Павленко, Ю.Черченко та ін.), у рамках якої вийшло 14 томів, де сконцентровано документи різного походження від 1943 до 1959 рр.

Географію й інтенсивність досліджень цієї теми можна простежити не лише за численними публікаціями в науковій періодиці, а й за динамікою виконання дисертаційних проєктів. Якщо у 1994–2000 рр. було захищено близько двох десятків дисертацій, в яких розглядалися різні аспекти українського самостійницького руху 1920–1950-х рр., то в наступне десятиліття – майже втричі більше.

У монографічному жанрі виокремлюються праці Ю.Киричука¹⁴ й А.Русначенка¹⁵, де подано узагальнену характеристику ідеологічних та ор-

¹³ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. – К., 2005. – С.12–14.

¹⁴ Киричук Ю. Нариси з історії національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. – Л., 2000; Його ж. Український національний рух 40–50-х років ХХ ст.: Ідеологія і практика. – Л., 2003.

¹⁵ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. – К., 2002.

ганізаційних засад, військово-політичної діяльності самостійницьких сил. Г.Стародубець уперше у вітчизняній історіографії звернулася до функціонування повстанського заплілля, подавши його визначення й змістове наповнення. Публікації дослідниці заклали підґрунтя соціально-історичних студій цієї проблематики¹⁶. У 7-му томі «Літопису УПА. Бібліотека» вміщено монографію В.Ковальчука, в якій розглядається функціонування заплілля УПА на Волині й Південному Поліссі¹⁷. На унікальній джерельній базі та нових теоретичних підходах виконано праці Д.Веденеєва й Г.Биструхіна¹⁸, автори яких професійно аналізують бойові, диверсійні, терористичні, оперативно-агентурні, розвідувальні й контррозвідувальні форми та методи діяльності оунівської підпільної мережі й Української повстанської армії.

До найбільш зважених та аргументованих досліджень історії українського самостійницького руху слід віднести доробок А.Кентія¹⁹. Спираючись на широкий комплекс архівних джерел і ерудицію, він створив цикл праць, в яких ця сторінка минулого постає в тісному взаємозв'язку з гео- та військово-політичними, дипломатичними, соціально-економічними процесами 1920–1950-х рр. Це дозволило автору встановити детермінованість і мотивацію багатьох подій, стратегію й тактику основних акторів збройного протистояння, а в деяких випадках висунути обґрунтовані гіпотези. Принципова неупередженість дослідника й тонке відчуття внутрішньої природи явищ і процесів стали надійним фундаментом для вагомих узагальнень та теоретичних положень.

Слід визнати, що дослідникам цієї суперечливої, складної теми завжди було нелегко, оскільки вони постійно відчували підвищену увагу з боку влади, політиків та суспільства. Ідейно заангажована частина громадськості й деякі політичні сили (причому нерідко протилежних поглядів) надміру активно демонстрували (і продовжують це робити) власні очікування, у той чи інший спосіб чинячи тиск на вчених з двох сторін – одні бажали бачити цю історію романтизованою й героїзованою, інші – такою, що містить лише критичні оцінки. У подібних ситуаціях найкращим арбітром виступають

¹⁶ Стародубець Г. Українське повстанське заплілля (друга половина 1942 – початок 1946 років). – Тернопіль, 2006; *Ії жс.* Генеза українського повстанського заплілля. – Тернопіль, 2006.

¹⁷ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Заплілля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Торонто; Л., 2006.

¹⁸ Веденеєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). – К., 2006; *Іх жс.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. – К., 2006; *Іх жс.* Війна у кам'яних джунглях. Миська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945–2005). – К., 2005; *Веденеєв В.Д.* Одиссея Василя Кука. Воєнно-політичний портрет последнего командующего УПА. – К., 2007.

¹⁹ Кентій А. Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр.: Короткий нарис. – К., 1998; *Його жс.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998; *Його жс.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.). – К., 1999; *Його жс.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999; *Його жс.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999; *Його жс.* Нариси боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.). – К., 1999; *Його жс.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси. – К., 2005. – Т.1: Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920–1942; Т.2: Українська повстанська армія та збройне заплілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. – К., 2008.

сторонні спостерігачі – зарубіжні спеціалісти, добре знайомі з історіографічною й суспільно-політичною ситуацією в Україні. Так, К.Беркхоф вважає: «Позитивною рисою сучасної української історіографії є те, що вона загалом не глорифікує, принаймні у друкованих працях, темних сторін діяльності Організації українських націоналістів і контрольованої нею партизанської армії – УПА. Ідеться про ксенофобію, авторитаризм і насильство, властиві етосу та вчинкам ОУН часів війни»²⁰.

Інший погляд на історію ОУН і УПА в Україні представлено незрівнянно меншою кількістю публікацій. В основному це – збірники документів, скомпоновані у такий спосіб, щоби маргіналізувати націоналістичний рух, створити суціль негативний образ оунівця чи повстанця, поставити його поза законом (перевести оцінки у суто кримінальну площину). Нерідко це – публіцистичні репліки, засновані на вирваних із контексту фактах та окремих матеріалах, густо замішаних на ідеологічних схемах радянської доби.

Власне наскрізної історії ОУН і УПА, виконаної в прорадянському дискурсі, в Україні не існує. Однак уявлення про концептуальні підходи авторів, які опонують дослідникам «національного» напряму, дає праця В.Іваненка й В.Якуніна²¹. Не вдаючись до детальної характеристики монографії, слід зазначити, що її автори справедливо закидають деяким науковцям, які спеціально займаються цією темою, суб'єктивізм і глорифікацію українського самостійницького руху. Водночас, важко погодитися з багатьма оцінками і твердженнями, уміщеними в книзі. Наведемо лише один, проте вельми показовий, фрагмент. Піддаючи критиці «Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА», автори наголошують, що це «радше політичний документ, спрямований, до того ж, не тільки на реабілітацію ОУН і УПА, а й на перегляд деяких підсумків Великої Вітчизняної війни». Очевидні перебільшення, напевно, пояснюються тим, що В.Іваненко та В.Якунін непомітно для себе самі «сповзли» на політичні оцінки. Перед робочою групою у період 1997–2005 рр. ніхто (!) не ставив абсурдного за визначенням завдання «реабілітувати ОУН та УПА», адже вони не були ніким юридично засуджені як організації (у тому числі й на Нюрнберзькому та інших процесах). Хочеться сподіватися, що полеміка довкола таких контраверсійних тем продовжуватиметься у суто науковому річищі, без «аргументів» ідеологічного штибу.

На цьому можна було б завершити огляд літератури з історії українсько-го національно-визвольного руху. Та все ж слід визнати: ця багатомірна тема вимагає подальшого поглибленого вивчення, оприлюднення нових документів (якого б змісту вони не були), а також принципової юридичної експертизи крізь призму чинних норм права, у тому числі міжнародного, порівняльної характеристики з іншими аналогічними рухами у світі й, нарешті, виведення з політичного на суто науковий рівень.

²⁰ Див.: Друга світова війна як виклик для української історіографії // Україна модерна. – 2008. – Ч.13. – С.28.

²¹ Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ, 2006.

У безпосередньому зв'язку з «українським питанням» у роки війни опинилося «польське питання», зокрема українсько-польський конфлікт. Складність та рівень гостроти цих відносин у 1939–1946 рр. виявилися майже співмірними температурі дискусій не тільки між вченими, а й політиками та представниками влади обох країн. Та попри наявність радикалів і відповідних оцінок тогочасних подій здорові сили і в Україні, і в Польщі виявили добру волю до порозуміння. Контакти науковців сусідніх держав донині є взірцем того, як потрібно обговорювати подібні проблеми. Від 1996 до 2005 рр. почергово у Луцьку й Варшаві відбулося 11 наукових семінарів під назвою «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни», на яких було не лише викладено різні погляди на історію і перспективи польсько-українських відносин, а й подано конструктивні пропозиції урядам двох держав, що дозволило уникнути ускладнень у контактах між ними й до можливого рівня зблизити позиції в оцінках Волинської трагедії та інших епізодів, що мали місце в ареалах спільного проживання поляків та українців. Доповіді й дискусії учасників семінарів публікуються у серії «Україна – Польща: важкі питання».

Паралельно в Україні та Польщі впродовж останніх двадцяти років з'явилася значна кількість публікацій, більшість яких усе ж позначені національною апологетикою, однобічними звинуваченнями іншої сторони в інспірації та ескалації протистояння, надання йому особливо жорстоких форм. Та все ж не вони, а документально аргументовані й теоретично вивірені праці визначають рівень наукового осмислення цієї сторінки війни. Насамперед ідеться про монографії та статті І.Льюшина²², Я.Грицака²³, Л.Зашкільняка й М.Крикуна²⁴, В.Литвина²⁵ та інших авторів. Вийшло друком декілька узагальнюючих видань, збірників статей та документів²⁶, в яких українсько-польські відносини розглядаються у тривалій історичній ретроспективі та різних виявах – політико-дипломатичних, військових, етноконфесійних, соціокультурних тощо.

Серед археографічних видань вражаючим підбором документів відзначається серія «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», ініційована

²² *Льюшин І.І.* Протистояння УПА і АК (Армії крайової) в роки другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – 289 с.; *Його ж.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003. – 313 с.; *Його ж.* Українська повстанська армія і Армія крайова: протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). – К., 2009. – 399 с.

²³ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004 – 344 с.

²⁴ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002; *Зашкільняк Л.* Україна і Польща у ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип.3. – С.71–83.

²⁵ *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002.

²⁶ Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997; Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження. Документи. Спогади. – Л., 2003; Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945: У 2 ч. – Варшава; К., 2005; Війни і мир, або «Українці – поляки: брати, вороги, сусіди...». – К., 2004; Україна в Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Л., 2005; Геополітичний вимір Волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнародного конфлікту 1939–1947 років: Мат. круглого столу (Львів, 23 травня 2003 р.). – Л., 2003.

міністерством внутрішніх справ Польщі та Службою безпеки України в листопаді 1995 р.²⁷ З того часу вийшло 9 томів, присвячених різним аспектам спільної історії двох сусідніх народів, що розкривається через недоступні до того документи спецслужб.

На 2007 р. в Україні було опубліковано близько 1 тис. статей, розвідок, монографій, збірників документів, спогадів, в яких віддзеркалювалася польсько-українська проблематика періоду Другої світової війни²⁸.

Напрацювання вчених створюють міцний фундамент для дальших студіювань, виходу на зважені історичні, юридичні й політичні оцінки польсько-українських відносин, а зрештою – і на переформатування й перетлумачення «образу чужого» та зближення двох народів. Очевидно, що не тільки без професійної, а й моральної відповідальності та орієнтації на загальнолюдські цінності тут не обійтися.

Українсько-польські відносини мали ще один вимір – міграційний. Причому йдеться про примусові переселення, що охоплювали великі людські контингенти. В українських наукових колах існує підвищена увага до цієї проблематики, що знайшло вияв у численних публікаціях, авторами яких виступили О.Буцько, Ю.Боднарчук, Н.Данилиха, Т.Гонтар, Л.Зашкільняк, Х.Довгалюк, Р.Кабачий, В.Кіцак, В.Кучер, К.Кондратюк, І.Лучаківський, Ю.Макар, С.Макарчук, В.Сергійчук, Ю.Шаповал та інші²⁹.

Українські дослідники виявили й запровадили до наукового обігу значний масив документів і матеріалів³⁰. Найповніші серед них – тритомник «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.» і п'ятий том серії «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття», присвячений акції «Вісла»³¹. У монографічному форматі виконано дослідження І.Винниченка, Б.Яроша, М.Бугая, Ю.Сороки³². Якщо на початковій фазі опрацювання цієї тематики дослідники зосередилися на з'ясуванні передумов політичної мотивації переселенських акцій, то останнім

²⁷ Див.: Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Нові документи з архівів спеціальних служб: Польське підпілля 1939–1941. – Т.1. – Л.; Коломия; Стрий; Золочів; Варшава; К., 1998. – С.18–20.

²⁸ Польсько-українське протистояння на західноукраїнських землях. Уроки Другої світової війни. – Л.; Луцьк, 2007.

²⁹ Буцько О.В. Польща – Україна: міграційні процеси 40-х років. – К., 1997; Боднарчук Ю.Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2009; Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2009 та ін.

³⁰ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997; Його ж. Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації. – К., 2003; Його ж. Український здвиг: У 5 т. – К., 2004–2005.

³¹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Л., 1996–2002; Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спецслужб. – Т.2: Переселення поляків та українців. 1944–1947 рр. – К., 2000; Т.5: Акція «Вісла». 1947 р. – Варшава; К., 2006; Сергійчук В. Депортація поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. – К., 1999.

³² Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994; Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк, 1999; Бугай М. За повідомленнями НКВС СРСР були переселені... Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. – К., 1992; Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-і роки) – К., 2007.

часом – на соціально-економічних і морально-психологічних складових³³. Гуманітарний зріз примусового переміщення цивільного населення в ареалах спільного проживання, його наслідки в довготривалій історичній перспективі та юридична кваліфікація цих дій становлять найбільш багатообіцяючі вектори для наукового пошуку. Незважаючи на значну кількість публікацій, дослідникам слід ще багато зробити для встановлення точного числа депортованих, їх соціального та етнічного складу, життєвих стратегій і долі тих, хто став жертвою сталінського режиму.

Тематично близькі до вказаних праць ще дві групи видань: 1) присвячені радянзації західноукраїнського регіону в 1939–1950-х рр.³⁴; 2) ті, в яких розкривається карально-репресивна політика в Україні загалом та у західних областях республіки зокрема в період Другої світової війни й повоєнні роки³⁵. Перша група представлена публікаціями переважно місцевих авторів (І.Андрухів, Т.Дем'янчук, М.Литвин, О.Луцький, К.Науменко, М.Кучерепа, В.Баран, Ю.Макар, В.Макарчук, В.Токарський, В.Трофимович, Б.Ярош), що надає їм особливого забарвлення й виразно критичної спрямованості. В арсеналі політичних, ідеологічних, соціально-економічних, режимних заходів, які застосовувало радянське керівництво, наголошується насамперед на тих, що мали примусовий характер і супроводжувалися жертвами серед різних категорій населення.

Автори, які репрезентують другу групу (О.Рубльов, Ю.Черченко, М.Шитюк, М.Бугай, С.Василенко, Т.Вронська, Ю.Шаповал та ін.), використовують регіональні документи для ілюстрації політичного курсу союзного центру та його місцевої специфіки, що створює підґрунтя для асоціативного ряду, порівнянь і виявлення більш-менш сталих тенденцій у часовому й просторовому вимірах. Особливу цінність при цьому становлять документи, завдяки яким з'ясовується внутрішня природа створеної більшовиками системи, алгоритм її функціонування, схильність до постійного продукування нових категорій «чужих», «ворогів народу», «зрадників Батьківщини» та боротьби з ними як одного з головних напрямів внутрішньої політики.

³³ Боднарчук Ю.Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.); Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація.

³⁴ Андрухів І.О., Француз А.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ; Рівне, 2001; Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Л., 1999; Кучерепа М. Історія Волині. 1939–1941 рр.: Навч. посіб. – Луцьк, 2006; Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941. – Л., 2009; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995; Трофимович В.В. Україна в роки Другої світової війни. – Л., 1995; Дем'янчук Т.В. Кримінально-виконавча система у боротьбі з «ворогами народу» в Західній Україні (вересень 1939 р. – червень 1941 рр.): Історико-правовий аналіз: Дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2010; Холмщина і Підляшся: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997; Макар Ю. Холмщина і Підляшся в першій половині ХХ ст.: історико-політична проблематика. – Л., 2003.

³⁵ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки ХХ століття. – К., 1995; Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.32–38; №11 – С.20–26; Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; Василенко С.М. Повоєнні репресії проти населення України (1944–1953 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2011.

У працях Т.Вронської³⁶ аналізується комплекс питань, пов'язаних із мотивацією, організацією та наслідками репресій проти членів родин «ворогів народу» – однієї з найчисельніших соціальних груп, що стали об'єктом державного терору. Великий часовий проміжок – від 1917 до 1953 рр. – дав можливість дослідниці простежити еволюцію спрямування, характер, правову базу, форми та засоби упокорення реальних і надуманих опонентів тоталітарного режиму, довести причетність до порушень класичних постулатів права всіх без винятку інститутів радянської Феміди: Верховного Суду СРСР, прокуратури, наркоматів (міністерств) юстиції, внутрішніх справ, державної безпеки. Грубо порушуючи норми цивілізованого суспільства, влада ігнорувала фундаментальний принцип особистої відповідальності й шляхом репресій та дискримінацій фактично впроваджувала широку практику сімейного заручництва.

Теоретичний потенціал цієї проблематики вбачається в осмисленні взаємозв'язку всіх ланок державного механізму, сформованого більшовиками, мотиваційних чинників терору, його впливу на суспільно-політичну й соціально-економічну ситуацію в країні, настрої різних категорій населення, віддалені наслідки масових репресій. Фахівцям ще слід докласти багато зусиль, аби встановити хоча б наближене до справжнього число жертв сталінського терору, персоніфікувати ці трагічні статистичні дані й тим самим сприяти їх моральній реабілітації.

Так уже склалося, що дослідники беруться за студіювання насамперед найбільш одіозних проявів тоталітарних режимів, надзвичайних заходів, що виправдовувалися воєнним станом. При цьому на периферії дослідницького інтересу опинився державний апарат у цілому. У радянські часи існувала самостійна дисципліна – «історія КПРС», у рамках якої вивчалась і пропагувалася діяльність всепроникної, так би мовити, універсальної керівної інституції – Комуністичної партії Радянського Союзу. Та сьогодні тодішні публікації з історико-партійної тематики можуть слугувати хіба що джерелом емпіричного матеріалу. З'ясування справжнього місця партії в управлінській системі більшовицького зразка потребує нових методологічних підходів та інструментарію, що далеко не обмежується винятково негативними конотаціями всього, що поєднується з означенням «комуністичний». Дискусії, які точилися у вищих ешелонах влади у 1940-х рр. щодо співвідношення партійних і радянсько-господарських структур та його можливого перегляду, засвідчують наявність апаратної кризи. Яким чином ці настрої вплинули на трансформацію/оптимізацію державного механізму, в який спосіб взаємодіяли різні гілки та ланки влади по горизонталі й вертикалі, за якими параметрами «соціалістична держава» переважала, а за якими – поступалася західним демократіям та наскільки правомірна теза про «переваги» однієї державної системи над іншою в умовах війни, – на ці та інші питання сучасна вітчизняна наука ще не дала належної відповіді.

³⁶ *Вронська Т.В.* Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952). – Х., 2008; *Ії ж.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009.

«Першою ластівкою» можна вважати пілотний науковий проект, виконаний на замовлення Центру адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу³⁷. Кінцевим його продуктом став п'ятитомник «Історія державної служби в Україні», два томи якої становить історичний нарис, а решта – підбірка документів³⁸. До певної міри це – спроба наскрізної структурної реконструкції та експозиції владно-управлінських структур, з'ясування їх компетенції, технології функціонування, що може дати фахівцям своєрідну «дорожню карту» для поглибленого опрацювання всього комплексу проблем, пов'язаних із діяльністю державних органів. Видання містить окремі розділи, в яких розкриваються механізми окупаційної адміністрації та їх «спеціалізація» в різних адміністративно-територіальних утвореннях на українських землях, а також відродження радянської влади на визволених від загарбників територіях республіки, кадрова політика й формування управлінської системи в західних областях.

Історіографічна спадщина радянської доби, здавалося б, перенасичена виданнями, в яких у найменших дрібницях висвітлюється хід бойових дій на німецько-радянському фронті. Однак уже в другій половині 1980-х рр. ані популярні колись мемуари воєначальників, ані стоси книг, в яких поразки і втрати дозувалися немов «гостра приправа» до суціль героїзованої загальної картини, не могли задовольнити не тільки професійних істориків, а й прискіпливих читачів, допитливість яких розбурхували публікації в «товстих» журналах. Відреагувати на цей запит належним чином історична наука змогла не відразу. Тому перші рефлексії на теми баталістики належали публіцистам. Для вагомих і глибоких досліджень необхідний був час: надто повільно й неохоче влада відкривала архівні таємниці, причому цей процес триває донині. Українські вчені потрапили в невигідне становище, оскільки практично всі більш-менш важливі документи про дії радянських збройних сил зберігаються у Центральному архіві Міноборони Російської Федерації (ЦАМО РФ) і значну їх частину отримати складно, а дещо – взагалі неможливо. Фінансовий і мовний фактори ускладнюють залучення до наукового обігу джерел з архівосховищ Німеччини, Румунії та інших країн, в яких відображено дії вермахту, військ СС та держав-союзників Третього Райху на Східному фронті.

Змістовна й доволі об'єктивна характеристика перебігу бойових дій, як виявилось, міститься у спеціальних виданнях, підготовлених провідними фахівцями радянських військових академій у 1960-х рр. Однак грифи «таємно», «для службового користування» тощо обмежували її використання навіть військовими істориками, а праці цивільних авторів відчутно страждають через брак професійних знань у сфері техніки, оперативного мистецтва, тилового й морально-психологічного забезпечення військ. Ці та інші чинники визначили аутсайдерські порівняно з російськими позиції вітчизняних військово-історичних студій.

³⁷ Нариси державної служби в Україні. – К., 2008.

³⁸ Історія державної служби в Україні: У 5 т. – К., 2009.

Природно, що за цих умов на перше місце висувалась проблема джерел. У 1990 р. «Український історичний журнал» опублікував підбірку документів абверу, в яких давалася оцінка стану радянської армії напередодні нападу Німеччини на СРСР³⁹. Перебіг подій на Південно-Західному фронті віддзеркалюють документи, оприлюднені на шпальтах цього журналу в 1991–1992 рр.⁴⁰ У хронікально-документальному жанрі витримане підготовлене колективом упорядників під керівництвом В.Замлинського видання, до якого ввійшли документи й матеріали з фондів ЦАМО РФ, що на той час втратили таємний гриф⁴¹. За 20 років видавничий проект («Країна у вогні: 1941») спільно зі своїми російськими та білоруськими колегами реалізували співробітники Інституту історії України НАНУ. Українська частина поряд із ґрунтовним історичним нарисом містить здебільшого документи з вітчизняних архівосховищ.

У першій половині 1990-х рр. результати наукового пошуку адресувалися читачам переважно у формі доповідей на конференціях і статей у періодичних виданнях⁴². Водночас саме тоді, згідно з урядовими постановами від 3 липня 1989 р. та 11 вересня 1991 р. та відповідно до президентського указу від 4 травня 1992 р., розгортається робота над унікальним проектом – «Книга Пам'яті України». Тисячі вчених, учителів, журналістів, краєзнавців, пошуковців, ветеранів долучилися до справді всенародної справи – встановлення поіменних жертв війни. Координація цих зусиль покладалася на Головну редакційну колегію, а практична робота – на Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». З часів створення «Історії міст і сіл Української РСР» таких масштабних проектів не було. Робота велась у двох річищах: а) з'ясування кількості й прізвищ усіх громадян республіки, які загинули під час війни; б) теоретичне осмислення подій найбільшого в історії збройного конфлікту. Кожна обласна редколегія підготувала свої видання (всього понад 250 томів), в яких було вміщено поіменні списки загиблих та невеликий історичний нарис.

У рамках проекту велась активна дослідницька й публікаторська діяльність, у тому числі й у формі монографічних видань⁴³. Саме на цьому етапі відбувалося зіткнення двох версій війни – прорадянської й україноцентричної. Більшість учених, залучених до написання заключного тому «Безсмертя. Книга Пам'яті України», прагнули розкрити український вимір війни, по можливості відійти від застарілих, ідеологізованих шаблонів, вийти на якісно новий рівень осмислення воєнних подій⁴⁴. Заключний том

³⁹ Червона армія в оцінках абверу // Укр. іст. журн. – 1990. – №7.

⁴⁰ Про перші дні Великої Вітчизняної війни // Там само. – 1991. – №5, 6, 11; 1992. – №2.

⁴¹ Лето 1941. Украина. Документы и материалы. Хроника событий. – К., 1991.

⁴² Матеріали науково-теоретичної конференції «Україна в роки Другої світової війни 1939–1945». – К., 1994; Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Мат. міжнар. наук. конф. (27–28 жовтня 1994 р.). – К., 1995; Матеріали міжнародної наукової конференції «50-річчя Перемоги над фашизмом: наслідки та уроки» (4–5 травня 1995 р.). – К., 1995; Друга світова війна і Україна: Мат. наук. конф., 27–28 квітня 1995 р. – К., 1996 та ін.

⁴³ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.

⁴⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України – К., 2000.

після гострих і тривалих дискусій та редагування з'явився як результат певного компромісу. Його концепція неодноразово корегувалась і врешті-решт виявилась не у всьому вивіреною, послідовною і стрункою, віддзеркалюючи тогочасну ситуацію і в історіографії, і у суспільстві, і в державі. У текстах досить відчутно проступає світоглядна та навіть політична позиція авторів. Водночас у ході реалізації проекту почалось інтенсивне освоєння нових тематичних ніш, зокрема таких, як український чинник у збройних силах усіх учасників воєнного протистояння, мобілізації до Червоної армії, проблема військового полону, людські втрати України у Другій світовій війні, доля примусових робітників та ін.

Та все ж головним наслідком проекту слід уважати створення електронної бази даних на 6 млн 038 тис. наших співвітчизників, які полягли в роки війни. Ця цифра суттєво відрізняється від, як сьогодні здається, дещо перебільшених даних, наведеними авторами заключного тому (близько 10 млн осіб прямих і 13 млн демографічних втрат)⁴⁵. Причиною цих розбіжностей стали вади методики підрахунків (за відсутності точних даних ученим довелося в деяких випадках вдаватися до екстраполяції та пропорційних обчислень, тому цю статистику слід сприймати як оціночну та орієнтовну, а отже, – не остаточну, відкриту для уточнень). Однак уже сам факт появи всеукраїнського мартирологу – це значне досягнення, крок на шляху до зміцнення держави й консолідації української нації, визначна гуманітарна акція.

Що стосується, власне, ходу бойових дій, то в їх переосмисленні вітчизняна наука просувалася вперед вельми повільно. Автори книг «Безсмертя» та «Звитяга і жертвність» прагнули насамперед простежити участь громадян України у збройних зусиллях Червоної армії й лише епізодично торкалися питань оперативного мистецтва. Обрахована ними кількість вояків-українців у радянських збройних силах під час Великої Вітчизняної війни сягає майже 7 млн осіб⁴⁶, тоді як В.Гриневич оцінює її у трохи більше як 6 млн осіб, вказуючи на те, що у 1943–1944 рр. до лав Червоної армії повторно мобілізували оточенців і дезертирів 1941 р., які залишилися на окупованій території⁴⁷.

Останнє десятиріччя позначене інтенсифікацією воєнно-історичних студій. Пріоритети тут належать науковцям Національного університету оборони України. У 2002–2011 рр. у спеціалізованій ученій раді цього навчального закладу захищено 64 дисертації зі спеціальності «військова історія». Тут видано також кілька монографій та посібників, в яких міститься фаховий аналіз основних операцій Червоної армії на українському театрі бойових дій, чинників, що визначили їх результат і вплив на весь хід війни. Разом із військовими істориками (В.Бережинський, Д.Веденев,

⁴⁵ Там само. – С.561.

⁴⁶ *Муковський І.* З історії мобілізації людських резервів України до лав Червоної армії на початку війни // Матеріали науково-теоретичної конференції «Україна в роки Другої світової війни 1939–1945». – С.24. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – С.561.

⁴⁷ *Гриневич В.А.* Українці у складі Червоної армії. Кількісний аспект питання // Україна в Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. – С.62.

В.Вишневецький, В.Грицюк, В.Макаров, О.Малюга, Б.Ратніков, І.Репін, А.Сало, В.Сидоров, В.Ходанович та ін.)⁴⁸ до вивчення цієї проблематики долучилися цивільні дослідники (В.Колечкін, В.Заборовський, Л.Рибченко, А.Погорелов, С.Яким)⁴⁹. Більшість дисертацій захищено за спеціальністю «військова історія», що дає підстави сподіватися на подальший поступ цього наукового напрямку.

Серед фахівців із цієї теми зваженими і водночас критичними підходами позначені публікації В.Грицюка⁵⁰. Глибокі професійні знання дозволяють досліднику піддавати сумніву усталені погляди на стратегічне й оперативне планування радянського командування, спростовувати традиційні схеми розвитку збройного протистояння на радянсько-німецькому фронті, обґрунтовано обстоювати власні погляди на хід і значення окремих операцій.

Бойовим діям Червоної армії у 1939–1940 рр. присвячено публікації та дисертаційні дослідження А.Руккаса, В.Хаджирадевої, І.Фостія, В.Чернявської⁵¹. На жаль, у літературі можна знайти обмаль інформації про «Зимову війну» СРСР із Фінляндією. Між тим, у цій кампанії брали участь десятки тисяч вояків, мобілізованих з «українських» військових округів (з них були сформовані цілі дивізії, зокрема 44-та – з КОВО та 70-та – з призовного контингенту ОдВО). У 2004 р. вийшли друком 4-й том «Політичної історії України»⁵² і том, виданий у рамках проекту «Книга Пам'яті України» – «Полягли в снігах Суомі». Автор вступної статті до цієї книги – П.Панченко описав не лише загальні військово-політичні перипетії конфлікту, а й участь мешканців України у бойових діях, подав статистику,

⁴⁸ *Бережинський В.Г.* Київська оборонна операція 1943 року (12 листопада – 22 грудня). – К., 2003; *Вишневецький В.С.* Бойове застосування засобів зв'язку в оборонних і наступальних операціях першого періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2008; *Репін І.В.* Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2007; *Ратніков Б.М.* Морські десантні операції в Криму (1941–1943 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009; *Сало А.Я.* Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

⁴⁹ *Яким С.С.* Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2002; *Заборовський В.В.* Організація та бойове застосування винищувальної авіації військово-повітряних сил Радянського Союзу і Німеччини 1940–1945 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; *Колечкін В.П.* Боротьба за панування у повітрі в боях на Правобережній Україні в період 23.12.1943–28.02.1944: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; *Погорелов А.А.* Південь України в початковий період Великої Вітчизняної війни. Червень 1941 – листопад 1942 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008; *Крикніцький О.П.* Утворення та діяльність Київського особливого військового округу в травні 1935 – червні 1941 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008; *Рибченко Л.В.* Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010.

⁵⁰ *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – К., 2010; *Його ж.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. – Кн.1. – К., 2010. – С.208–302.

⁵¹ *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень – жовтень 1939 року): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; *Його ж.* Бойові дії радянських військ у вересні 1939 // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. – Кн.1. – К., 2010. – С.165–195; *Хаджирадева В.* Операція Червоної армії в Бессарабії та Північній Буковині (28 червня – 5 липня 1940 р.) // Там само. – С.196–207.

⁵² Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.4: Україна у Другій світовій війні 1939–1945 рр. – К., 2004.

що ілюструє втрати сторін. У томі містяться поіменні списки на 40 тис. вихідців з України, які загинули на території Фінляндії⁵³.

У працях П.Доброва, Ю.Костенка та Л.Герасименко⁵⁴ висвітлюється діяльність добровольчих збройних формувань на території України. Не уникаючи прорахунків (зокрема в бойовій та морально-психологічній підготовці, матеріальному забезпеченні тощо), автори показують характер використання народного ополчення й винищувальних батальйонів для протидії агресору, доводять, що це був резерв для поповнення лав регулярної армії та партизанських загонів.

Значна кількість публікацій, в яких розглядаються бойові дії на радянсько-німецькому фронті, уміщена у спеціалізованих військово-історичних журналах і закритих періодичних виданнях⁵⁵. Під егідою Українського інституту воєнної історії та Національного військово-історичного музею (директор – В.Карпов) проведено серію регіональних наукових конференцій та видано кілька збірників статей, серед яких частина присвячена операціям Червоної армії в 1939–1945 рр.⁵⁶

В останнє десятиріччя спостерігається зростання зацікавленості такими проблемами, як морально-психологічний стан, бойова підготовка і характер дій військ Німеччини та її союзників на Східному фронті. У безпосередньому зв'язку з цим колом питань перебуває тема колаборації на території СРСР у цілому та України зокрема. Якщо характеристику німецької армії можна віднайти лише в окремих публікаціях, то іншим аспектам присвячено цілі монографії й дисертації. Так, Н.Руденко і А.Русак підготували монографію, в якій простежується зміна морально-психологічного стану німецьких військовослужбовців у ході «східної кампанії». А.Русак захистив докторську дисертацію на тему участі союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР та видав книгу на її основі⁵⁷. А.Боляновський плідно досліджує участь українців у військових підрозділах, частинах і з'єднаннях, які воювали на боці Німеччини⁵⁸, а О.Романько зосередився на вивченні мусульманських формувань у німецьких збройних силах⁵⁹. У дисертації та

⁵³ Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. – К., 2004.

⁵⁴ *Добров П.В.* Народное ополчение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: В 2 т. – Донецк, 1994; *Герасименко Л.С.* Народное ополчение та винищувальні батальйони в обороні Києва (1941 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006; *Костенко Ю.І.* Бойові дії ополченських збройних формувань на території України (червень – липень 1942 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004.

⁵⁵ «Військово-історичний альманах», «Воєнна історія України», «Військово-історичний музей», «Сторінки воєнної історії України», «Військово-науковий вісник» (Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного), «Труди університету» (Національний університет оборони України), «Цитаделя. Львівський мілітарний альманах» та ін.

⁵⁶ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. – Вип.30: Мат. XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009.

⁵⁷ *Руденко Н.М., Русак А.В.* Армія фашистського агресора: Від перемог до поразок 1941–1945 (морально-психологічний аспект). – К., 1997; *Русак А.В.* Союзники гітлерівської Німеччини в війні проти СРСР. 1941–1945. – К., 1998.

⁵⁸ *Боляновський А.* Дивізія «Галичина»: Історія. – Л., 2000; *Його ж.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Л., 2003.

⁵⁹ *Романько О.В.* Мусульманские легионы во Второй мировой войне. – Москва, 2004; *Его же.* Советский легион Гитлера. Граждане СССР в рядах вермахта и СС. – Москва, 2006.

статтях І.Дерейка містяться наукові реконструкції технології залучення й використання місцевого українського населення в поліційних структурах⁶⁰. В.Шайкан уперше у вітчизняній історіографії зробила спробу комплексного аналізу проблеми колаборації на фактологічному й теоретичному рівнях, з'ясувавши основні форми співпраці різних категорій українського соціуму з найманцями у військовій, економічній, соціокультурній сферах⁶¹. Бойові дії на вирішальному театрі Другої світової війни розглядаються також в узагальнюючих працях П.Брицького, М.Ковалю, В.Кучера, І.Дробота, П.Чернеги, В.Литвина, І.Патриляка, М.Боровика⁶².

Проблемі військового будівництва в Україні на протязному хронологічному відтинку присвячено дві колективні монографії: «Історія українського війська. 1917–1995» та «Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичні нариси, події, портрети»⁶³. Ці книги стали першими виданнями, в яких узагальнюється досвід формування радянських збройних сил, їх функціонування у мирний час і застосування у збройних конфліктах ХХ ст., у тому числі під час Другої світової війни. У них міститься характеристика військових округів, створених на території республіки, подаються дані про кількість українців у Червоній армії, описуються обставини створення Наркомату оборони УРСР, національні аспекти військового будівництва тощо.

Масштаби і характер бойових операцій Другої світової, чисельність армій країн-учасників конфлікту спричинили появу величезної кількості військовополонених. Найчисельнішою категорією військових бранців стали радянські солдати та офіцери (за різними оцінками – від 5 до 6 млн чол.), значна частина яких загинула в неволі. Торкаючись гуманітарного зрізу проблеми військового полону, колишній державний міністр ФРН К.Вайс зазначала: «У траншеях, у концтаборах, у газових камерах – гідність завжди помирала першою». Тому дослідження долі військовополонених – «одна з небагатьох можливостей повернути жертвам хоча б частку їхньої гідності»⁶⁴. Саме німецька громадськість і наукові кола у 2000 р. ініціювали міжнародний проєкт «Радянські офіцери, які померли в німецькому полоні в 1941–1945 рр.».

⁶⁰ *Дерейко І.І.* Місцеві військові формування збройних сил Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 роки): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006; *Його ж.* Місцеві допоміжні структури та військові формування поліції безпеки та СД на теренах райхскомісаріату «Україна» 1941–1944 рр. // *Сторінки воєнної історії України.* – 2009. – №12. – С.177–184; *Його ж.* Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистісного виміру проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті «Україна» // *Там само.* – 2010. – №13. – С.33–39; *Його ж.* Організаційне та матеріальне забезпечення поліційних структур і підрозділів у райхскомісаріаті Україна // *Укр. іст. журн.* – 2009. – №1 – С.87–106.

⁶¹ *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005.

⁶² *Брицький П.П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995; *Коваль М.В.* Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995; *Його ж.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999; *Дробот І.І., Кучер В.І., Чернега П.М.* Україна в Другій світовій війні: Навч. посіб. – К., 1998; *Литвин В.М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004; *Патриляк І.К., Боровик М.А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – К., 2010.

⁶³ *Історія українського війська (1917–1995).* – Л., 1996; *Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети.* – К., 2001.

⁶⁴ Цит. за: *Мюллер К.-Д.* Советские военнопленные и интернированные // *Військовий полон і інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років: Мат. міжнар. наук. конф. 2–4 червня 2006 р.* – К., 2008. – С.23.

Патрунувало його об'єднання «Саксонські меморіали», в якому німецькі наукові архівні й меморіальні установи сконцентрували зусилля з метою опрацювання наукових і гуманітарних аспектів військового полону й увічнення пам'яті цієї категорії жертв війни. У 2004 р. до проекту долучилися українські науковці й пошуковці. За підсумками дослідницької та комемораційної діяльності відбулося кілька міжнародних наукових форумів, у тому числі у Вольте-Штрукенброку (2005 р.) та Києві (2006 р.), видано монографії А.Чайковського, В.Короля, О.Потильчака, В.Карпова, В.Сергійчука, збірники документів і статей⁶⁵. У рамках проекту та за його межами дисертаційні дослідження з цієї тематики виконали В.Карпов, О.Потильчак, М.Баглікова, Д.Алексеева-Процюк, В.Левикін та ін. Окрім суто наукової цінності ці зусилля мають велике гуманітарне значення, оскільки сприяють практичному наповненню міжнародної ініціативи «Спільна Європа – спільна пам'ять», що передбачає виявлення військових поховань, догляд за ними, встановлення імен загиблих та інші меморіальні заходи.

У 2009 р. вийшло друком синтетичне видання «Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив»⁶⁶, підготовлене науковцями Інституту історії України НАНУ та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Поряд із теоретичними статтями дослідників та упорядників тут розміщено спогади радянських військовополонених і цивільних примусових робітників, які вижили в одному з найжахливіших нацистських концтаборів. Така публікація еґодокументів дала можливість розглянути проблему військового полону з позиції самої людини, надати слово безпосереднім учасникам і свідкам драматичних подій.

Справжній історіографічний материк становить доробок вітчизняних науковців у сфері вивчення окупаційного періоду в Україні⁶⁷. Незважаючи на те, що вже зроблено чимало, зарано говорити про завершену картину інституційно-правового оформлення окупаційного режиму. Магістральним вектором докладання зусиль у цьому випадку, очевидно, має стати детальне

⁶⁵ Карпов В. Пленники Сталина: Сибирское интернирование японской армии. 1945–1956 гг. – К., 1997; Новітня каторга: Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР. – К., 2001; Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К., 2002; Его же. Плен. За чужие и свои грехи: Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг. – К., 2005; Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2002; Потильчак О.В. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні. – К., 2004; Його ж. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004.

⁶⁶ Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив. – К., 2009.

⁶⁷ Тут назвемо лише монографічні видання: Потильчак О.В. Професійне навчання і підготовка грудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944): політика і практика агресора. – К., 1998; Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): Історія, політика, документи, ідеї, художні реалії, людські долі. – К., 1998; Міхненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – Донецьк, 2000; Офіційський В. Дистрикт Галичина (1941–1944). – Ужгород, 2001; Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х., 2004; Курилович К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної преси – Л., 2010; Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). – Донецьк, 2010.

вивчення регіональних та місцевих особливостей окупаційної політики, функціонування всіх структурних ланок управлінського апарату. Успішні кроки у цьому напрямі вже зроблено⁶⁸.

Потребують уточнень і конкретизації межі компетенції й субординація окупаційних органів по вертикалі та горизонталі, правові основи їх діяльності, матеріальне забезпечення, кадрове питання, система санкцій, звітність тощо. Маловідомою залишається робота судових органів, порядок розв'язання суперечок між фізичними особами, регулювання їх відносин з юридичними особами, трудове, цивільне, сімейне та інші галузі права як нормативно-регулятивні чинники на окупованих територіях.

Найбільш активно опрацьовуються економічні аспекти окупації, оскільки нацистське керівництво вбачало в Україні невичерпний потенціал сировини, корисних копалин, продовольства, фуражу а також робочої сили⁶⁹. У публікаціях сучасних дослідників простежується весь комплекс заходів окупаційних органів у справі організації промислового⁷⁰ й сільськогосподарського⁷¹ виробництва. Щоправда, меншою мірою поки що вивчені кроки, спрямовані на працевикористання цивільного населення на окупованій території, а також налагодження роботи ремісничих і промислових підприємств різної спеціалізації, їх кадрове забезпечення та засоби

⁶⁸ Лисенко О.Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944) // Історія державної служби в Україні. – Т.2. – С.289–334; Гончаренко О., Лисенко О., Першчина Т. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – С.321–367; Віницьковський Т., Кязімова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» // Там само. – С.413–445; Кучер В., Стефанюк Г. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» // Там само. – С.392–412; Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943: основні напрями окупаційної, економічної та соціальної політики // Там само. – С.368–391.

⁶⁹ Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002; Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолевачам. – Вінниця, 2003; Його ж. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009; Лаван Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук – Л., 2005; Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009; Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». – Х., 2010.

⁷⁰ Добров П.В., Тарновський І.С. Спроби відновлення експлуатації вугільної промисловості Донбасу німецько-фашистськими загарбниками у 1941–1943 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – 1999. – №1/2. – С.20–121; Потильчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви. – К., 1997; Його ж. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944): політика і практика агресора. – К., 1998; Ветров І.Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944 рр. – К., 2000; Його ж. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – С.446–474; Науменко В.М. Політика економічного штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009; Дубик М.Г. Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців // Сторінки воєнної історії України. – Вип.7. – Ч.1. – К., 2003. – С.215–218.

⁷¹ Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941–1944 (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. – 2000. – №2. – С.44–57; Нестеренко В.А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941–1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. – Вип.8. – Ч.1. – К., 2003. – С.279–297; Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Українське село в роки Другої світової війни // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – С.267–350; Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – С.475–511 та ін.

стимуляції виробництва, діяльність німецьких й інших фірм в Україні тощо. Недостатньо висвітленою залишається соціальна політика окупантів у тій частині, що стосується податкових заходів, соціальних преференцій різним групам населення, пенсійного забезпечення, підтримки тих категорій українського соціуму, які найбільше потерпали від війни: інвалідів, матерів-одиначок, дітей-сиріт, самотніх пристарілих та ін.

На регіональному рівні вивчається культурно-освітнє життя на зайнятих ворогом українських землях⁷². Узагальнюючих праць, обрамлених глибокими теоретичними міркуваннями, із цієї теми ще замало⁷³. Натомість інтенсивно розробляються проблема історико-культурних цінностей, вивезених гітлерівськими спеціальними службами з України, а також реституційні питання⁷⁴. У працях Г.Боряка, П.Грімстед, Л.Дубровіної, С.Кота, Н.Кашеварової, Т.Себти, І.Дашківа, В.Калашникової ця тема вийшла далеко за межі академічного дискурсу, набувши широкого суспільного резонансу. Активна громадська позиція науковців, вироблені ними рекомендації використовуються державою (хоча далеко не повною мірою) з метою повернення з-за кордону втрачених історико-культурних надбань нашого народу.

Однією з нових, але вже цілком оформленою й організаційно атрибутованою тенденцією сучасного етапу вивчення Другої світової війни, є апелювання до історичної пам'яті як основного об'єкта досліджень. Крізь призму пам'яті про тогочасні події фіксуються переживання, спосіб сприйняття й осмислення дійсності, вироблення життєвих стратегій. У фокусі наукового інтересу перебувають, насамперед, такі категорії, як остарбайтери, військовополонені та єврейське населення, що стало жертвою Голокосту. З одного боку, пошукові ініціативи, зорієнтовані на виявлення, фіксацію,

⁷² Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941–1944 р. // Україні: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 1997. – Вип.3/4. – С.195–225; Антонок Н.В. Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 рр.). – Л., 1997; Стефанюк Г. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2004; Спудка І. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007; Нестеренко В. Діяльність культурно-просвітницьких товариств у військовій зоні України 1941–1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. – Вип.10. – Ч.1. – К., 2006. – С.425–433; Заболотна Т. Стан шкільної освіти в окупованому Києві // Безсмертя подвигу: Мат. наук. конф., присвяч. 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). – К., 2000. – С.223–231 та ін.

⁷³ Коваль М.В. Доля української культури за нового порядку (1941–1944) // Укр. іст. журн. – 1993. – №11/12. – С.15–38; Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; Онищенко О., Дубровіна Л. Бібліотечна справа в Україні у ХХ ст.: 30–50-і роки // Бібліотечний вісник. – 2005. – №4. – С.3–12; Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996; Гайдабура В. Театр, захопаний в архівах. – К., 1998; Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. – С.697–732 та ін.

⁷⁴ Боряк Г.В., Грімстед П.К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни – Л.; К., 1991; Дацків І.Б. Втрати Української історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001; Кот С. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії // Київ. – 1998. – №6. – С.152–155; Його ж. Радянська евакуація українських цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань // Сторінки воєнної історії України. – Вип.12. – К., 2009. – С.321–336; Себта Т. Архівні джерела про українські цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000; Кашеварова Н. Г. Документи оперативного штабу рейхсляйстера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.

систематизацію й аналіз усних і письмових свідчень (щоденники, анкети, інтерв'ю, епістолярій) стимулюється політикою пам'яті й комеморативними акціями. З іншого, – вчені «припали» до цього виду історичних джерел, сподіваючись віднайти в них «живильну вологу» для неофіційної історії «знизу», заповнити зяючі лакуни військової повсякденності.

Найбільш переконливі результати демонструють дослідники політики і практики примусової праці, долі тих, хто був вивезений на роботу до Німеччини, зумів вижити й повернутися на Батьківщину. Напрацювання на цій ділянці дослідницького поля в Україні вже настільки вагомі, що в цій статті доведеться обмежитися згадкою лише про найпомітніші них. Попри те, що в нашій країні відсутнє узагальнююче видання з цієї теми, вона досить активно розробляється на регіональному рівні, а також у теоретичній площині. У працях А.Мелякова, Т.Пастушенко, С.Гальчака, Е.Андріїв та інших джерельну основу поряд з офіційними документами становлять анкети, усні свідчення колишніх примусових робітників з різних областей України⁷⁵. На загальноукраїнських матеріалах виконані дослідження М.Ковалю, Т.Лапан, О.Буцько⁷⁶ та колективні синтетичні праці⁷⁷, в яких розглядається комплекс питань, пов'язаних із політикою та функціонуванням інститутів примусової праці, перебуванням оstarбайтерів на чужині, їх репатріації й реадаптації після повернення додому, компенсаційні заходи тощо. На новий рівень виведене опрацювання цієї проблематики у працях Г.Грінченко⁷⁸. Як один із провідних фахівців у галузі усної історії, дослідниця присвятила цикл публікацій питанням методології, методичному інструментарію, реабілітації усних історій як повноцінного джерела, здатного слугувати основою вірогідної наукової реконструкції минулого.

Пам'ять про жертви Голокосту також ретранслюється у сучасне суспільство через розповіді, листи, щоденники людей, які вижили⁷⁹. Своєрідним

⁷⁵ *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007; *Меняков А.В.* Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002; *Гальчак С.Д.* На узбіччі суспільства: Доля українських оstarбайтерів (Поділля, 1942–2007 рр.) – Вінниця, 2009; *Андріїв Е.П.* Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944): Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010 та ін.

⁷⁶ *Буцько О.В.* Репатріація українських громадян 1944–1946 рр. // Сторінки військової історії України. – Вип.1. – К., 1997. – С.143–158; *Ії ж.* В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха // Там само. – Вип.4. – К., 2000. – С.90–95; *Коваль М.В.* «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – №9. – С.74–82; №10. – С.68–76; *Лапан Т.Д.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі: Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2001; *Педак В.* Гірке слово оstarбайтер. – Л., 2009.

⁷⁷ «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. – К., 2006. – С.15–28; По ту сторону війни: Книга Памяти жертв нацистських переследований в годы Второй мировой войны. – Запорожье, 2005 та ін.

⁷⁸ Невигадане: Усні історії оstarбайтерів. – К., 2004; *Грінченко Г.* Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. – Х., 2008.

⁷⁹ Живими остались тільки ми: свідчення та документи. – К., 1999; Життя і смерть в епоху Холокосту: свідчення та документи. – Кн.1–3. – К., 2006–2008; Книга пам'яті Дробицького Яру: спогади, нариси, документи. – Х., 2004; Передайте дітям нашим о нашей судьбе. – Симферополь, 2001; Щоденники Львівського гетто: спогади рабина Давида Кахане. – К., 2009; *Стародинський Д.* Одесское гетто: Воспоминания. – Одесса, 1991.

зразком, на який могли орієнтуватися вітчизняні автори, слугувала книга ізраїльських істориків Ш.Спектора й І.Кішніса, видана в Єрусалимі 1991 р. Поряд із такими публікаціями особливу увагу привертають праці, в яких обговорюються найскладніші аспекти єврейської історії цього періоду. Це пояснюється, з одного боку, спробами заперечення Голокосту як такого («міф Голокосту»), а з іншого, – гостротою питання про причетність українського населення до «екстермінаційних акцій» німецьких окупантів. Обидва ці чинники пов'язані з процесом уведення Голокосту до реєстру тем, що мають особливий науковий та суспільний статус. Він супроводжується легітимацією в українській історіографії світових напрацювань у сфері теорії та методології, термінологічного апарату, яким послуговується світова когорта дослідників катастрофи європейського єврейства. Тому вже в перших працях пострадянської доби до цих питань звернулися М.Коваль, М.Попович, Ф.Левитас та інші вчені. У публікаціях утверджувалося вивчення Голокосту як повноправного напрямку фундаментальних досліджень, хоча це й не ізолювало їх від спроб ідеологічного та політичного впливу, публічності й гостроти дискусій. Системний характер цим зусиллям надає, по-перше, інституційне підкріплення у формі кількох наукових центрів та громадських об'єднань (Український центр вивчення історії Голокосту, Єврейська рада України, Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру та ін.); по-друге, проведення наукових конференцій («Єврейська історія і культура в Україні», «Друга світова війна і доля народів України», «Єврейське населення Півдня України: історія й сучасність» та ін.), конкурсів наукових робіт серед учнівської та студентської молоді; по-третє, наявність спеціальних видань («Голокост і сучасність», «Проблеми Голокосту в Україні»); по-четверте, комеморативні заходи. Щоправда, в Україні поки що не існує єдиного центру, який би координував цю роботу, тому ті чи інші ініціативи виникають спорадично, а їх наукова і суспільна вартість доволі різна.

Основу поглибленого вивчення проблеми закладають регіональні⁸⁰ та дисертаційні дослідження⁸¹. Водночас розробляються проблеми українсько-єврейських відносин у роки війни⁸². І хоча в цих публікаціях зустрічають-

⁸⁰ Катастрофа та опір українського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999; *Хонігсман Я.А.* Катастрофа єврейства Західної України: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатия в 1933–1935 гг. – Львов, 1998; *Хонігсман Я.* Янівське пекло. Короткий нарис Янівського концтабору у Львові. – Л., 2001; *Гошкіс Д.* О чѣм трубят шофар. – Славути, 1992; *Шитюк М.М., Сугацька Н.В.* Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). – Миколаїв, 2008.

⁸¹ *Подольський А.* Нацистський геноцид щодо євреїв України 1941–1944: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996; *Винокурцова Ф.А.* Фонди державного архіву як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації. 1941–1944 р.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003; *Гончаренко О.М.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005; *Суровцев О.А.* Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006; *Тренкачова О.* Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2010.

⁸² *Ковба Ж.* Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К., 1998; *Ії ж.* Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду Другої світової війни // Запорозькі єврейські читання. – Вып. 4. – Запорозьке, 2000. – С. 46–48; *Левитас И.М.* Праведники Бабиного Яра. – К., 2001; *Страшко О.* Спасать – значит жертвовать. – Днепропетровск, 2001.

ся різні оцінки, іншого способу відтворити реальну ситуацію, очевидно, не існує. Одним з ефективних засобів є публікація документів. Можемо відзначити значну кількість видань такого змісту, в яких поряд з офіційними німецькими й радянськими документами вміщуються спогади, листи, інтерв'ю, що передають гуманітарний вимір трагедії єврейства України у період війни⁸³. У сучасній літературі розкривають форми спротиву євреїв нацистському режиму, участь у партизанських загонах та підпіллі⁸⁴. Загалом історіографічний процес у цьому тематичному спектрі багатоплановий і неоднозначний, сповнений ідеологем та міфів, подолання яких ускладнюється національними, політичними, релігійними, ментальними чинниками, атавістичними схемами, прямою упередженістю.

Описуючи ситуацію, що склалась, В.Нахманович окреслив коло питань, які донедавна взагалі не були об'єктом фахового вивчення або ж висвітлювалися окремими авторами з ідеологічних позицій: «Єврейське питання і доля євреїв як складова національної (расової) і взагалі гуманітарної політики всіх воюючих сторін; доля євреїв порівняно з долею інших етнічних і конфесійних спільнот; єврейська релігійна та громадська думка напередодні, в час і після війни; моделі особистої поведінки євреїв на окупованій території: релігійна жертвовність, побутовий фанатизм, переховування, етноконфесійна мімікрія, співпраця з окупантами, участь у русі Опору тощо; юденрат як форма колаборації, що дає додаткову можливість виходу на питання колаборації взагалі; власне єврейська партизанка та її взаємини з іншими; міжнаціональні взаємини у радянській, українській націоналістичній та польській партизанках; побутові міжнаціональні відносини на різних землях України під час війни і її залежність від численних чинників (релігійних, історико-міфологічних, соціальних, пропагандистсько-ідеологічних тощо)»⁸⁵. Коли додати до цього переліку ставлення партійно-радянської верхівки до проблем Голокосту, політику пам'яті про нього до 1991 р. та в наш час – отримаємо досить велике коло проблем, що потребують тривалої та копіткої роботи науковців, а також зусиль громадських і державних інституцій, спрямованих на підготовку суспільства до належного сприйняття трагічних сторінок війни.

Однією з несучих конструкцій радянської версії війни була теза про «всенародний рух Опору» агресорам. У 1990-х рр. почався її перегляд. В Україні

⁸³ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – К., 2002; Память Бабьего Яра: Воспоминания. Документы. – К., 2001; Еврейский геноцид в Украине в период оккупации в немецкой документалистике 1941–1944 гг. – Х.; Иерусалим, 1995; Живыми остались только мы: свидетельства и документы. – К., 2000; Бабий Яр: человек, власть, история: Док. и мат.: В 5 кн. – Кн.1: Историческая топография. Хронология событий. – К., 2004.

⁸⁴ Очерки еврейского героизма: В 3 т. – К., 1995; *Елисаветский С.* Партизанское движение в Украине и отношение к евреям // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 2000. – Вып.4. – С.120–124; *Слободянюк М.А.* Пасивний спротив цивільного населення Південної України німецько-фашистським загарбникам // Наддніпрянська Україна. Історичні процеси. Події. Постаті. – Дніпропетровськ, 2001.

⁸⁵ *Нахманович В.* Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–24 червня 2005 р.). – К., 2005. – С.25.

на державному рівні відзначатиметься 70-річчя початку партизанського руху, у зв'язку з чим очікується новий сплеск публікацій та дискусій довкола цієї теми. Нині, на протигагу першій половині 1990-х рр., коли інтерес до неї помітно знизився, науковці виявляють нові грані цієї проблематики. Слід зазначити, що на відміну від багатьох інших, згаданий напрям наукових студій досить повно забезпечений документами, які зберігаються у ЦДАГО України, що створює об'єктивні передумови для успішних дослідницьких проектів. Серед перших праць пострадянського періоду – докторська дисертація та підготовлена на її основі монографія А.Чайковського⁸⁶. Пізніше у томі «Безсмертя. Книга Пам'яті України» з'явилися підрозділи цього автора «Нескорені: партизанський рух і підпілля» і «Народні месники», а також розділ «Рух Опору в окупованій Україні» В.Кучера у четвертому томі «Політичної історії України»⁸⁷.

У цих книгах радянський рух Опору постає в дещо незвичній іпостасі: неприкрашеного, суперечливого, багато у чому трагічного явища і водночас чинника, з яким доводилося рахуватися загарбникам. А.Чайковський увів до наукового обігу значний масив джерел, що дозволило по-новому поглянути на ефективність організаційних кроків радянського керівництва, спрямованих на стимулювання спротиву ворогу в його тилу. Дослідник уперше оприлюднив оцінки втрат серед партизанів, указав причини провалів та невдач на початковому етапі війни.

За останні 10–15 років захищено низку дисертацій, в яких відображено особливості антинацистського руху Опору в тих регіонах, де він набув розвитку. Це сприяло фактологічному наповненню теми, створило фундамент для нового рівня її осмислення. Узагальнююче теоретичне оформлення вона набула у працях А.Кентія й В.Лозицького⁸⁸. Автори зуміли не тільки показати місце і роль структур, які бралися за організацію протидії ворогу у його тилу – ЦК КП(б)У, Українського штабу партизанського руху (УШПР), його представників при військрадах фронтів, обласних штабів партизанського руху, – а й подати власні інтерпретації відомих і закритих для невтаємничених у перипетії цього протистояння подій. У книзі «Україна партизанська» вперше систематизовано інформацію про кожне з'єднання, списки загонів та груп, що не входили до складу партизанських з'єднань чи діяли при військрадах фронтів за межами республіки. У монографії «Війна без пощади і милосердя» здійснено комплексну характеристику майже всіх аспектів радянського партизанського руху за винятком хіба що морально-психологічних.

Публікація без купюр щоденників командирів партизанських загонів та з'єднань створює можливості для корекції поглядів на повсякденне життя «народних месників», субординацію, особисті стосунки у цьому

⁸⁶ Чайковський А. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків). – К., 1994.

⁸⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С.220–230; 372–394; Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.4: Україна у Другій світовій війни, 1939–1945. – К., 2003. – С.369–439.

⁸⁸ Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К., 2001; Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади й милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944 рр.). – К., 2009.

специфічному соціальному середовищі⁸⁹. Своєрідною енциклопедією партизанського побуту можна вважати збірник документів, підготовлений до друку О.Гогуном і А.Кентієм⁹⁰.

Досить плідно опрацьовується тематичний блок, який охоплює проблеми ідеологічного протистояння учасників воєнного конфлікту, діяльність агітаційно-пропагандистського апарату, боротьбу за інформаційний простір, морально-психологічний стан населення окупованої території України (В.Гриневич, М.Головко, В.Шайкан, О.Салата, М.Михайлюк та ін.)⁹¹.

Поступово виходять із затінку політичної тематики дослідження життєдіяльності різних соціальних когорт – селянства, інтелігенції, дітей, інвалідів війни партійно-радянської номенклатури (О.Перехрест, Л.Бриль, Г. і Л. Голиші, Т.Нагайко, Т.Першина, Н.Касьянова, Т.Заболотна та ін.). Продовжується вивчення відбудовної стратегії радянського керівництва у 1943–1945 рр. та в повоєнний період (Г.Ветров, О.Перехрест, Т.Вронська, О.Бровар, М.Дубик, Н.Шипік, М.Лобода, Л.Хойнацька, С.Кальченко, Л.Суюсанов та ін.).

Певних узагальнень потребують позитивні констатації, що підкріплюють упевненість у неодмінному прогресі, а поряд із тим – і визнання прорахунків, труднощів, яких не бракує в історієписанні пострадянських держав. Загальну ситуацію у сучасній історичній науці влучно окреслив авторитетний українознавець М. фон Гаген, який у 2007 р. писав: «Упродовж останнього десятиріччя чимала частка української історичної наукової спільноти різною мірою інтегрувалася в розмаїті форми міжнародної співпраці та проекти. Визнані історики мали і мають практично необмежені можливості виїжджати для досліджень за кордон; праці багатьох із них перекладають головними для науковців європейськими мовами, а їх розвідки включають до авторитетних збірників». Далі він зазначив, що українські історики загалом «усупереч жорсткому обмеженню державного фінансування університетів та академічних інституцій, мають зі своїми колегами з-поза України спільний резерв посилань і концепцій. Вони видають нові архівні джерела й раніше неопубліковані рукописи, що уможливають нові погляди на історію України. Справді, за час, що минув від 1991 р., спільнота українських істориків зуміла перейти період реабілітації створених у діаспорі наративів і запропонувати нові, базовані на власному досвіді». Принципово важливе

⁸⁹ Партизанская войны на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944. – К., 2010.

⁹⁰ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины. 1941–1944. – К., 2009.

⁹¹ Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.); Головко М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2005; Шайкан В.О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. – Кривий Ріг, 2010; Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.); Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Укр. іст. журн. – 2006. – №1. – С.131–144; *Ії ж.* Періодична преса ОУН(м) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип.9. – Ч.2. – С.443–455; *Ії ж.* Функціонування видавництва української періодичної преси Київщини в умовах нацистської окупації (1941–1943 рр.) // Історичний журнал. – 2005. – №2. – С.46–51; *Ії ж.* Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.

те, що сучасні вітчизняні вчені, якщо порівнювати їх статус «з націєтворчою місією минулих поколінь і взятою на себе роллю державотворчих елементів [...], викроїли для себе трохи автономного простору і тепер можуть писати критичну історію для своєї держави та її минулих суспільств»⁹².

За чотири роки, що минули з часу публікації цих роздумів, вказані М. фон Гаґеном тенденції помітно кристалізувалися. Зростає кількість міжнародних проектів, до яких залучається переважно молодша генерація дослідників, звичайною справою стали закордонні відрядження на стажування, робота в архівосховищах та бібліотеках. Зарубіжні фонди охоче надають гранти українським вченим та організують наукові конференції в Україні. Розширюється й осучаснюється тематична палітра військово-історичних студій. При цьому дедалі виразнішим стає ухил у бік мікроісторичних досліджень, освоєння таких напрямів, як соціальна, усна, гендерна історія, воєнна антропологія, історія повсякденності тощо.

Ще однією рисою сучасного етапу історієписання є вивчення подієвого полотна війни крізь призму колективної та індивідуальної пам'яті, схильність багатьох науковців до неформальної меморіалізації тогочасних явищ поза офіційними церемоніальними акціями – шляхом фіксації, інтерпретації та публікації життєвих історій безпосередніх дійових осіб Другої світової війни.

Напевно впродовж доволі тривалого періоду якась частка історіографії ще залишатиметься у сфері особливого зацікавлення і запиту політикуму та держави як засіб електоральних технологій чи маніпулювання масовою свідомістю. Та згодом актуальність ідеологічних асоціацій, пов'язаних із Другою світовою війною, спаде. Водночас очікується поступове зменшення елементів белетризованості, описовості в історичних текстах і посилення аналітично-теоретичних композитів.

Уже тепер спостерігається цілком усвідомлене прагнення варіювати методичний інструментарій, зорієнтований на поглиблену спеціалізацію чи, навпаки, міждисциплінарні операції залежно від пізнавальної мети. Водночас не можна не помітити дещо сповільненої реакції вітчизняного наукового середовища на проривні, авангардні інтелектуальні акції. Наслідування кращих (і не зовсім) зразків наукової творчості нерідко балансує на межі епігонства, а то й прихованих запозичень. Нікуди не зник синдром обережності й «політкоректності», що за визначенням обмежує потенцію науки. Фахова критика як органічний інструмент санації наукового знання і стимуляції його продукування в якісних формах лише формується. Через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин залишається невирішеною проблема доступу українських фахівців до джерел.

Аналіз дискурсу Другої світової війни (а не тільки його історіографічного формату) підводить до констатації, що в ньому існує/співіснує кілька версій – «національна», «модерна» та «російсько-радянсько-імперська»⁹³.

⁹² Гаґен М. фон. Повертаючись до історії України // Критика. – 2007. – Червень. – Ч.116. – С.2.

⁹³ Див.: Друга світова війна як виклик для української історіографії // Україна модерна. – 2008. – Ч.13. – С.26; Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». – Х., 2010 – С.57.

Поділяючи думку про наявність саме таких трьох площин та умовності визначення, слід констатувати їх неспівмірність як за тематичною збалансованістю, так і за кількісними та якісними властивостями. Якщо перша й остання з перелічених версій концентруються насамперед на політичних питаннях (при цьому їх апологети обирають імпозантні епізоди для обґрунтування власної позиції й суто негативні – для критики своїх опонентів), то «модерна» – більш рівномірно охоплює подієвий простір й не цурається дражливих тем, переводячи їх із політичної у суто наукову площину. Своєю чергою, «національна» версія апелює до джерел та світових аналогій «національної історії», тоді як «радянська» більшою мірою – до стереотипів масової свідомості й трактувань, що базуються на дефініціях кримінального законодавства 1930–1980-х рр.

Запропонована градація – доволі умовна й не має чітких меж, визначених тематикою. Так, справді вартісні праці з історії українського самостійницького руху, міжнародних відносин, українських остарбайтерів репрезентують радше «модерний», ніж «національний» сектор історіографії. Натомість деякі публікації, виконані нібито в руслі соціальної історії, мають такий шар ідеологічного «напилення», що їх слід віднести або до виразно «національних», або до «радянських». Видається ймовірним поступове стирання граней між цими версіями, коли з плином часу основні змістові маркери «переплавляться» з політичних у суто наукові, а пізнавальний інтерес (за збереженої поваги до меморіального компоненту історичного знання) почне домінувати над міркуваннями ідеологічної доцільності, прагматизму і кон'юнктури. Існують всі підстави очікувати «європеїзації» й «глобалізації» військово-історичних досліджень, подальшої інтеграції з науковими центрами і школами за кордоном й подолання поки що відчутного комплексу периферійності в окремих ланках цього процесу.

The article analyses the status of World War II data processing in Ukraine during the last 10 years. Author follows the main tendencies and peculiarities of historiography process, social and political occurrences on themes and content of publications influence.

О.В.ЯСЬ*

НЕОРОМАНТИЗМ В ІСТОРИЧНІЙ ВІЗІЇ С.ТОМАШІВСЬКОГО

У статті висвітлюється сполучення неоромантичних, позитивістських та інших інтелектуальних складових в історичній концепції С.Томашівського. Розглядається інструментальне призначення поняття «образ» у його студіях.

На зламі ХІХ–ХХ ст. канони класичного історизму, виплекані попередніми культурними епохами, передусім добою романтизму, зазнають істотної трансформації. Швидкоплинне розширення меж соціогуманітаристики доби Модернізму кидає численні виклики самому підмурку історичного знання, який ще донедавна вважався стійким і непорушним, із психологічної, антропологічної, етнологічної, соціологічної, геополітичної, культурознавчої та інших перспектив. Ці виклики не тільки продукують поширення та перетікання різних наукових практик, дослідницьких стратегій і культурних взірців з однієї сфери до іншої, а й творять простір їх взаємодії як своєрідний пролог до майбутньої інтертеоретичності некласичної науки.

Масштабні соціальні й економічні метаморфози докорінно змінюють обриси модерністської культури, в яких досить виразно проступають домінуючі риси: тотальна раціоналізація і прагматизм, універсалізм і космополітизм, масована соціалізація та ідеологізація і т.п. Натомість народжується й нова традиція критики культури, яку зазвичай називають ніцшеанською, а часом – неоромантичною.

Саме в такому інтелектуальному й духовному річищі постають знакові прикмети пізнавальної ситуації кінця ХІХ – початку ХХ ст. на обшарах соціогуманітаристики, зокрема історії: скептичне і почасти іронічне ставлення до раціональних та аналітичних конструкцій, зростаюча метафоричність наукової мови, спроби образного представлення соціального світу, нове переосмислення інтуїтивного, ідеального й індивідуального, врешті-решт підвищена рефлексивність щодо самої природи соціогуманітарного знання.

«Історіософічна література і спір про історичний науковий метод поступають тепер у нову фазу, – зазначав український історик М.Кордуба в історіографічному огляді 1898 р. – Соціологічна школа тратить своє значіння, бо метод природних наук показується непрактичним і майже неможливо приложити його до історії. З другого боку, щораз більше симпатії находить погляд, що для наукового оброблення історії конче потрібне знання психології і що много прояв можна пояснити лише при помочи сеї останньої. При тім помітно, що рух сей розвинувся у Франції і вона тут веде перед. У Німеччині йде даліше спір про колективне і індивідуалістичне розуміння історії (тут і далі курсив наш – О.Я.), викликаний ученим Лямпрехтом»¹.

* Ясь Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

¹ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ; Львів). – 1899. – Т.28. – С.1.

Власне, йшлося про ревізію того засадничого розуміння класичного історизму, яке вважалося його непорушною основою, ба навіть міцним «ядром»², тобто про співвідношення індивідуального й колективного, ідеї та факту, об'єкта і суб'єкта, матеріального й ідеального у представленні мислившини. На часі постають проблеми реконцептуалізації, кардинального переформатування історичного знання, які задаються й актуалізуються модерністськими викликами, що привнесли із собою соціологічний та неокантіанський повороти.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. український історик, вихований у традиціях позитивістських дослідницьких стратегій і, заразом, ознайомлений з інтелектуальними новаціями західної думки, перебував у двоїстому становищі, позаяк реагував на наукові і суспільні вимоги кількох культурних епох. З одного боку, український інтелектуал кінця XIX ст. формувався ще у традиціях позитивістського фахового вишколу, зокрема щодо прийомів та методик вивчення джерел. Однак, з іншого боку, тогочасний учений-гуманітарій уже не міг беззастережно користуватися апробованими методологічними взірцями, згенерованими натуралістичною програмою пізнання, які були підважені та відкинуті цілою низкою мислителів. Натомість постало чимало концептуальних і методологічних пропозицій із різним ступенем привабливості, відмінним пізнавальним потенціалом та інструментальними новаціями, котрі істотно розширили наукову уяву.

Наразі пізнавальна ситуація на межі століть, яку інколи характеризують як кризу класичного історизму³, продукувала гостру дилему: як не позбутися переваг раціоналізму й аналітизму і водночас збагатити та розширити дослідницькі стратегії за рахунок ірраціональних, психологічних та інтуїтивних компонентів. Зауважимо, що введення таких складових на історичну авансцену неминуче повертало дешицу, а часом і досить вагому частку метафізичного сенсу в репрезентації світу історії, передусім, щодо діянь масових і персональних героїв у неоромантичних візіях.

Неоромантизм «винайшов» нового героя часів Модерну, котрий переосмислює, точніше «перевідкриває» світ соціального, зокрема постулює єдність буденного і високого, матеріального й ідеального, дійсного та ілюзорного тощо. Відтак «модерністський герой» зорієнтований не стільки на пошук абсолютних чи ідеальних цінностей, скільки на своєрідну «матеріалізацію» політичної, соціальної чи національної мрії у відповідно «спроєктованій будові» – державі, «довершеному» чи ідеальному суспільстві, релігійному культурі, ієрархії високих культурних цінностей або цивілізаційних надбань і т.п.

Зрештою тодішні колізії спричиняли цікаві інтелектуальні пошуки в контексті кардинального переосмислення і навіть ревізії інтуїтивного способу мислення, представленого відомими адептами старого чи традиційного романтизму. Приміром осягнення практично необмеженої ірраціональної

² *Мейнке Ф.* Возникновение историзма / Пер. с нем. В.А.Брун-Цеховой. – Москва, 2004. – С.6.

³ *Iggers G.* The German Conception of History. – Middletown, 1968. – P.124–127; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття. – К., 2005. – С.269–270.

енергії і психологічної підоснови суб'єкта – неоромантичного героя, котрий не тільки конструює історичне середовище, а й нав'язує мотиваційну канву великим спільнотам – політичним, соціальним та етнонаціональним.

Та дослідницькі стратегії з обсягу неоромантизму виявляють й освітлюють побутування не тільки старих-нових історичних діячів – глорифікованих і сакралізованих героїв, а і їх контрагентів на історичній сцені – псевдота антигероїв, іноді у досить несподіваних і геть непривабливих ракурсах.

Гра дослідницької уяви, зміна контекстів представлення та мірил цінностей у неоромантичних візіях минувшини пересувають, а то й зовсім відкидають/розмивають межі між героїчним і тривіальним, звитязним та буденним, славетним і утилітарним й т.п. Відтак колишні герої раптово перетворюються на пересічних діячів, які репрезентують прагматичні інтереси станів чи політичних партій, а не магістральні національні чи соціальні устремління.

Якщо взяти до уваги ще й легітимаційну програму національного історієписання на зламі ХІХ–ХХ ст., зокрема його етнополітичну спрямованість на освячення історичного буття українства у часі та просторі, то привабливість неоромантичної репрезентації минувшини видається вповні очевидною й зрозумілою з перспективи наукових практик низки українських істориків. Тим паче, що остання дозволяла сполучати різноманітні стильові елементи, дослідницькі стратегії, культурні зразки, світоглядні орієнтири, пізнавальні взірці, політичні вподобання та ідеологічні настанови тощо.

Утім, позірна звабливість неоромантичних підходів продукувала і низку викликів, насамперед ініціювала пошук дієвих і гнучких інструментів, які дозволяли включити інтуїтивні та ірраціональні складові, проте й не відкинути вже звичні, фактично унормовані аналітичні процедури у дусі позитивістського сцієнтизму. Означені проблеми тією чи іншою мірою представлені у текстах низки українських істориків, зокрема, у студіях Степана Теодоровича Томашівського (1875–1930 рр.).

На науковій авансцені С.Томашівський з'явився як один із найвідоміших учнів львівської (галицької) історичної школи М.Грушевського⁴. Його науковий дебют зазвичай пов'язують зі студіюванням доби Хмельниччини, хоч і з досить специфічного, галицького, ракурсу⁵. Вочевидь ця проблематика постала під інтелектуальним впливом М.Грушевського. Відтак тодішні праці історика-початківця розглядають як продовження «народницької концепції» його вчителя⁶. Недаремно в ранніх розвідках молодого дослідника знаходимо вдячні згадки про М.Грушевського⁷. Та й одна з перших великих праць, фактично міні-монографія С.Томашівського – «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.», принаймні за назвою витримана у руслі тогочасних зацікавлень М.Грушевського.

⁴ *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // *Його ж.* Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. – Дрогобич, 1992. – С.99, 120.

⁵ *Бортняк Н.* Степан Томашівський: початки наукової та громадської праці до 1911 // *Україна в минулому.* – К.; Л., 1992. – Вип.2. – С.98.

⁶ *Потульницький В.* Чи все щастя в соборності? // *Старожитності.* – 1994. – №5/6. – С.6.

⁷ *Томашівський С.* Матеріяли до історії Хмельниччини // *ЗНТШ.* – 1896. – Т.14. – С.1; *Його ж.* Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // *Там само.* – 1898. – Т.23/24. – С.1.

Однак С.Томашівський у жодному разі не задовольнився становищем одного з найздібніших учнів галицької школи М.Грушевського. Вважають, що від 1907–1909 рр. взаємини між ними постійно погіршуються, а протягом 1911–1913 рр. – переходять у відкриту конфронтацію⁸. Що, власне, спонукало галицького вченого до розриву з М.Грушевським, достеменно невідомо. Сам С.Томашівський закидав йому «невимовне честолюбство» та «недооцінювання галицького українства»⁹.

Зрештою на схилі життя галицький історик називав ці взаємини з М.Грушевським трагічними, хоч і вважав, що за свої хибні кроки «вже вдесятеро відпокутував»¹⁰. Адже конфлікт 1913 р. назавжди заплямував репутацію галицького інтелектуала як громадського діяча, попри його поважне реноме авторитетного історика й блискучого публіциста.

Можливо, С.Томашівський мав і власні амбітні плани. Тим більше, що після складання повноважень М.Грушевським 1913 р. він став фактично в.о. голови НТШ. Л.Винар в одній із праць обстоює думку, що С.Томашівський керувався «незрозумілою патологічною ненавистю» до свого колишнього вчителя¹¹. Вірогідно, певну роль у цьому конфлікті відіграли й інші мотиви, як-то політичні, ідеологічні, інтелектуальні, культурні та психологічні, пов'язані з галицьким етно- та соціокультурним середовищем.

Хоч би як там було, проте тема галицьких теренів лейтмотивом пронизує майже всі довоєнні тексти С.Томашівського, зокрема висуває його зацікавлення міжнародними, міжнаціональними та міжстановими взаєминами з перспективи цього регіону, які часом підносяться до загальнонаціонального масштабу. Саме ідея виключної ваги етнографічної території чи історичного простору в українській минувшині, виплекана завдяки культурним, духовним, освітнім, політичним та громадським практикам на теренах Галичини, спричинилася до формації світосприйняття та поглядів цього вченого-гумантарія.

Невипадково ще в рецензії 1900 р. на знамениту брошуру М.Міхновського «Самостійна Україна» С.Томашівський наголошує, що у «змаганнях різних націй до свободи показалися два головні напрями, т.зв. історичний і суспільний. Народи, що борються за незалежність *на історичним принципі, доказують на основі дальшої або ближчої історичної минувшини своє неподільне право на якусь територію... Інша дорога суспільна. Її правило таке: кожний нарід в границях своєї етнографічної індивідуальності має*

⁸ Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конф., присвяченої М.Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С.188–191; Винар Л., Пшеничний Є. Передмова // Грушевський М. Наша політика / [Томашівський С.] Наша політика і професор М.Грушевський. Гдьосси до брошури проф. М.Грушевського: Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 р. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – С.17, 23.

⁹ Антонович М. Знання Степана Томашівського: коментарі і переклад // Український історик. – 1972. – №1/2. – С.96–97.

¹⁰ Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В.Липинського з додатками. – Л., 1929. – С.129.

¹¹ Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Тараса Шевченка 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – С.68.

право бути самостійним і політично незалежним організмом»¹². Отже роль території – історичної чи етнографічної – видавалася автору наведеної сентенції якщо не визначальною, то принаймні ваговою вже на зорі його наукової та громадської діяльності.

Зауважимо, що становище С.Томашівського як українського та, водночас, галицького історика нав'язує йому незвичайні контексти висвітлення переломних подій, явищ та процесів національної історії, таких, як Хмельниччина, українсько-шведський альянс часів І.Мазепи, доба Галицько-Волинської держави тощо. Виглядає, що перебуваючи на полі українського історієписання, учений сприймав і конструював розгортання минувшини з дещо особного, себто галицького масштабу. Це творило своєрідну авторську рефлексивність порівняно із загальним інтелектуальним річищем української історіографії початку ХХ ст.

Проте світосприйняття та погляди С.Томашівського як українського інтелектуала з виразним галицьким рефреном на межі двох культурних епох та неабиякими інтересами щодо тодішньої сучасності не тільки задавали канву авторської концептуалізації історичного матеріалу, а й спонукали дослідника до інструментальних експериментів. *«Обдарований незвичайно логічним умом, умів і минуле власного народу і світові події вкладати в прозорі формули і виводити з них консеквентні висновки для сучасної хвили. Історію він уважав одним з засобів для розуміння і оцінки життя, – сам мав усе політичні аспірації і не раз вагався, що важніше – писати історію чи її творити»,* – так схарактеризував постать С.Томашівського І.Крип'якевич¹³.

Зазначимо, що настанови молодого вченого щодо історичного письма виявляють певну амбівалентність його дослідницьких прагнень. С.Томашівський обстоює думку про потребу вивчення «людського життя зо всіх боків», яку розглядає як засадну вимогу «найновішої фази історичної науки»¹⁴, зокрема неодноразово наголошує на психологічній підкладці різних явищ і подій. Приміром, закидаючи письменнику М.Старицькому спотворення образів історичних осіб у його драмі «Богдан Хмельницький», він зазначає, що *«кождей історичний твір мусить мати душу того часу, котрий автор виводить перед очима читача»*¹⁵.

Водночас у його працях фігурують і звичні позитивістські критерії щодо означення минувшини, наприклад, теза про її оцінювання з перспективи «загального історичного поступу»¹⁶. Проте обстоюючи ідею поступу, історик наголошує на її культурній та політичній підоснові¹⁷, себто постулює дещо відмінне мірило вартості.

¹² С.Т. [Томашівський С.]. Рец. на кн.: Міхновський М. Самостійна Україна: промова. – Львів, 1900 // Вільна Україна: Зб. (Нью-Йорк). – 1971/1972. – №65/66. – С.75. Уперше рецензія С.Томашівського опублікована: Молода Україна (Львів). – 1900. – №6. – С.239–242.

¹³ Крип'якевич І. Степан Томашівський: (некролог) // ЗНТШ. – 1931. – Т.151. – С.227.

¹⁴ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. – С.2.

¹⁵ Томашівський С. Рец. на кн.: Старицький М. Богдан Хмельницький. Історична драма в 5 діях і 6 одмінах, з апофеозом. – К., 1897 // Літературно-науковий вістник. – 1898. – Т.4. – №10. – С.13.

¹⁶ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. – С.124.

¹⁷ Томашевский С. Угорская Русь // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф.К.Волкова, М.С.Грушевского, М.М.Ковалевского, Ф.Е.Корша, А.Е.Крымского, М.И.Туган-Барановского, А.А.Шахматова. – Петроград, 1916. – Т.2. – С.421.

Подібну суперечливість спостерігаємо і в різних семантичних шарах текстів С.Томашівського, котрі, як правило, досить добре структуровані у вигляді викінчених смислових фрагментів та вирізняються виразно окресленим каузальним зв'язком. Передусім упадає в око демонстративна доказовість, залізна послідовність, пояснювальна зорієнтованість, логічне оцінювання, висока абстрагованість та термінологічна насиченість навіть у тих його розвідках, які мають, здавалося б, досить вузьку чи локальну проблемну спрямованість, як-от вступ до видання певного комплексу джерел, висвітлення, аналіз, інтерпретація та коментування свідчень зарубіжних сучасників щодо знакових подій і процесів, рецензійна стаття чи бібліографічні нотатки, присвячені конкретній праці і т.п.

Отож у студіях С.Томашівського часто-густо вживаються терміни, які походять із латинської та західноєвропейських мов, мають багатозаровий зміст і продукують добре окреслені й точні смисли. Здебільшого ці дефініції представляють той чи інший суспільний стан, відображення перебігу якогось явища чи його прикмет, тобто, скеровані на відтворення динамізму світу минувшини, ілюстрацію метаморфоз певної структури, особливостей пізнавального процесу тощо. Відтак у його текстах часто вживаються поняття на кшталт: «аберація» (ухил), «ап'юріорний» (попередній), «евентуальний» (можливий), «консеквентність» (послідовність, систематичність), «констеляція» (збіг обставин), «релятивний» (відносний), «спорадичність» (випадковість), «еманація» (виділення, витікання), «конвенціональний» (відповідний, умовний), «обсервація» (спостереження) і т.п.

Утім попри очевидну схильність автора до логіко-аналітичних і раціональних взірців мислення, в його студіях побутує й чимало метафоричних виразів, образних порівнянь і психологічних характеристик, патетичних оцінок, в яких угадуємо ірраціональні та інтуїтивні мотиви. Приміром він уважає, що широкі королівщини в Галицькій Русі містили «багатий вибуховий матеріал»¹⁸, означає ситуацію на галицьких теренах у 1648 р. як «марєво грізного протесту»¹⁹, пов'язує побутування тодішніх галицьких соймиків із «гордим та безжурним струменем життя»²⁰, оцінює Хмельниччину то як «велику кризу Русі-України»²¹, то як «нову катастрофу»²², називає шведського короля Карла XII «зловіщим янголом України»²³, укладений ним Альтранштадтський мир 1706 р. з Річчю Посполитою, що спричинився до зречення від престолу польського короля Августа II Сильного – «рішучою хвилиною в цій драмі»²⁴, а Полтавську битву 1709 р. – «великою історичною трагедією України»²⁵.

¹⁸ *Томашівський С.* Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. – С.99.

¹⁹ *Томашівський С.* З життя галицько-руських соймиків 1648–1649 // *Жерела до історії України-Руси.* – Л., 1898. – Т.4: Матеріали до історії Галичини. – Т.1: Акти з р.1648–1649. – С.8.

²⁰ Там само. – С.1.

²¹ *Томашівський С.* Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. – С.3.

²² *Томашівський С.* Погляд на стан людности Львівської землі в половині XVII ст. // *Жерела до історії України-Руси.* – Л., 1901. – Т.5: Матеріали до історії Галичини. – Т.2: Акти з р.1649–1651. – С.VII.

²³ *Томашівський С.* Із записок Каролінців про 1708/9 р. // *ЗНТШ.* – 1909. – Т.92. – С.67.

²⁴ *Томашівський С.* Листи Петра Великого до А.М.Сінявського // Там само. – С.198.

²⁵ *Томашівський С.* Словацький висланник на Україні (1708–1709). – Л., 1906. – С.1.

І.Борщак якось зауважив, що С.Томашівський – «письменник з народження, вмів поєднувати *точність з пристрасстю, логіку й розум з динамічним викладом*»²⁶. Марія Томашівська, друга дружина історика, згадувала про його тонке відчуття стилю²⁷.

Зазначимо, що хоч формування С.Томашівського як інтелектуала відбувалося під великим впливом М.Грушевського, проте його скептичне, іноді навіть негативне ставлення до народних рухів простежується вже у ранніх текстах. Наприклад, ці мотиви спостерігаємо в його полемічній розвідці 1906 р., в якій він звинувачує у плагиаті письменника В.Будзиновського, автора популярної брошури, складеної на підставі його розвідок²⁸. «Таку *популяризацію з заохотою до наслідування несвідомих, некультурних та фатальних у результаті рухів як Галицька Хмельниччина, вважаю шкідною для політично-соціального дозрівання нашого народу*», – підкреслює історик²⁹.

Урешті-решт С.Томашівський постійно апелює до образів різних явищ, процесів, осіб, територій та навіть до образів наукових студій, персонального доробку тих чи інших учених зокрема та історичної науки загалом. Однак ідеться не про стару романтичну палітру, що презентує переважно просторово-часовий колорит минувшини та відповідні морально-етичні і мистецько-естетичні ідеали. Натомість ведеться про своєрідні конструкції різних зрізів історичного буття чи пізнавального процесу, котрі в авторському представленні не є ані вповні раціональними й аналітичними, ані цілковито ірраціональними й ідеалістичними, себто сполучають різноманітні мисленнєві елементи. Тим більше, що С.Томашівський як учений вирізняється підвищеною рефлексивністю щодо вжитого інструментарію, зокрема стосовно поняття «образ».

Скажімо, конструюючи образ «політично-суспільних рухів Галицької Русі», автор наголошує на його системності³⁰, тобто на певній логіці розгортання та репрезентації, ба навіть на структуризації. «Хочачи подати якийсь *суцільний образ наслідків козацько-польської війни для Галичини, оглянемо пізніше життя сього краю з трьох боків: 1) з боку юридичного, 2) економічного, 3) політичного* – і тоді скажемо свою думку про значіння й вагу сих подій в історії галицько-руського народу», – підкреслює історик³¹.

Одночасно він вважає, що представлення будь-якого образу зі світу історії спирається на наявні джерела, приміром творення «правдивого образу» Угорської Русі³². На його думку, «*історія – се не глина до ліплення всяких фігур*, вона має певні права, що їх не можна порушати і домагається, щоб

²⁶ [Борщак І.К.] С.Томашівський – історик: (До 20-річчя з дня його смерті) // Україна (Париж). – 1951. – №6. – С.435.

²⁷ Спомини Марії Томашівської // С.Томашівський: Історик, політик, публіцист. – Л., [1931]. – С.51.

²⁸ Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині на підставі матеріалу, зібраного і обробленого д-ром Ст.Томашівським. – Л., 1906. – 45 с.

²⁹ Томашівський С. Як се назвати? (Причинок до історії наших літературних звичаїв) // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т.36. – №12. – С.506–507.

³⁰ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. – С.4.

³¹ Там само. – С.124.

³² Томашівський С. Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики. Рец. на кн.: Balogh P. A népfajok Magyarországon, 1902; A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902 // ЗНТШ. – 1903. – Т.56. – С.2.

кожний, хто лиш із нею має діло, хоч трохи познайомився з нею»³³. Причому цю настанову історик поширює навіть на художню творчість.

Проте С.Томашівський усвідомлює й релятивність та умовність втворення образу на підставі певних джерел. Зокрема він відзначає, що перепис 1851 р. подає лише «*можливий образ національних територій Австро-Угорщини*»³⁴ чи згадує про передумови, які роблять «*можливим загальні висновки, що подадуть нам доволі докладний образ стану людності Львівської землі*»³⁵.

Утім, історик вважає, що відтворений образ минулого не завжди правдиво відображає дійсність³⁶. Із такої перспективи образ постає як вислід низки дослідницьких методів та процедур, передусім критично-аналітичного спрямування. Що ж дозволяють здобути пізнавальні можливості образу як дослідницького інструменту, принаймні, за авторським прочитанням джерел?

Найперше призначення цього поняття, яке, вочевидь, впливає з текстів С.Томашівського, полягає у функціях розрізнення та диференціації або, навпаки, генералізації і систематизації уявлень щодо низки явищ, процесів, подій зі світу історії за принципом загальне/особливе/виняткове. Приміром автор наголошує, що «*розглядаючи образ народніх рухів по правім боці Дністра, бачимо певні відрубні від себе групи, що становлять окремі круги, осібні території, відділені від себе географічним положінням*»³⁷. Але вчений не обмежується цим узагальненням, а підносить його до масштабу причин розгортання «народних рухів» на різних територіях, зокрема, обстоює думку про домінацію релігійно-національних мотивів, порівняно з соціальними устремліннями у Дрогобичі³⁸.

Та образ є не тільки засобом, зорієнтованим, як правило, на генералізацію/диференціацію уявлень, оскільки містить низку аксіологічних елементів, безпосередньо пов'язаних з особою автора-дослідника. У певному сенсі той чи інший образ є сконструйованим мірилом вартості щодо оцінювання не тільки подій, а й цілих історичних епох, зокрема, у контексті певної території, в даному випадку – Галичини у добу Хмельниччини. «Отсе бачили ми доволі докладний образ руїни серед населення краю і він буде найкращою мірою того економічного, політичного і національно-культурного упадку, який дуже сумно проявився у Галичині після великої української революції. Для Наддністрянської України вона принесла розбурханне умів і незмірно скорий розвиток життєвих сил та культурних змагань – хоч на якийсь час; для Підкарпатської України був се початок фатального упадку і зловіщої мертвоти на більш, ніж дві сотні літ», – відзначає С.Томашівський³⁹.

³³ Томашівський С. Рец. на кн.: Старицький М. Оборона Буші. Історична драма в 5 діях і 6 одмінах за часів Хмельниччини (Киевская старина. – 1899. – №3/4) // Літературно-науковий вістник. – 1899. – Т.8. – №10. – С.145.

³⁴ Томашівський С. Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Русі, тепер і давніше // ЗНТШ. – 1905. – Т.67. – С.17.

³⁵ Томашівський С. Погляд на стан людности Львівської землі... – С.ХІІІ.

³⁶ Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). – Л., 1914. – С.34.

³⁷ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. – С.36.

³⁸ Там само. – С.65.

³⁹ Томашівський С. Погляд на стан людности Львівської землі... – С.ЛІІ.

Виглядає, що автор послуговується витвореним образом як самобутнім масштабом, для протиставлення «життєвих сил» в одному місці, їх «фатальному упадку» в іншому закутку сцени історичного дійства. Більше того, учений уводить та синтезує в образі різні вектори історичного буття: економічний, політичний, культурний, психологічний, соціальний, духовний і т.п. Зрештою у такій репрезентації образ як дослідницький інструмент набуває прикмет майже ідеальної конструкції, себто уявного «майданчика», на якому моделюється минувшина.

Схожі контексти вживання образу як метафори споглядаємо і в інших працях історика, зокрема щодо пізнавального процесу. Наприклад, у великій і досить цікавій розвідці про В.Антоновича С.Томашівський навіть подає своєїдну преамбулу про стан українського історієписання середини ХІХ ст., у контексті якої оцінює свого великого попередника. «Не місце тут подавати докладний образ стану української історичної науки перед виступом нашого ученого, та кілька головних точок може бути деяким мірилом пізнішого й нинішнього стану»⁴⁰.

Таким чином, образ відіграє роль своєїдного масштабу, точніше маркера в дослідницькій уяві, зокрема виступає як певна цінність (міра, мірило), котре нав'язує оціночне ставлення з перспективи чогось загального, фронтального до одиничного, неповторного. Відтак інструментальне призначення образу якраз і полягає в тому, щоб рельєфніше і виразніше відтворити й осягнути риси несхожості та навіть унікальності, надати їм аксіологічного сенсу!

Власне, С.Томашівський уживає образ для конструювання відповідного історичного масштабу, в контексті якого вибудовуються, тлумачаться й оцінюються певні явища, ситуації, події, особистості, факти і т.п. Наприклад, він виводить образ міжнародної політики початку ХVІІІ ст., щоби показати несприятливі передумови українсько-шведського альянсу за часів І.Мазепи. «Серед яскравого образу тодішньої європейської політики виступає й Україна – останній раз вона бере участь в європейській політичній боротьбі, участь – найвизначнішу від часів Хмельницького. Результатом її було вичеркнення України з ряду політичних чинників в Європі; а за тим – страшна реакція в національним життю на ціле століття»⁴¹. В іншій праці автор наголошує, що «гетьман (І.Мазепа – О.Я.) почав велику політичну гру і поставив усе на одну карту: серед дуже неприхильних обставин він нав'язав зносини і перейшов на бік Карла ХІІ»⁴².

Зазначимо, що історик доволі добре уявляє собі й гносеологічну природу образу, зокрема простежує у ньому сполучення як суб'єктивних, так і об'єктивних прикмет. Приміром він акцентує увагу на відмінних образах України-Гетьманщини середини ХVІІ ст. та початку ХVІІІ ст., які представлені в записках чужинців – антіохійського патріарха Макарія і словацького послианника до шведського короля Карла ХІІ, протестанта-лютеранина Данієля

⁴⁰ Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (З нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т.33. – №1. – С.42.

⁴¹ Томашівський С. Угорщина і Польща на початку ХVІІІ в. – Л., 1909. – С.12.

⁴² Томашівський С. Із записок Каролінців про 1708/9 р. – С.73.

Крмана. «Яка величезна різниця між ентузіазмом для української культури половини XVII ст. з неприхильним зображенням культурного занепаду, майже варварства тієї ж самої країни, тільки півстоліття пізніше! Певно, *неоднаковість цих обох образів до певного ступеня тільки суб'єктивна*: інакше дивився на Україну й її людей азійський православний духовний, а інакше середньоевропейський протестант; *та ще більше певне й те, що ці образи дійсно неоднакові об'єктивно*», – зазначає С.Томашівський⁴³.

Ба більше, учений тримається думки, що конструювання образу значною мірою залежить від відповідного контексту висвітлення минувшини. Недаремно, згадуючи про майбутнього трансільванського князя Ференца II Ракоці, С.Томашівський відзначає, що «інакше виходить образ, коли беремо його як чоловіка; інакше знов, коли оцінюємо його політичну роль»⁴⁴. Зрештою автор акцентує увагу на тій суттєвій різниці, яка пролягає між образами блискучого й амбітного угорського аристократа та невдачливого і майже безпорадного провідника антигабсбурзького руху.

Поняття «образ» виступає і тим інструментом, користуючись яким С.Томашівський порушує тему героїзму в історії, хоч і в досить своєрідному розумінні – побутуванні псевдогероїв на підмостках минувшини. Зокрема він акцентує увагу на персональних прикметах знаних «національних героїв» Польщі та Угорщини початку XVIII ст. Наприклад, образ Ф.Ракоці як національного провідника історик представляє загалом у негативному світлі, позаяк вважає, що він позбавлений відповідних рис: «*Та у нашого героя всього того дуже маленько. Як політик він зовсім пасивний, рефлекс французької політики, який поза рами зачеркнені інтриганкою французькою дипломатією не виступив й одним щасливим кроком. Недостача самостійності, політична наївність і дивний оптимізм, брак швидкості й рішучості в орієнтованню, а кріпкої волі й енергії в діланню, недостача умілості відділяти головне від бічного, важне від другорядного, та незнання людей, лихий їх добір і невмілість панувати над ними – отсе головні перепони в успішності його справи*»⁴⁵.

Крім того, С.Томашівський зіставляє постаті Ференца II Ракоці та познанського воеводи, майбутнього польського короля Станіслава Лещинського. Він вважає, що ці політичні діячі «мають між собою багато схожого не тільки в історичній долі, а навіть в особистім характері: оба молоді, інтелігентні, доволі освічені і літерати, оба філософичної вдачі, оба безмірно амбітні, *оба без енергії та сильної волі, оба однаково цілують руку, що їх зробила вигнаннями з рідного краю* – оба стали знарядом противісторичних течій, причинилися до руїни власних країв та для обох пізніша традиція була ласкава: *оба стали національними героями, оба однаково несправедливі*»⁴⁶. Зауважимо, що ці авторські замальовки тією чи іншою мірою співзвучні думкам О.Субтельного про керівників антироялістських рухів на теренах Східної Європи⁴⁷.

⁴³ Томашівський С. Словацький висланник... – С.44–45.

⁴⁴ Томашівський С. Угорщина і Польща на початку XVIII в. – С.75.

⁴⁵ Там само. – С.79.

⁴⁶ Там само. – С.66.

⁴⁷ Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В.Кулика. – К., 1994. – С.9.

У подібному сенсі історик розглядає й образ приятеля Ференца II Ракоці – магната, графа Міклоша Берчейні, зокрема скептично оцінює його впевненість у перемозі «угорської справи». «Та ся прикмета менше означала сильну, непереможну індивідуальність, як більше незмірно впертого і фанатичного чоловіка, повного егоїзму і зарозумілості, хоч обдарованого великим, без сумніву, розумом, – стверджує вчений. – *Що се не герой, перед яким чуємо мимовільну пошану, без огляду на його особисті хиби, про се свідчать згідно голоси сучасників*»⁴⁸.

Помітну роль С.Томашівський відводить і психологічній підоснові образів різних історичних осіб. Зокрема він демонструє «політичний і психічний підклад зносин Петра В.[еликого] із гетьманом Сінявським»⁴⁹, згадує про «орієнтальні ефекти»⁵⁰, котрі справили неабиякий вплив на ексцентричну дружину «слабодушного гетьмана» тощо. В іншій студії дослідник висвітлює психологічну зумовленість «гіпокризії (двоєдушності) Ракоці»⁵¹.

Та найголовніше те, що представлення зазначених образів виявляє цікаву рису С.Томашівського як історика, а саме – його схильність оцінювати діячів минувшини з перспективи виняткових рис, потрібних для досягнення устремлень, мрій, почувань, настроїв соціальної/національної спільноти, себто формації героїзму (воля, енергія, сила, здатність до панування, ореол непереможності чи виключності, незвична пошана сучасників і т.п.). Власне, вони виказують ірраціональні, інтуїтивні складові мислення, а за великим рахунком – неоромантичні мотиви, які простежуємо у багатьох текстах ученого.

Тут слід докладніше зупинитися на тій ролі, яку С.Томашівський відводить культурним цінностям, насамперед витлумаченню енергії. Тим більше, що метафоричні означення на зразок «сила внутрішньої енергії»⁵², «недостача сильної волі, енергії»⁵³, «часті зверхні війни, що забирали багато енергії»⁵⁴, «скільки призбирано в краю енергії»⁵⁵, «гляділи виходу для своєї енергії»⁵⁶ і т.п. буйним цвітом проступають на сторінках його історичних студій у різних контекстах.

*«Вічна й непропаща сила енергії, се не лише осередок життя матеріального світа природи, але кермує також природою людського духа. Результат її діяльності – се людська творчість в одному напрямі поступу. Сей закон бачимо в еволюції історичних культурних, а спеціально індо-європейських племен. Та сама фізична сила дає то світло, то тепло, та виконує працю, залежно від обставин, серед яких положена матерія. Подібно й непропаща енергія людського поступу культури викликає різні явища залежно від того, серед яких обставин поставлена людська громада», – зазначає С.Томашівський*⁵⁷.

⁴⁸ Томашівський С. Угорщина і Польща на початку XVIII в. – С.81.

⁴⁹ Томашівський С. Листи Петра Великого... – С.202.

⁵⁰ Там само. – С.201.

⁵¹ Томашівський С. Угорщина і Польща на початку XVIII в. – С.78.

⁵² Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. – С.6.

⁵³ Томашівський С. Угорщина і Польща на початку XVIII в. – С.59.

⁵⁴ Там само. – С.26.

⁵⁵ Там само. – С.45.

⁵⁶ Там само. – С.85.

⁵⁷ Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т.13. – №3. – С.201.

Така авторська сентенція виказує не тільки вповні очевидні віталістичні впливи, а й демонструє неоромантичне сполучення і, заразом, опозицію матеріальної та ідеальної площини в двоєдиній візії світу історії. Тим-то історик розглядає націю, або, як він висловлюється, «національну індивідуальність», саме у подвійному сенсі як загальну матеріальну та психічну «спорідненість ширшої громади людей»⁵⁸.

Більше того, навіть протиборство між кочовими та землеробськими елементами вчений потрактує як змагання відмінних «життєвих сил», себто почасти наслідую старі натуралістичні вимоги позитивізму, а певною мірою – нові на той час віталістичні віяння. «Що було предметом боротьби між сими двома сторонами? – запитує та відповідає С.Томашівський. – Життя з його умовами. Культурна сторона домагалася для себе відповідної ширини задля чисельного зросту та спокою, задля здвигнення внутрішньої економічної сили й суспільно-політичної організації. Вона потребувала умов, необхідних для культурного поступу»⁵⁹.

Забігаючи наперед, відзначимо, що саме це поєднання «життєвої сили» з універсалістською настановою щодо «культурного поступу», згодом трансформоване у вимогу культурної та політичної еволюції, видається однією з провідних ідей у творчості С.Томашівського.

Неоромантичні устремління спостерігаємо і в семантиці текстів галицького історика. Приміром на сторінках його студій подибуємо як традиційні, старі романтичні сув'язі на кшталт моральна/фізична сила⁶⁰, так і уподібнення в душі органіцизму, зокрема метафоричне порівняння розпаду країн – з «державною»⁶¹ або «політичною смертю»⁶² і т.п.

Та повернімося, власне, до поняття «образ», зокрема до його інструментального призначення. Примітною рисою С.Томашівського як дослідника є те, що він уживає цю дефініцію не лише щодо історичних обширів, а й стосовно пізнавального процесу на теренах історієписання. Передусім він використовує образ як специфічне мірило вартості щодо оцінки наукових праць, зокрема стосовно повноти і масштабності репрезентації світу історії. Наприклад, учений уважає, що «Нарис історії українського народу» М.Грушевського подає «якнайповніший образ історичного життя»⁶³, себто оцінює його з перспективи представлення різних епох національної минувшини. Натомість у великій рецензійній статті, присвяченій висвітленню становища угорських русинів в урядовій статистиці, С.Томашівський наголошує на низькому «образі наукової вартості»⁶⁴ та численних спотвореннях, а насамкінець зауважує: «Що добутий образ дуже й дуже сумний – не моя в тому вина»⁶⁵.

⁵⁸ Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі... – С.202.

⁵⁹ Там само. – С.203.

⁶⁰ Томашівський С. Угорщина і Польща на початку XVIII в. – С.15.

⁶¹ Там само. – С.3.

⁶² Там само. – С.57.

⁶³ Томашівський С. Нова книжка – нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904 // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т.29. – №1. – С.47.

⁶⁴ Томашівський С. Угорські Русини... – С.27.

⁶⁵ Там само. – С.45.

Утім, С.Томашівський застосовує цей термін і для представлення та аналізу історичних поглядів і навіть усього доробку В.Антоновича⁶⁶. Зокрема він розрізняє початкові й пізніші уявлення київського історика щодо козацтва та вказує на їх зв'язаність. «В сій характеристиці козацтва, в *початковім образі* залежним від поглядів у першій розвідці про початки козащини, бачимо принципіальний погляд Антоновича, висказуваний у різних часах, погляд якому годі відмовити правдивости», – зазначає С.Томашівський⁶⁷.

Однак ця дефініція слугує не тільки для виявлення генетичного зв'язку між ідеями й уявленнями, а й для специфікації поглядів ученого, окреслення певних інтелектуальних настанов та їх впливу на репрезентацію минування. Приміром, уявлення В.Антоновича щодо Київської землі за доби Великого князівства Литовського він вважає однобічними, позаяк ув'язує останні з провідними історіософськими ідеями. Відтак С.Томашівський тримається думки, що «образ внутрішнього устрою Київщини в литовських часах вийшов ясно, пластично, але подекуди ідеалізовано його, факти освітлені односторонне зі становища провідних ідей автора, є й фактичні помилки»⁶⁸.

Натомість спробу В.Антоновича представити «одноцільний образ» матеріального життя придніпровських слов'ян на підставі «курганних розкопів» інтерпретатор його творчості вважає недовершеною та невдалою. «Образ вийшов без сумніву інтересний, але дуже загальний і неповний – майже поверховний»⁶⁹.

Зрештою, С.Томашівський уживає зазначену дефініцію в найрізноманітніших контекстах, зокрема щедро використовує її динамічну та пластичну метафоричність, яка дозволяє продукувати відмінні смисли: повнота представлення, однобічність, ідеалізація, інтелектуальне походження тих чи інших уявлень і т.п.

Переломною межею та навіть своєрідним каталізатором в інтелектуальній біографії С.Томашівського стає Перша світова війна. Вона кидає його у вир швидкоплинних подій. Відтак історик обіймає посаду заступника начальника 1-го полку українських січових стрільців, коменданта у Горонді та Страбичеві, урешті-решт члена бойової управи у Відні⁷⁰. Якщо взяти до уваги ще і його участь як експерта у дипломатичній місії української делегації на Паризькій мирній конференції 1919 р.⁷¹, то стає очевидним, що цей досвід мав виплекати інтелектуальні метаморфози. Тим паче, що травматичний шок від поразки національно-визвольних змагань мав для галицьких інтелектуалів особливий присмак у вигляді успіху польського проекту відновлення державності.

Будь-що-будь, але ці військові, політичні та дипломатичні практики спричинилися до швидкого переосмислення вченим історичної, політичної

⁶⁶ *Томашівський С.* Володимир Антонович... – №1. – С.39.

⁶⁷ Там само. – №3. – С.480.

⁶⁸ Там само. – №2. – С.265.

⁶⁹ Там само. – №1. – С.51.

⁷⁰ *Халак Н.В.* Наука спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – С.11.

⁷¹ Звіт конгресмена Геміла з його місії до Парижа // *Свобода* (Джерсі-Сіті). – 1919. – 16 вересня. – №110. – С.2; *Шелухін С.* Лист від Сергія Шелухіна. Ще про українську делегацію в Парижі (16 жовтня 1919 р., Париж) // Там само. – 1919. – 4 грудня. – №144. – С.2.

та культурної ролі Галичини. Відтоді галицька апологія, котра в зародковому вигляді час від часу проступала ще в його текстах довоєнної пори, перетворюється на наріжний, точніше установчий, концепт історичної візії С.Томашівського.

Таким чином, неоромантична ідея «галицького П'ємонту» набуває нового культурного, метафорично кажучи – «життєвого» імпульсу. Цей інтелектуальний поворот спостерігаємо у працях С.Томашівського воєнної доби. Зокрема слід згадати брошуру, присвячену історично-політичному огляду Галичини, в якій представлено своєрідну поетику цього простору, його етнокультурного, суспільного та політичного значення.

На думку С.Томашівського, Галицька земля «була наперед одним із углових каменів староруської держави; даліше одною з сил, що довела сю першу передотечницю нинішньої Росії до розкладу; *пнем коло котрого виросла могутня галицько-волидимирська держава – перший вислів політичного сепаратизму українських земель від московських, перша реальна основа в розвитку української національної ідеї*; вона була довгий час передмурем Угорщини від монгольського варварства; страчена на річ Польщі, стала угловим каменем у будові польсько-литовської унії – сеї другої передотечниці нинішньої Росії при розпаді Річипосполитої отсей *многоважний середньоевропейський вузловий кут і вихідні до сходу ворота дісталися наддунайській монархії – неначе бог історії дарував їй чудесний перстень, полишаючи однаке їй самій догадатися, яке слово закляття уводить у рух таємні прикмети дарунку*»⁷². У цьому метафоричному резюме історика споглядаємо якщо не всі, то, принаймні, більшість інтелектуальних тез і віх, які повною мірою розгорнуті в його пізніших працях.

Наведена цитата подає квінтесенцію поглядів С.Томашівського, котрі згодом були концептуалізовані й репрезентовані на сторінках низки його студій, передусім, славнозвісного нарису «Українська історія. Старинні і середні віки» (Львів, 1919 р.). Недаремно цю роботу Н.Полонська-Василенко нарекла «першою державницькою працею» в українській історіографії⁷³.

В «Українській історії...» вчений не тільки послуговується образом як метафорою, а й оперує ним як одним із найважливіших інструментів. Власне С.Томашівський формулює мету зазначеного нарису як представлення образу «політичного розвитку України», передусім із перспективи творення української нації та національно-політичної ідеї. «Щоб образ вищий простіший і ясний, – зазначає автор, – *полишаємо сим разом на боці докладніший огляд господарського і культурного життя*, маючи надію повернути згодом і до сих сторінок української історії»⁷⁴. Таке обмеження звичайно потребувало введення певних орієнтирів та канонів як щодо сюжетів і викладу матеріалу, так і загалом стосовно архітекτονіки всієї праці.

⁷² Томашівський С. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни, 2-е вид. – Б.м., 1915. – С.23–24.

⁷³ Полонська-Василенко Н. Перша державницька праця з історії України (До 30-річчя виходу в світ «Історії України» д-ра Ст.Томашівського) // Державницька думка (Філадельфія). – 1951. – №4. – С.14.

⁷⁴ Томашівський С. Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С.1.

Який же історико-політичний образ української історії конструює та репрезентує С.Томашівський? Передусім він виходить з означення поняття України як історичного, етнографічного й географічного простору. «Україна як зображення історичне не зовсім покривається з Україною у розумінню етнографічним, а ще менше з географічним поняттям її, – стверджує історик. – Відношення між ними можемо собі уявити як три подібні, одначе нерівні площі, наложені на себе, які покривають себе обопільно тільки частинно: перша з них найменша, третя найбільша. Тільки в останнім, географічним розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття впродовж всієї історії»⁷⁵.

Зазначимо, що в одній із публіцистичних заміток учений уточнює представлену «формулу». «Одним словом – поняття України мало має спільного з географією, а ще менш з геополітикою...», – відзначає С.Томашівський⁷⁶.

На перший погляд, цей коментар суперечить тому «геополітичному масштабуванню», котре представляє автор в «Українській історії». Адже він обстоює тезу про «образ–трикутник» історичного розвитку України – Степ, Польща та Московщина. Проте саме такий оціночний рефрен дозволяє піднести культурну та історичну роль Галичини, як географічно невеликої частини України на тлі інших українських земель, до загальнонаціонального масштабу.

У цьому ж сенсі варто сприймати і його заувагу щодо невикінченості етнографічних обрисів українства, позаяк «образ племінного характеру України уложився що-тільки в новіших часах, себто у XVIII і XIX вв. До того часу Україна визначалася великою п е р е м і н н о с т ю (розрядка С.Томашівського – О.Я.) племінних, расових, язикових і культурних відносин, як жадна інша країна в Європі»⁷⁷. Такий підхід залишав відкритим питання про формуючі чинники українства як етнонаціональної та етнополітичної спільноти.

Власне С.Томашівський постулює три провідні ідеї української мивушини: боротьба «культурно-лісової» і «степово-лугової» смуг, Заходу і Сходу, «політично-господарський контраст Півночі та Полудня»⁷⁸. Відзначимо, що вчений категорично спростовував їхню «трансцендентальну вартість». Натомість він обстоює тезу, що тлумачить ці ідеї як «синтезу ділання цілої низки матеріальних й ідеальних сил»⁷⁹, себто майже в позитивістському розумінні.

Таке двоєдине сполучення ідеального й матеріального не тільки визначає авторську стратегію розгортання фактографічного матеріалу, тобто майбутні лінії генералізації, а й висуває відповідні аксіологічні складові. Відтак як і в довоєнних текстах С.Томашівського образ виконує не тільки звичну функцію масштабування історичної авансцени, а й її ціннісного маркування.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ *Томашівський С.* Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С.8.

⁷⁷ *Томашівський С.* Українська історія... – С.6.

⁷⁸ Там само. – С.11–12.

⁷⁹ Там само. – С.10.

«У зрозумінню згаданих вище провідних ідей лежить і відкриття мірила вартості (*Wertmasstab*) в українській історії, – наголошує вчений. – Все те, що йшло по лінії цих ідей – було позитивне, творче, корисне; все супротивне – негативне, деструктивне і шкідне. Здобування землі, відокремлення від «руськості», витворення окремої національно-культурної індивідуальності і здобуття політичної самостійності – *отсе орієнтаційні пункти для історика у розміщенні світла й тіні на його малюнку*»⁸⁰.

Це досить жорстке окреслення задає загальний канон викладу, позаяк намічає відповідні сюжетні лінії. Зауважимо, що С.Томашівський не просто конструє «образ української історії» з галицької перспективи, а й нав'язує його соціокультурне значення, тобто тотально формує та генералізує відповідне мірило вартості.

На його думку, «політична злука двох досі ворожих собі українських країв, Галичини і Володимирії, епоховий факт в історії України – перше олицетворення загально-української державної ідеї (розрядка С.Томашівського – *О.Я.*) проти панрусизму, репрезентованого щораз явніше, в міру упадку Києва, суздальсько-московськими князями»⁸¹.

Отож побутування Галицько-Волинської держави (автор називає її Галицько-Володимирською державою, імовірно в контексті офіційного австрійського означення цього коронного краю як Королівства Галичини і Володемерії⁸²) подається на межі соціокультурної конфронтації Заходу та Сходу, світу матеріального, фізичного й світу ідеального, духовного, позаяк вона стає єдиним репрезентантом української ідеї. Саме з цього ракурсу висвітлюється перебіг української історії: коронація Данила Галицького та його проект хрестоносного походу проти Орди⁸³, «фрагментарний образ» першої української держави в першій половині XIV ст.⁸⁴, релігійний розлам⁸⁵, здобування чорноморських берегів як «життєва необхідність» та «жерело козацької ідеї»⁸⁶.

Який же вислід репрезентації української історії з галицьким рефреном? С.Томашівський формулює відповіді на це питання з властивою йому неухильною логікою та послідовністю у розвідці «Схід і Захід. Історично-політичний нарис». Він стверджує, що «історична Україна далеко більше була скупчена на заході сучасної»⁸⁷, обстоює думку про «західний характер української мови», західний «початок» чи «племінну колиску» українців⁸⁸, «галицьку правітичну» української національної ідеї та культури⁸⁹.

⁸⁰ Томашівський С. Українська історія... – С.12.

⁸¹ Там само. – С.87.

⁸² Томашівський С. «Королівство Галичини і Володемерії» // Діло (Львів). – 1916. – 23 січня. – №104. – С.2.

⁸³ Томашівський С. Українська історія... – С.103.

⁸⁴ Там само. – С.107.

⁸⁵ Там само. – С.132.

⁸⁶ Там само. – С.146.

⁸⁷ Томашівський С. Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика (Львів). – 1926. – 5 січня. – №1. – С.8.

⁸⁸ Там само. – С.8–9.

⁸⁹ Там само. – С.10.

Кінець кінцем С.Томашівський резюмує свої погляди у такій сентенції: «Хоч українська національна територія переважно лежить у східній половині європейського континенту, то сама українська нація, як племінна окремішність, як культурна й політична індивідуальність, походить із Заходу і являється витвором західних культурних впливів. Без того походження і без тих впливів, все існування української національності було-б незрозуміле щодо своєї минувшини і проблематичне щодо своєї будущини»⁹⁰.

Слід наголосити, що автор мав масштабні й амбітні плани щодо вивчення та популяризації галицького минулого, зокрема проекти підготовки 12-томної «Великої історії Галичини», видання «Дипломатарію Галицько-Володимирської держави» і Галицько-Волинського літопису⁹¹.

Зазначимо, що деякі з ідей, висловлених С.Томашівським, постають неначе інтелектуальна предтеча відомих розумувань В.Липинського. Тим більше, що їх обох зазвичай відносять до консервативного напрямку української політичної думки⁹². Приміром теза С.Томашівського про змагання Заходу й Сходу, міркування про українські землі як культурне чи цивілізаційне перехрестя, виключну роль хлібороба й вояка в національній історії⁹³ і т.п. Зокрема останнє положення нагадує відомий соціальний типаж В.Липинського – «лицаря-хлібороба» чи «войовника-продуцента»⁹⁴.

Низку таких спостережень, яка виявляє їх показну інтелектуальну схожість, можемо продовжити й далі. Утім неоромантична візія С.Томашівського, вибудована навколо апології Галичини як соціо- та етнокультурної підоснови національної історії, має суттєві, ба навіть кардинальні відмінності порівняно з концептуалізацією української минувшини, представленої у працях В.Липинського.

Насамперед відзначимо, що обидва українські інтелектуали по-різному уявляли та репрезентували рух світу історії. Якщо В.Липинський був зорієнтований на циклічне представлення побутування нації у вигляді трьох циклів – демократія, охлократія та класократія, то С.Томашівський обстоював поступову, точніше еволюційну, репрезентацію минувшини.

Власне скептицизм, який відчуваємо в його повоєнних текстах щодо ідеї Поступу⁹⁵, так і не підважив віру вченого в культурні засади людства та їх еволюцію. Відтак порівнюючи «образ розстрою старинного світу», представлений у студії італійського історика Гулієльмо Ферреро, з повоєнною кризою 1920-х рр., С.Томашівський однозначно пов'язує ці катастрофічні явища з руйнацією культурних і духовних основ, як античного, так і тодішнього

⁹⁰ Там само. – С.11.

⁹¹ *Кревецький І.* Стефан Томашівський як історик // С.Томашівський: Історик, політик, публіцист. – С.14.

⁹² *Потульницький В.А.* Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С.109–126; *Його ж.* Нариси з української політології (1819–1991): Навч. посібник. – К., 1994. – С.176–206.

⁹³ *Томашівський С.* Українська історія... – С.3.

⁹⁴ *Липинський В.* Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – Т.6. – Кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С.408.

⁹⁵ *Томашівський С.* Під колесами історії. – С.71–72.

європейського суспільства⁹⁶. Більше того, він якось афористично відзначив, що на «суді історії» гетьмана П.Скоропадського захищатимуть найкращі оборонці в особах «Української Школи й Науки»⁹⁷.

Зрештою циклізм В.Липинського походить із його соціологічного представлення минувшини, яка постає у вигляді низки структур, ієрархій, спільнот. Натомість концептуалізація С.Томашівського спирається на культурницьке, іноді соціокультурне осягнення історії, хоч автор досить часто тяжіє і до класичного факторного аналізу у віталістському та позитивістському дусі. Ця різниця у підходах обох учених добре простежується в їхньому трактуванні органіцизму та героїзму в історії.

В.Липинський уважав, що «органічна сполука», наприклад нація, є природним способом конструювання ієрархії/структури, що надає їй ідеального та містичного сенсу. Проте така ірраціональна репрезентація вимагала введення на сцену минулого динамічного, активного, творчого чинника – національну аристократію та її провідників – історичних героїв у кризові, переломні епохи.

На відміну від В.Липинського С.Томашівський розглядав «національний організм» («національну індивідуальність») як спільноту з власними «життєвими потребами» і, заразом, як витвір низки чинників та передумов, у т.ч. історичних, політичних, культурних, духовних, антропологічних, природних та психологічних і т.п. Це потрактування поєднувало як позитивістські, так і віталістичні риси, проте творило більш-менш стійкий баланс між аналітичними й ірраціональними складовими, ніж у поглядах В.Липинського. Відтак візія С.Томашівського скерована на повільний, еволюційний плин історії, у чомусь навіть на її пасивне осягнення.

Із цієї перспективи ставлення галицького історика до героїзму досить складне й суперечливе порівняно з В.Липинським, який однозначно обстоював культ «жертвених героїв» та морально-етичних канонів їх побутування. Звісно С.Томашівський не заперечував і не відкидав неоромантичне представлення героїзму в історії, проте прагнув його «обмежити» чи впорядкувати, хоч і досить своєрідним чином. Наприклад він відводив героїчну роль галицько-волинському князеві Романові Мстиславовичу⁹⁸, а князя Данила Галицького називав «найідеальнішою постаттю української історії»⁹⁹. Із низкою застережень С.Томашівський відносив до «пантеону героїв» і гетьмана Б.Хмельницького¹⁰⁰. Однак історик категорично відмовляв у праві на «героїчний культ» І.Мазепі до того часу, «поки не найдуться нові *досі незнані жерела, які можуть основно змінити весь його образ*»¹⁰¹. Водночас учений наголошував на відносності «самих понять авторитету і героїства»¹⁰², зокрема пов'язував їх із відповідними культурними й історичними контекстами, що

⁹⁶ *Томашівський С.* Влада й культура // Хліборобська Україна (Відень). – 1922/1923. – Кн.4. – Зб.7/8. – С.308–309.

⁹⁷ *Томашівський С.* Під колесами історії... – С.11.

⁹⁸ *Томашівський С.* Галичина. – С.11.

⁹⁹ *Томашівський С.* Українська історія. – С.103.

¹⁰⁰ *Томашівський С.* Про ідеї, героїв і політику. – С.57.

¹⁰¹ Там само. – С.61.

¹⁰² Там само. – С.44.

часто-густо розмивають межу між героями та псевдогероями. «Цікава річ, що й боротьба з Польщею не все давала титул до величання. Таких героїв маємо в княжих часах (у Галичині-Володимирії), та в литовсько-польській добі не славлено ні Мухи, ні Глинського, ні Косинського, ні Наливайка (сих останніх псевдогероями поробив, щотілько XIX вік), натомість ідеалізувалися степові лицарі, хоч би вони були католицької віри або й польського роду», – зазначає історик¹⁰³.

Хто ж може претендувати на статус національних героїв за таким прочитанням історії? На думку С.Томашівського, це – «виїмкові, рідкі постаті, що собою уособляють головні моменти зросту даного громадянства – його розвитку політичного, духового або господарського – що, одним словом, сим або тим способом збагачують і скріпляють те громадянство в його національному життю»¹⁰⁴.

Таким чином, за авторським означенням, героїзм в історії є почасти еволюційним (ідея зростання), почасти ірраціональним явищем, себто таким, що асоціюється з апріорно проголошеними критеріями («збагачення» політичне чи духовне!). Цікаво, що обидві ідеї С.Томашівський пов'язує з універсальною мірою вартості, а саме – з корисністю діянь чи справ історичного героя для людей. Мабуть не варто й коментувати таке чи подібне ранжування!

Утім еволюційне представлення минувшини, котре обстоював С.Томашівський, як й інші схожі концепції, потребувало універсальних орієнтирів, себто постулювання відповідних мірил вартостей з обсягу всієї української історії. Так чи інакше його схема вимагала ідеалістичного опертя, насамперед духовної і культурної підоснови, щоб надати соціокультурного чи «життєвого» імпульсу «матеріалістичному, фізичному світу», стати провідним дороговказом, ба навіть магічною ниткою Аріадни на тернистому, сповненому небезпек і розгалужень шляху «культурної й політичної еволюції»!

Цю почесну і засадну роль в історичній візії С.Томашівського відіграє ідея церковної унії між католиками та православними. Відтак учений навіть ставить на карб гетьману П.Конашевичу-Сагайдачному відновлення православної ієрархії на українських обширах: «Сумнівність його патріотичної заслуги, задля чого його високо виславляно, пізнали пізніше його наслідники, на жаль у часі, коли зроблені помилки вже не можна було направити, бо велику часть Українців видано в 1654 р. впливам московської церкви»¹⁰⁵.

Так визріла й сформувалася думка С.Томашівського про виняткове культурне й історичне призначення церковної унії, яка «органічно й нероздільно злучена з напрямом і духом всеї української історії, навіть із самою національною ідеєю нашою народом»¹⁰⁶. Наприкінці життя тяжкохворий учений навіть планував написати спеціальну студію, присвячену історії української церкви з перспективи унії та унійних змагань, але встиг підготувати лише розлогий вступ.

¹⁰³ Там само. – С.51.

¹⁰⁴ Там само. – С.48.

¹⁰⁵ *Томашівський С.* Церковний бік української справи. – Відень, 1916. – С.15.

¹⁰⁶ *Томашівський С.* Вступ до історії церкви на Україні // Записки Чину св. Василя Великого (Жовква). – 1932. – Т.4. – Вип.1/2. – С.2.

Така конструкція С.Томашівського підважувала вихідні концепти В.Липинського, зокрема, його положення про соборність українських земель та християнський універсалізм, зводила нанівець роль «національної аристократії». Отож народилося дві неоромантичні «формули» осягнення історичного буття і, водночас, «політичні рецепти» щодо розвою й майбуття України: В.Липинського (через державу до нації) та С.Томашівського (через націю до держави).

Насамкінець зауважимо, що в дослідницькому інструментарії С.Томашівського поняття «образ» посідає поважне місце. Видається, що цей галицький інтелектуал із непохитною логікою, винятковою уявою та самотнім відчуттям стилю, мабуть, уподобав цей інструмент за його гнучкість і композиційні можливості, мінливість метафоричного забарвлення, котрі давали змогу продукувати різноманітні смисли. Тим паче, що образ якнайкраще задовольняв як вимоги концептуалізації, так і потреби популяризації, зокрема поєднував різні мисленнєві складові, пізнавальні стратегії, культурні взірці і т.п.

Вочевидь ця дефініція сполучала матеріалістичну та ідеалістичну площини й репрезентувала двоєдиний світ минувшини з уявною грою розмаїтих чинників та передумов. Цей інструмент дозволяв генералізувати, диференціювати, специфікувати контексти висвітлення, формувати відповідні масштаби представлення, нав'язувати мірила вартості, що задавали вектори історичного руху, вибудовувати пластичну й динамічну архітектоніку наукових студій.

The article researches the combination of neoromanticism, positivism and other intellectual components in the historical conception by S.Tomashiv'skyi. Also, the article reviews the instrumental purpose of "image" conception in his studies.

РЕЦЕНЗІЇ

Мінаков А.С.

Губернаторский корпус и центральная власть: проблема взаимоотношений (по материалам губерний Чернозёмного центра второй половины XIX – начала XX вв.). – Орёл: ИД «Орловская литература и книгоиздательство», 2011. – 448 с.

Мінаков А.С.

Губернаторський корпус і центральна влада: проблема взаємовідносин (за матеріалами губерній Чорноземного центру другої половини XIX – початку XX ст.). – Орел: ВД «Орловська література й книговидання», 2011. – 448 с.

Останнім часом посилилась увага дослідників до проблеми історії влади у самодержавній Російській імперії, її ефективності, а також впливу соціуму на діяльність місцевих установ. Ці питання досить активно вивчаються не тільки в наукових центрах столиці Російської Федерації, як це було, принаймні, десять років тому. Поряд із московськими та петербурзькими колегами активно працюють історики з російських провінційних вищих навчальних закладів. Завдяки їм погляд «із середини» на взаємовідносини центральної та місцевої влади набуває нового виміру й поглибленої оцінки, що й підтверджує рецензована монографія дослідника з Орловського державного університету – А.С.Мінакова.

Наша увага до цієї праці викликана ще й тим, що її територіальні рамки – Воронежська, Курська, Орловська, Рязанська, Тамбовська губернії – склали той внутрішній регіон Російської імперії, з якого розпочиналося втілення реформ 1860–1870-х рр. Їх проведення тут стало своєрідною моделлю, на яку мали орієнтуватися чиновники інших губерній. Автор постійно порівнює кадрову політику в різних регіонах, у тому числі в українських губерніях та генерал-губернаторствах, тому його дослідження за змістом охоплює ширше коло питань, ніж можна сподіватися з назви. Книга А.С.Мінакова збагатила історіографію глибоким аналізом відносин між місцевою (губернською) владою і центральною на матеріалі одного з базових регіонів держави. Використавши висновки автора та провівши власне

дослідження, українські історики (і не лише вони) мають можливість відповісти на питання: були ці відносини загальноімперськими чи мали особливості регіонального характеру?

Здійснений автором докладний аналіз історіографії, зі значною увагою до того, над чим і як працюють сучасні науковці, дозволив йому констатувати, що останнім часом немало зроблено для вивчення проблеми формування влади на місцях, ставлення імперського центру до місцевих традицій урядування, визначення рівня самоврядності земств та міських дум тощо. Дослідник відзначає, що у висновках історики не повторюють один одного, а радше доповнюють, уточнюють та узагальнюють. Можна лише шкодувати, що автор, головним чином, звертається до багажу російських науковців, майже не помічаючи напрацювань сучасних історіографів із пострадянського простору. На особливу увагу А.С.Мінакова заслужили трактування губернської влади вже знаними істориками – С.В.Любичанковським з Оренбурга та А.В.Ремньовим з Омська. Автор не лише оцінив досягнення у вивченні зазначеної проблеми, а й виділив найширший напрямок сучасних студіювань – змалювання соціально-культурного портрета російського губернатора. Він також визначив питання, які потребують вивчення, зокрема критерії формування губернаторського корпусу, механізм контролю за його діяльністю, ставлення до самоврядних структур. А.С.Мінаков переконаний, що без їх з'ясування історика неможливо буде встановити, в який спосіб відбувалися взаємовідносини влади і суспільства на місцевому рівні.

Дослідник відступив від усталеної традиції обмежуватися спрощеною правознавчою характеристикою посади губернатора, а значно поглибив її оцінку як місцевої інституції верховної влади, залучивши для цього не менш вагомні характеристики. Насамперед автора цікавило, наскільки цей владний інститут сприяв проведенню урядового курсу на місцях, як він координував діяльність інших територіальних та галузевих установ у післяреформений і пізньоімперський періоди, як швидко проходила еволюція його основних функцій – від представницьких, поліцейських і загальноуправлінських до контролюючих та нагляду за дотриманням законності.

Надзвичайно плідними видаються авторські міркування про роль в управлінській практиці губернаторських звітів. Дієвості цього багатоаспектного документа, історії його формуляра присвячено цілий розділ монографії. Здавалося б, що після підсумкового фундаментального дослідження губернаторських звітів, проведеного свого часу відомим джерелознавцем Б.Г.Литваком, складно додати щось нове. Однак А.С.Мінакову вдалось поглибити висновки свого попередника завдяки використанню спеціальної нормативної бази. Автор дійшов висновку, що звіти губернаторів не були позбавлені неправдивої інформації, як і те, що характер їх побутування зберігав залежність від імператора і губернаторів, і міністрів. Вони стали своєрідною формою доповіді вищій владі, яка не сприяла тому, аби глава уряду самостійно формував внутрішню політику в Російській імперії, постійно узгоджуючи її з самодержцем.

Дослідник провів також усебічний аналіз спогадів, свого часу написаних губернаторами. Слід зауважити, що основну їх частину впродовж кількох останніх років видали як петербурзькі, так і місцеві історики. Підвищена увага до цього історичного джерела пояснюється тим, що воно дозволяє достатньо повно з'ясувати об'єктивні й суб'єктивні обставини добору та призначення відповідних кандидатур на посаду губернатора, мотивацію їх служби, зрозуміти, чому саме й до яких конкретно заходів удавались начальники губерній задля вирішення багатьох місцевих проблем.

Важливим сюжетом у дослідженні А.С.Мінакова стали проекти реформування основ організації губернської адміністрації, з якими до верховної влади зверталися Д.О.Мілютін, О.В.Головнін, М.Х.Бунге, М.С.Каханов, В.К.Плеве, П.А.Столипін та інші сановники, і чому вони так і не були реалізовані.

Уважно читаючи монографію А.С.Мінакова, можна помітити, що при аналізі історіографії та джерел автор використав апробовані методи, дотримувався визначеної попередниками схеми, а при викладі матеріалу пропонує власну текстову модель, яка заслуговує нашої пильнішої уваги. Кожен структурний підрозділ розпочинається з міркувань, що загострюють науковість розглядуваних питань. Наприклад, у розділі «Формування губернаторського корпусу» актуалізується наукова проблема ієрархії губерній як окремих регіонів та чинників, що впливали на призначення й звільнення губернатора – протекція, ділові риси, попередні службові заслуги, посадові порушення, перевищення повноважень і зловживання владою, хабарництво, невміння знаходити «спільну мову» з місцевими авторитетними діячами тощо. Останнє набувало особливого значення в період соціальних конфліктів, протестів і потрясінь. Важливо, що кожен чинник автор розглядає в тогочасному понятійному вимірі у поєднанні з аналізом статусу губернаторів за трьома параметрами: правовим (відповідно до законів), наявним (тобто, фактичним) і тим, якого верховна влада намагалася надати. При розгляді змісту законодавчого акта «Загальний наказ цивільним губернаторам» (від 3 червня 1837 р.) автор детально зупиняється на відповідальності губернаторів за невиконання широкого спектра вимог верховної влади, що долає усталений стереотип «уседозволеності» начальників губерній.

Автор з'ясував чинники, що впливали на призначення, встановивши при цьому, що спеціальних вимог до кандидатур на посаду губернатора російське законодавство не висувало. Практика ж зафіксувала, що найпоширенішим середовищем «рекрутування» кандидатів були наявні губернаторський і віце-губернаторський корпуси, значно рідше губернаторами ставали повітові предводителі дворянства, сановники з імператорського почту. Найменш чисельною, проте досить примітною для характеристики інтересу верховної влади до громадської діяльності, виявилася група губернаторів із числа голів губернських земств.

До помітних авторських здобутків належить вдале зауваження про ротацію губернаторського корпусу, на яку впливали політичні мотиви, потреба на місцях в умілих провідниках політики реформ 1860–1870-х рр. та позиція самої верховної влади, коли вольовим рішенням потрібно було подолати

відомчі суперечки щодо тієї чи іншої кандидатури. На призначення впливали й особисті риси кандидата, наприклад, здатність до рішучих заходів, якщо йшлося про генерал-губернаторів Західного краю, або ефективність дій, як у випадку з М.Т.Лоріс-Меліковим, що зумів організувати боротьбу з епідемією чуми в Поволжі в 1879 р. Особливими підходами керувалися імператори при призначенні порубіжних губернаторів і генерал-губернаторів, уважаючи ці посади надзвичайно важливими для імперії. Досить довгий перелік прикладів, кому губернатори завдячували своїм призначенням, завершується зауваженням, що незначна їх частина виявляла ініціативу, пропонуючи імператорові чи міністрові внутрішніх справ власні кандидатури на обіймання цих посад. Попередники А.С.Мінакова практично не звертали уваги на цю специфіку кадрового призначення губернаторів. І хоч відповідальними за губернаторські кадри все ж були керівники відомства внутрішніх справ, саме за імператором залишалося останнє слово, кому довірити владу в губернії. Відтак автор робить логічний висновок, що будь-який губернатор зобов'язаний був виконувати розпорядження верховної та центральної влади, але підбираючи самостійно управлінські способи і методи, не мав права змінювати урядовий курс.

Досить оригінальною виявилася спроба А.С.Мінакова розглянути губернаторську службу як через кар'єрне зростання, так і через пониження в посаді та звільнення з неї, а також визначити ієрархію престижних і не-престижних губерній у розумінні не лише імперського центру, а й самих губернаторів та їх оточення. За авторським баченням, найпоширенішим було переміщення одного й того ж губернатора з однієї губернії в іншу. Вихід у відставку спричиняли конфлікти з дворянством, земством, громадськістю на ґрунті втручання у виборні процеси та фінансові справи корпорацій. Досить частим явищем було особистісне несприйняття, що породжувало в оточенні губернатора нездорову атмосферу наклепів, поділів на «партії». Міністерство внутрішніх справ, як переконливо доводить дослідник, звільняло губернатора або переводило його на іншу посаду в разі вчинення злочинних дій, замість того, щоби віддати його під суд, не залучаючи, як правило, громадськість до оцінок діяльності начальника губернії. Посилаючись у питанні залежності губернаторів від імператора та його оточення на дослідження московського автора Г.В.Алексушина, А.С.Мінаков оминув увагою оригінальні висновки, що їх запропонував свого часу кембриджський історик Дж. Ле Донн, пов'язані зі шлюбними та клановими зв'язками губернаторів із царською родиною.

Чи не найцікавішим є третій розділ монографії, в якому пропонується з'ясувати функціональну ефективність губернаторської влади. Автор вважає, що основним її критерієм була здатність губернатора конструювати взаємовідносини зі столичною адміністрацією і місцевими самоврядними органами, що залежало від добору кандидатур, чіткого виконання розпоряджень імперського центру, формування губернаторського оточення, зокрема віце-губернаторського корпусу. Утім, видається, що цих ознак явно замало, і не вони мали б бути основними. Головним критерієм слід вважати

здатність губернаторської влади знімати соціальну напругу шляхом задоволення потреб місцевого населення.

Цей розділ монографії виявився також цікавим і насиченим новими деталями й авторськими спостереженнями про структуру місцевої влади. Дослідник детально зупинився на посаді віце-губернатора, яка, перебуваючи в тіні губернатора, усе ще залишається малодослідженою. Виділено кілька типів відносин губернаторів із віце-губернаторами: довірливі, натягнуті, конфронтаційні, конфліктні. Для уникнення непорозумінь губернатори часто писали віце-губернаторам позитивні характеристики – аби тільки їх перевели в іншу губернію, що додатково вказує на вразливість цього джерела для історика влади.

При характеристиці взаємовідносин губернаторів з органами самоврядування А.С.Мінаков так само обрав площину взаємодії і протиборства, аналіз яких здійснив в основному через ставлення перших до діяльності земських статистиків. Для більшості губернаторів ті становили «революційний елемент», здатний порушити соціальну стабільність у губернії, тоді як земці, залучаючи їх до служби, апелювали до правильної статистики, аби мати можливість здійснити виважену оцінку прибутків та розкладок. Цікаво, що саме завдяки численним прикладам, які ілюструють відносини між губернаторами й земствами, яскравіше показано діяльність губернаторів і позицію Сенату, який дедалі частіше ставав на бік земських діячів, допомагаючи губернаторському корпусу відшукувати спільні з земством точки дотику в їхній службі. Не можемо не зауважити, що подеколи авторські твердження з приводу співпраці земців і губернаторів, збігаючись або будучи близькими до висновків, викладених у спільній праці К.Мацузато, А.А.Ярцева й В.Ф.Абрамова «Земський феномен: Політологічний підхід», виданій у 2001 р. центром славистичних студій Університету Гоккайдо (Саппоро, Японія), не містять на неї жодного посилання, хоча саме це дослідження започаткувало в оцінці земств справжній відхід від пануючого в радянській історіографії применшення їх ролі. У деяких питаннях позиція А.С.Мінакова не збігається з поглядами названих авторів, відтак дискусія з цього приводу була б досить доречною на сторінках монографії.

Запропоноване автором пояснення причин дозволу губернаторам видавати обов'язкові постанови (1876 р.), що попередніми поколіннями істориків розцінювалося лише в негативному ключі, виявилось напрощуд цікавим, ба більше – оригінальним. Переконаливо з'ясовано, що ці акти ініціювалися не лише для боротьби з радикальними рухами – їм передували дискусії у середовищі петербурзького вищого чиновництва з приводу ролі й місця губернатора у системі місцевої мережі владних інституцій. Задля збереження стабільності та забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства такі постанови могли видавати не лише губернатори, а й міські думи. Автор розглянув тематику всіх таких розпоряджень, починаючи з 1905 р., і довів, що навіть в екстремальних умовах революції 1905–1907 рр. більшість цих актів торкалася не політичних, а суто господарських питань, будучи ініційованими не губернаторами, а міською владою.

Звичайно, монографічне дослідження лише виграло б від того, якби автор проаналізував освітній рівень губернаторів та їх майнове становище. Переконані, що ці критерії були доволі вагомими при призначенні на посади. До того ж, вони служили активним чинником мотивації службової діяльності, з яким рахувався імперський центр.

Не можна не зауважити певні неточності, а то й відверті помилки. Наприклад, згадка про Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство в 1882 р. – насправді, воно було ліквідоване ще в 1874 р. (с.63). У кількох випадках посаду його очільника автор подає невірно – одеський генерал-губернатор. Складно погодитися з твердженням про наявність у дореформений період органів самоврядування (с.83). Звичайно, станові установи такими не були, хоча й мали певні риси, притаманні самоврядуванню.

Нелегко також погодитися з авторським твердженням, що внаслідок придушення польського національно-визвольного Січневого повстання 1863 р. губернаторські кадри підбиралися за національною ознакою (с.101). У цьому випадку коректніше було б говорити про етнічну належність. Як невідповідність науковому стилю виглядає й використання автором радянських літературних штампів – наприклад, «отримати путівку» (коли йдеться про призначення в Московське генерал-губернаторство), «народногосподарські ділянки» тощо. Однак ці дрібні недогляди, небажані, проте все ж незмінно присутні в наукових текстах, не применшують значення солідного доробку орловського історика. Переконані, що кожне наступне дослідження з питання взаємовідносин місцевої й центральної влади в Російській імперії не зможе обійтися без ґрунтовних і виважених висновків А.С.Мінакова, викладених у рецензованій монографії.

В.С.Шандра (Київ)

**Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.):
36. док. і мат. / Авт.-упор. О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, Г.Я.Рудий,
відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Інститут історії України НАН
України, 2008. – 320 с.**

Науково-документальне видання, підготовлене колективом дослідників із Полтави та Києва за редакцією В.О.Горбика, містить 134 історичних документи доби Центральної Ради, Української Держави й Директорії УНР. Слід відзначити, що 132 із них до цього збірника включено вперше. Ці дже-рела зберігаються переважно у Центральному державному історичному ар-хіві України в м. Києві, Центральному державному архіві вищих органів влади й управління, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського та Державному архіві Черкаської області або ж ста-новлять матеріали періодичних видань зазначеного періоду. Серед архів-них документів, зокрема, акти офіційних установ і громадських організацій, а також матеріали особистого листування діячів охорони пам'яток історії й культури.

Цінність запропонованого видання полягає насамперед у тому, що вмі-щені в ньому матеріали висвітлюють один із важливих аспектів українсько-го державотворення, а саме прагнення національних органів влади до від-новлення історичної пам'яті шляхом збереження та дослідження її об'єктів. Окрім наукового, опубліковані матеріали мають і суспільно-політичне зна-чення, підтверджуючи гуманістичне спрямування інститутів української державності в 1917–1919 рр.

У передмові упорядників, що фактично становить собою самостійне дослідження (с.4–60), розкрито розвиток в Україні діяльності з охорони пам'яток історії й культури, починаючи з другої третини ХІХ ст. Відтак ко-ментарі щодо наведених у збірнику матеріалів відображають цілісну істо-ричну картину. Водночас слід зазначити, що текст передмови тільки виграв би, якщо б відповідні коментарі супроводжувалися посиланнями саме на конкретні документи із зазначенням місця їх у книзі (порядкового номера), а не тільки зберігаючої установи чи покликанням на інші публікації.

Важливою рисою видання стало те, що на прикладах історичних ді-ячів, таких, як М.Грушевський, С.Петлюра, Д.Дорошенко, В.Липинський, Д.Антонович, Д.Багалій, В.Вернадський, Ф.Вовк, Д.Яворницький, С.Васи-льківський, М.Старицький, В.Модзалевський та багатьох інших, розкриває-ться участь визначних постатей у пам'яткоохоронній справі.

Найбільший за кількістю документів і обсягом матеріал стосується до-би Української Центральної Ради (док. №1–59). Актуальність наведених у збірнику матеріалів полягає, зокрема, у тому, що вони розкривають пра-гнення представників УЦР до систематичності в налагодженні охорони пам'яток уже на ранніх етапах діяльності (док. №20), а також висвітлю-ють значення громадських ініціатив для мобілізації суспільної підтримки у цій справі. Так, більшість матеріалів того періоду свідчить, що активність

громадськості щодо пам'яткоохоронної діяльності проявлялася на всіх рівнях – від столичного до невеличких населених пунктів, однак стосувалася переважно Центральної й Північної України (Наддніпрянина, Слобожанщина), а також Волині.

Розширення мережі державних установ, що опікувалися охороною пам'яток історії й культури за часів правління П.Скоропадського, політику органів влади і роль громадської діяльності в розвитку цієї справи відображено у документах №60–109. Зокрема, показовим видається факт підтримки гетьманом у травні 1918 р. питання про реставрацію Микільського військового собору в Києві та виділення владою коштів на цю справу (док. №66).

Важливі також матеріали про формування й спроби реалізації Директорією УНР цілеспрямованої пам'яткоохоронної політики, що, наголосимо, відбувалися в надзвичайно складних воєнно-політичних умовах (док. №110–130, 132, 134). Особливої уваги варті матеріали, які розкривають прагнення Генерального штабу військ УНР наприкінці 1919 р. забезпечити збереження носіїв історичної пам'яті у зоні його функціонування (док. №131, 133).

Вивчення матеріалів видання має полегшити його довідковий апарат – до послуг читача список скорочень (с.257), а також іменний (с.258–302) і географічний (с.303–307) покажчики.

Підсумовуючи огляд збірника, слід зазначити, що завдяки його публікації до наукового обігу введено репрезентативний масив важливих історичних документів, використання яких сприятиме подальшому дослідженню пам'яткоохоронної діяльності в Україні протягом 1917–1919 рр.

О.О.Кураєв (Київ)

ХРОНІКА

О.Б.ШЛЯХОВ (Дніпропетровськ)

ІІІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА А.М.ЧЕРНЕНКА «ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ»

Захід, присвячений пам'яті професора А.М.Черненка, відбувся 28 квітня 2011 р. у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара. Участь у ньому взяли близько 30 науковців та аспірантів із різних вищих навчальних закладів України. Матеріали наукових читань охоплювали досить широкий тематичний спектр із проблематики, пов'язаної з виникненням та діяльністю політичних партій у Наддніпрянській Україні, українською та російською політичною еміграцією й різними аспектами суспільно-політичного життя України та Росії в умовах системних трансформацій другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Означена тематика, що характеризується актуальністю поставлених питань, розкривалася із залученням широкого кола різноманітних за походженням і типологією історичних джерел.

Зі вступним словом до учасників читань звернувся проректор ДНУ, д-р іст. наук *В.В.Іваненко*, який підкреслив вагомий внесок знаного українського вченого та педагога професора А.М.Черненка (1926–2000 рр.) у розвиток історичної науки.

На пленарному засіданні було заслухано вісім доповідей. Так, д-р іст. наук *О.Б.Шляхов* у своєму виступі зупинився на особливостях становлення буржуазії в підросійській Україні, стереотипах її поглядів та соціальної поведінки на початку ХХ ст., партійно-політичних уподобаннях. Було підкреслено нездатність у той час верстви підприємців висунути програму суто буржуазних реформ, а отже, і стати рушійною силою оновлення суспільства, важливим чинником політичного та економічного життя. У доповіді д-ра іст. наук *О.І.Савченка* розглянуто українську періодику соціалістичного напрямку, яка видавалася в Канаді в роки Першої світової війни, проаналізовано основні публікації на шпальтах цих газет та вказано на їх антивоєнну спрямованість.

Д-р іст. наук *О.П.Сарнацький* та канд. іст. наук *В.В.Кузьменко* зупинилися на боротьбі каральних органів царизму з українськими політичними партіями Наддніпрянщини, розкрили, яким чином вони поєднували у своїй діяльності різноманітні шляхи отримання інформації, зокрема використання перлюстрації. Питання висвітлення в науковій літературі та у публіцистиці діяльності В.І.Леніна порушив канд. іст. наук *С.І.Поляков*, наголосивши, що постать лідера більшовиків залежно від ідеологічної та політичної кон'юнктури оцінюється до цього часу багато в чому тенденційно. Д-р іст. наук *Є.І.Бородін* у своїй доповіді проаналізував процес формування молодіжної політики в Україні в 1991–2010 рр., розвиток її

законодавчих засад, розкрив основні складові механізму реалізації, узагальнив та осмислив історичний досвід нашої держави в цій царині.

У виступах кандидатів історичних наук *В.Ю.Пушкіна* та *А.О.Гусака* основну увагу було приділено непересічній постаті професора А.М.Черненка, відзначено його роль у розбудові історичного факультету ДДУ в 1970–1980-х рр., підкреслено талант науковця та педагога, організаторські й ораторські здібності цієї надзвичайно яскравой людини.

Далі розгорнулася робота у секціях. На першій секції було обговорено доповідь канд. іст. наук *Т.Ф.Литвинової*, присвяченої дворянству Лівобережної України та його внеску у підготовку селянської реформи 1861 р. Цікавим в інформативному плані був і виступ канд. іст. наук *О.В.Дяченко*, який стосувався постатей відомих українських діячів О.Я.Кониського та М.В.Лисенка, їх ролі у створенні духовного гімну України.

Канд. іст. наук *Г.М.Книш* проаналізував, яким чином у програмах перших українських політичних партій наприкінці XIX ст. висвітлювалося національне питання. На проблемах формування в Швейцарії у XIX – на початку XX ст. центру російської політичної еміграції зупинився канд. іст. наук *Ю.І.Коломосць*. Ідеологічному обґрунтуванню та практиці застосування терористичної боротьби членами РСДРП наприкінці XIX – на початку XX ст. присвятив свій виступ канд. іст. наук *О.О.Чепурко*.

Кандидати історичних наук *Ю.В.Берестень* та *О.Л.Левін* висвітлили участь німецьких колоністів та менонітів Півдня України у виборах до I Державної думи Російської імперії, зупинилися на пошуках ними своєї політичної ідентичності. Своєю чергою, думській та позадумській діяльності депутатів-більшовиків у IV Державній думі присвятила своє повідомлення канд. іст. наук *І.М.Ковальська-Павелко*.

Питання особливостей діяльності російських лівих соціал-демократів напередодні та в роки Першої світової війни з'ясували у своєму виступі канд. іст. наук *В.І.Мороз* та *М.В.Рошко*. Аспірант *Є.П.Назарова* приділила увагу діяльності політичних партій, які створювалися національними меншинами Півдня України в 1914–1917 рр.

Низка доповідей та повідомлень, представлених на другій секції, стосувалася питань реформ і революцій в історії українського й російського суспільства. Так, із повідомленням, яке охоплювало питання продовольчої політики влади в період революції та громадянської війни в Україні (1917–1920 рр.), виступив д-р іст. наук *О.В.Михайлюк*. Привернув увагу присутніх виступ канд. іст. наук *В.Я.Яценка*, який висвітлив участь політичних партій у муніципальній кампанії в Катеринославі влітку 1917 р. Логічним його продовженням було повідомлення канд. іст. наук *В.П.Бурмаги*, присвяченого особливостям виборам до рад на Катеринославщині в 1924–1925 рр. Своєю чергою, аспірантка *В.С.Лавренко* зупинилася на участі пересічних представників російської еміграції першої післяреволюційної хвилі у політичному житті європейських країн. Питання політичних репресій щодо Української православної церкви у 1917–1938 рр. висвітлив ст. наук. співроб. *В.М.Кузеванов*.

Серед повідомлень, заслуханих на другій секції, особливий інтерес викликала доповідь канд. іст. наук *В.М.Мороко*, який порушив питання непарадних сторінок Великої Вітчизняної війни, у тому числі тих, що стосувалися оборони запорізького Подніпров'я. Політико-господарські компанії хрущовської доби в українському селі, зокрема співвідношення їх намірів та результатів, проаналізував д-р іст. наук *О.Ф.Нікілев*.

Ще декілька доповідей було присвячено суспільно-політичному розвитку незалежної України. Так, канд. іст. наук *І.О.Кривий* приділив увагу процесам українського державотворення, зупинившись на характері наукових дискусій, які відбуваються з цього приводу у вітчизняній історіографії. Канд. іст. наук *В.В.Мороко* у своєму виступі висвітлив вплив фінансово-промислових груп на партійне будівництво в Україні, а ст. викл. *Б.С.Павловський* зупинився на стереотипах поглядів та соціальної поведінки населення, які історично склалися в різних регіонах нашої країни.

Усі виголошені доповіді, які містили чимало нових методологічних підходів та висновків, викликали зацікавлене обговорення учасників читань, спонукали до серйозної фахової дискусії, яка, зрештою, засвідчила прагнення дослідників відійти від усталених схем та стереотипів у висвітленні проблем суспільно-політичного розвитку України та Росії в новий та новітній час, їх інтерес до вивчення актуальних питань політичної історії, готовність до поглиблених наукових пошуків на зазначених напрямках.

І.О.АФОНІНА (Київ)

ІV ДРАГОМАНІВСЬКІ ЧИТАННЯ МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ

28 квітня 2011 р. в інституті історичної освіти (ІО) Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ) відбулись уже традиційні ІV Драгоманівські читання молодих істориків, цього року присвячені сучасним поглядам та інтерпретаціям подій Другої світової війни (1939–1945 рр.). Науковий захід було організовано кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін за сприяння дирекції інституту. Згадана проблематика зацікавила студентів, аспірантів і молодих науковців з усієї України.

Урочисте відкриття та пленарне засідання відбулися у конференц-залі інституту. На початку роботи конференції до учасників із вітальним словом звернувся директор інституту історичної освіти д-р іст. наук, проф. *О.О.Сушко* і заступник директора Інституту історії України НАНУ, член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, проф. *О.П.Резнт*.

Упродовж пленарного засідання із науковими доповідями виступили знані вітчизняні науковці. Зокрема, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, проф. *О.Є.Лисенко* зосередив увагу молодих дослідників на науковому та суспільному контекстах досліджень вітчизняної історії воєнного періоду; генеральний директор Національного військово-історичного музею України канд. іст. наук *В.В.Карпов* доповів про проблеми збереження, дослідження та експонування музейних пам'яток, присвячених Другій світовій війні; завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін ІО НПУ д-р іст. наук, проф. *О.В.Потильчак* висловив власну думку щодо питання про періодизацію вітчизняної історії війни, а проректор Національної академії внутрішніх справ України д-р іст. наук, проф. *А.С.Чайковський* виступив із порівняльним аналізом основних ідеологічних течій руху Опору в Україні в роки Другої світової війни.

Продовженням ІV Драгоманівських читань стала плідна секційна робота, присвячена актуальним проблемам дослідження історії Другої світової війни. Учасники конференції приділили значну увагу важливим питанням у вивченні наймасштабнішої війни в історії людства, полемізували, а подекуди навіть дискутували з принципових питань із колегами-науковцями.

Під час роботи першої секції, доповіді та повідомлення учасників якої було присвячено державно-політичним процесам та міжнародним відносинам напередодні, у роки та після Другої світової війни (співголови – канд. іст. наук, доц. кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін ІО НПУ *О.Т.Шевченко* та канд. іст. наук, ст. викл. кафедри всесвітньої історії ІО НПУ *К.О.Гула*; секретар – *Г.О.Харлан*) було розглянуто, зокрема, питання військово-промислового співробітництва СРСР і Ваймарської республіки в 1925–1933 рр., роль фашистських організацій у суспільно-політичному житті Ірландії 1930-х рр., правові засади організації та діяльності Верховного Суду Української РСР у другій половині 1930-х рр., форми і методи американської дипломатії періоду Другої світової війни та багато інших.

Під час роботи другої секції – «Бойові дії, окупаційний режим та рух Опору в період Другої світової війни» (співголови – канд. іст. наук, доц. кафедри історії України ІО НПУ *К.П.Двірна* та канд. іст. наук, доц. кафедри всесвітньої історії ІО НПУ *О.С.Черевко*; секретар – *Я.І.Щипець*) основну увагу доповідачів було зосереджено на формуванні й структурі нацистського окупаційного режиму та його особливостях на українських землях, матеріально-побутових умовах життя населення України, голокості тощо.

Третя секція присвятила свою роботу вивченню соціокультурних процесів та наслідків Другої світової війни (співголови – канд. іст. наук, викладач Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди Т.Ю.Нагайко й аспірантка історичного факультету Донецького національного університету О.С.Мармілова; секретар – С.П.Биховець). Наукові розвідки учасників конференції стосувалися особливостей реалізації освітньої політики окупаційної влади в Україні, організаційно-кадрового забезпечення цензурної діяльності в УРСР першої половини 1940-х рр., ідеологічно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації та ін. Зацікавила і спроба О.С.Мармілова щодо створення «колективного портрета» оstarбайтера з Донеччини на основі джерелознавчого аналізу фільтраційних справ. Цікавою своєрідним методологічним підходом та насиченою фактами виявилася доповідь аспірантки кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М.П.Драгоманова *Т.М.Бондар*. Молода дослідниця запропонувала колегам попередні результати свого вивчення проблеми соціальної адаптації переміщених осіб з України у 1944–1945 рр., зокрема в контексті реалізації її основних чинників.

До складу четвертої секції ввійшли молоді науковці, що цікавляться питаннями історіографії та історичної біографістики (співголови – канд. іст. наук, проф. кафедри етнології ПО НПУ Г.В.Стрельський і канд. іст. наук, доц., докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова У.К.Асанова; секретар – О.Ф.Будзінська). Вони присвятили свої роботи історіографії «Великого терору» 1937–1938 рр. в Україні, проблемі репатріації іноземних військовополонених із СРСР у пострадянській історіографії і вивченню повоєнної зарубіжної історіографії національно-визвольного руху українського народу. Цікавим був також і розгляд молодими науковцями персоналій, наприклад, І.Д.Черняховського та У.А.Боданінського.

На завершальному пленарному засіданні конференції було підбито підсумки роботи молодих науковців. Керівники секцій звернули увагу присутніх на важливість фахового наукового спілкування у середовищі студентів, аспірантів, молодих науковців-істориків педагогічних вузів та академічних наукових установ України, а також підкреслили необхідність обміну результатами наукових досліджень із проблематики вітчизняної та всесвітньої історії періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.), їх популяризації та ширшого впровадження у навчальний процес. Водночас, учасники конференції звернули увагу громадськості, влади та політичних сил України на неприпустимість використання суперечливих і контраверсійних питань вітчизняної історії Другої світової війни з метою політичних та ідеологічних спекуляцій, для дискредитації політичних опонентів, перетворення суто наукових проблем на інструмент передвиборчої боротьби, що свідомо працює на розкол українського суспільства.

Заступник голови оргкомітету конференції д-р іст. наук, проф. *О.В.Потильчак* підкреслив, що сьогодні слід зосередитися на розробці актуальної проблематики наукових досліджень історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни 1939–1945 рр., дотичних проблем передвоєнного та повоєнного часу, та причин і наслідків глибоких суспільно-політичних процесів 1930–1940-х рр., якомога ширше залучаючи до цієї справи школярів – членів Малої академії наук України, студентів, аспірантів і молодих науковців.

Результати роботи IV Драгоманівських читань молодих істориків опубліковано у збірнику матеріалів конференції. Оргкомітет сприятиме їх популяризації через газету НПУ імені М.П.Драгоманова «Педагогічні кадри», видання «Історія України», «Освіта» та ін. Чергові Драгоманівські читання молодих істориків планується провести навесні 2012 р.

Ю ВІЛЕЇ

В.К.ГУРА

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Л.О.ЛЕЩЕНКА

Історик-дослідник має володіти декількома важливими речами – невтомністю в пошуку першоджерел та нової інформації, ретельністю аналізу наукового матеріалу, об'єктивністю оцінок і висновків. Немалу роль відіграє відсутність консерватизму в ідеях, відчуття нового, готовність і спроможність до широких узагальнень історичного процесу. Це особливо стосується сфери всесвітньої історії та міжнародних відносин, в якій необхідно знати і враховувати специфіку еволюції зарубіжних країн, визначати інтереси різних акторів, часто суперницькі, виявляти витоки та наслідки конфліктів. Серед розмаїття міжнародних проблем постає завдання розкрити реальне місце й роль України у світовій спільноті як в історичній ретроспективі, так і в сьогоденні та майбутті. На наш погляд, наукова постать доктора історичних наук, професора Леоніда

Овдійовича Лещенка перебуває на гідному місці в цьому історичному інтер'єрі. Ювіляр зробив помітний внесок у розвиток української історичної науки, а останнім часом і політології.

З'явився на світ Леонід Овдійович 2 червня 1931 р. у селі Городниця Уманського району Черкаської області в селянській родині. Великий вплив на виховання хлопчика справили батьки: Овдій Микитович, колгоспний бухгалтер, і Килина Андронівна, доярка на колгоспній тваринницькій фермі. Допитливого школяра рано навчили читати й писати, прищепили інтерес до пригодницької літератури,

пов'язаної з життям людей у далеких, екзотичних країнах. У дитячій свідомості глибоко запали розповіді про Китай одного з його дідусів, який брав участь у російсько-японській війні, під час битви під Мукденом 1905 р. потрапив в японський полон, повернувшись до рідного села тільки в 1907 р.

Війна, що спалахнула 22 червня 1941 р., втягла підлітка у свій вир. Він брав участь у драматичному перегоні поголів'я колгоспної худоби за Дніпро, а далі його евакуаційний шлях проліг до заволзьких степів – у Саратовську область. «Дитина війни», Леонід сповна пізнав і біди тієї грізної доби, і повоєнні труднощі.

Середню школу він закінчив у 1949 р. у селі Ладижинка на Уманщині та, здійснюючи юнацьку мрію, поступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Навчався тільки на «відмінно», користуючись принадною можливістю здобувати бажані знання з допомогою відомих українських учених-дипломатів П.П.Удовиченка, В.Я.Тарасенка, доцентів В.А.Жебокрицького, М.К.Коростаренка та ін. Ґрунтовне вивчення базових і спеціальних дисциплін, освоєння іноземних мов дозволило здібному студенту здобути диплом із відзнакою за фахом «історик-міжнародник, референт, перекладач» та рекомендацію кафедри міжнародних відносин університету до аспірантури.

Того ж 1954 р. Л.О.Лещенко успішно витримав вступні іспити, ставши аспірантом Інституту історії АН УРСР зі спеціалізації «новітня історія Китаю». Відтепер і на довгі роки його життєвий шлях буде пов'язаний саме з цим інститутом, де відбувалося його становлення як вченого-міжнародника. Орієнтація на дослідження історії країн Далекого Сходу виникла не випадково. Українське сходознавство зазнало непоправних втрат у роки сталінських репресій і виявилось фактично розгромленим. А враховуючи також бурхливий розвиток дружніх відносин між СРСР і КНР в 1950-х рр., виникла наукова потреба вивчення історії Китаю. Л.О.Лещенко став по суті одним із перших учасників повоєнного відродження сходознавства в Україні.

Молодий аспірант, опинившись у потужному науковому середовищі академічного інституту, з ентузіазмом поринув у дослідницьку роботу, в чому йому сприяли поради та консультації наукового керівника – кандидата історичних наук і дипломата Олексія Дорофійовича Войни й досвід таких знаних істориків, як О.К.Касименко, І.О.Гуржій, Ф.П.Шевченко, В.І.Клоков, М.А.Рубач та фахівців-міжнародників Д.М.Сташевського й Р.Г.Симоненка. Кандидатська дисертація Л.О.Лещенка «Утворення КНР та китайсько-американські відносини в 1949–1955 рр.» була виконана вчасно (захист відбувся 29 грудня 1959 р.), на її основі опубліковано монографію «Провал американської політики ізоляції Китаю».

Праця базувалася на доступній для того часу інформації – документах і матеріалах ООН, офіційних публікаціях, статистичних довідниках, періодичних виданнях китайського, американського та англійського походження. У ній доводилася перспективна неспроможність американської політики невизнання КНР, а з позицій міжнародного права і реального становища показувалась абсурдність того, що законне місце Китаю в Раді безпеки ООН займав представник збанкрутілого тайванського чанкайшистського уряду.

У цей же час Л.О.Лещенко розширював діапазон своїх сходознавчих студій. Саме тоді з'явилась його праця «Про вплив Жовтневої революції на розвиток визвольної боротьби народів Китаю, Індії та Японії», в якій розкривався зміст «Руху 4 травня» 1919 р. в Китаї, характер масової громадянської непокори послідовників учення Магатми Ґанді в Індії та «рисових бунтів» в Японії. Ювіляр часто публікувався на шпальтах «Українського історичного журналу». Зокрема, у 1966 р. з'явилася його стаття «Пам'яті Сунь Ятсена (До 100 річчя з дня народження)».

Так само актуальною була його стаття «Американська політика «далекосхідного Мюнхена» в переддень війни на Тихому океані (1938–1941 рр.)», в якій показувалася недалекоглядність курсу Вашингтона на умиротворення японського агресора в Китаї, що призвело до трагедії в Пірл-Гарборі 7 грудня 1941 р.

Серйозним тестом на наукову й громадянську зрілість стало призначення Л.О.Лещенка в 1961 р. вченим секретарем Інституту історії АН УРСР, обов'язки якого він успішно виконував майже чотири роки. Непросто було поєднувати наукову й науково-організаційну роботу, оскільки в той час функції вченого секретаря інституту були багатогранними й полягали у забезпеченні діяльності дирекції, учених рад – робочої і з захисту дисертацій, конкурсної комісії, організації планування та звітності, виконання видавничого плану, підтримання внутрішньої дисципліни тощо. Крім того, у першій половині 1960-х рр. інститут перебував на переломі, оскільки йшлося про вивільнення історичної науки від наслідків культу особи Сталіна, про певне «розкріпачення» її. В Інституті історії АН УРСР ішли гострі дискусії на цьому ґрунті, що дало підставу гумористам говорити про виникнення в системі АН ще одного «інституту сварки». За цих умов учений секретар відіграв роль «посередника» й завдяки своєму хисту дипломата та природній толерантності користувався повагою наукового колективу, сприяючи нормальному і вчасному виконанню планових завдань. Ветерани інституту згодом не раз згадували результативність роботи цього вченого секретаря.

У 1960-х рр. Л.О.Лещенко підготував і опублікував низку наукових і науково-популярних праць – «Японія сьогодні» (1960 р.), «Країна трьох тисяч островів (Сучасна Індонезія)» (1964 р.), «З руїн війни до тривкого миру» (1967 р.), а також чимало статей в «Український історичний журнал». Особливо варто відзначити вихід у світ монографії «Україна на міжнародній арені (1945–1949)» (1969 р.). Незважаючи на певні радикальні оцінки, передовсім щодо української діаспори, характерні й обов'язкові для часів суцільного домінування комуністичної ідеології у СРСР, ця книга і до сьогодні є цінним джерелом знань про зовнішньополітичну діяльність УРСР в перші роки повоєнної доби. Вона ґрунтувалась на залученні численних нових матеріалів з архіву республіканського МЗС, ЦДАЖР і соціалістичного будівництва у Москві (фонди Всесоюзного Товариства культурних зв'язків із закордоном), архіву ІІІ ЦК КПУ та архіву Держплану при РМ УРСР. Тут уперше прояснено замовчувану діяльність ЮНРРА в Україні (ЮНРРА – Адміністрація допомоги і відбудови при ООН) та об'єктивно висвітлено цей приклад спільної дії країн антигітлерівської коаліції вже в мирних умовах. Автор подав ретельний аналіз діяльності УРСР на Паризькій мирній конференції 1946 р., Дунайській конференції 1948 р., висвітлив українську позицію в «німецькому питанні» та активність УРСР в ООН. Так само непересічне значення мала опублікована чергова монографія «СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції (1941–1945 рр.)» (1973 р.), в якій було розкрито форми і методи радянсько-канадської співпраці в боротьбі проти спільного ворога – нацистських агресорів.

Велике значення для підвищення якості та аргументованості досліджень мало чотиримісячне наукове відрядження Л.О.Лещенка як стипендіата ЮНЕСКО до Канади, США і Великобританії в 1974–1975 рр. В архівосховищах та провідних книгозбірнях цих країн він збирав матеріали не тільки з внутрішньої та зовнішньої політики Канади, а й для тодішнього проекту багатотомної історії України, зокрема про революційні події в Україні 1905–1906 рр. (депеші консульств США і Великобританії в Києві та Одесі у Вашингтон і Лондон), про невелику хвилю реєміграції патріотично налаштованих українців із США й Канади на початку 1920-х рр.

до України з метою заснування зразкових сільськогосподарських комун та їх трагічну долю під час колективізації.

На основі багатих першоджерел Л.О.Лещенко підготував і опублікував у 1982 р. монографію «Фермерський рух у Канаді (1900–1939)», яку 1985 р. захистив у Київському університеті, одержавши науковий ступінь доктора історичних наук. У 1991 р. йому було присвоєно вчене звання професора. Під час «перебудови» зарубіжні наукові контакти поживалися. Леонід Овдійович поряд з іншими українськими та канадськими дослідниками був залучений до підготовки спільної праці «Українські канадці в історичних зв'язках з Батьківщиною», що вийшла друком у 1991 р. двома мовами. Тоді ж він узяв участь у науковій конференції в Канадському інституті українських студій Альбертського університету, присвяченій 100-літтю прибуття перших українських поселенців до Канади. Він також публікує брошуру «Канада – наш сусід і партнер» (1990 р.). Не полишає наукового інтересу й до проблем війни і миру, уміщує розділи в колективній монографії «Антифашистська солідарність у роки Другої світової війни (1939–1945)» (1987 р.), в яких на основі архівних джерел показав різні форми й прояви цієї солідарності в Китаї, Монголії, Індії і на Цейлоні. Крім того, побачили світ його брошури «Мирне співіснування й класова боротьба» (1973 р.), «Розрядці немає альтернативи» (1987 р.), «Європейська безпека: проблеми і перспективи» (1981 р.) та ін. У виданій Інститутом історії України НАНУ в 2001 р. книзі «Нариси з історії дипломатії України» вміщено його великий розділ «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни.

Молода незалежна Україна потребувала кваліфікованих дипломатичних кадрів, і вітчизняне МЗС запросило професора Л.О.Лещенка на посаду радника-посланника першого складу посольства України в КНР. У Пекіні ювіляр працював протягом 1993–1996 рр., використовуючи свій фах, здібності аналітика для захисту національних інтересів України за рубежом. За свідченнями українських дипломатів, його аналітичні матеріали часто слугували зразком для тогочасних працівників зовнішньополітичної сфери.

По завершенню дипломатичної роботи за кордоном Л.О.Лещенко з 1997 р. і дотепер працює головним науковим співробітником відділу країн Азії і Африки Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ, а також веде спецкурс у Дипломатичній академії України при МЗС України.

Незважаючи на поважний вік, Леонід Овдійович продовжує плідно працювати, досліджуючи сучасні міжнародні проблеми, зокрема еволюцію внутрішньої і зовнішньої політики КНР, інтеграційні процеси в Південно-Східній Азії, українсько-китайські відносини тощо. Він є членом двох спеціалізованих учених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій, бере активну участь у патріотичному вихованні молоді, читаючи курс лекцій у Київському гуманітарному інституті. Його виступи завжди відзначаються ґрунтовністю за змістом та яскравістю за формою. Водночас це скромна людина, яка щедро ділиться своїми ідеями та багатим науковим досвідом, що викликає глибоку повагу. Л.О.Лещенка відзначено Подякою Президента України (2003 р.), Почесною грамотою МЗС України (2001 р.), Почесною грамотою Президії НАН України (2001 р.), Золотою медаллю Товариства «Знання» України (2008 р.). За визначні досягнення й особистий внесок у взаєморозуміння між народами в 1983 р. був удостоєний звання почесного громадянина міста Балтімор (штат Меріленд, США).

Сердечно вітаючи ювіляра, українська історична спільнота щиро бажає Леоніду Овдійовичу Лещенку доброго здоров'я та подальших творчих успіхів!

О.О.КОВАЛЬЧУК

**ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА І.Ф.ЧЕРНІКОВА**

1 січня 2011 р. виповнилося 80 років Ігорю Федоровичу Чернікову – відомому українському сходознавцю, доктору історичних наук, професору, лауреату премії Академії наук УРСР імені Д.З.Мануїльського, автору понад 200 публікацій з історії Туреччини, українсько-турецьких взаємин, міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході, проблем орієнталістики.

Народився І.Ф.Черніков у селі Піски Лохвицького району Полтавської області. Після закінчення у 1949 р. зі срібною медаллю середньої школи №39 міста Миколаєва поступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка, навчання в якому завершив із відзнакою у 1954 р.

Протягом трьох років працював учителем історії у середніх школах Києва з викладанням низки предметів англійською мовою. 1 листопада 1957 р. І.Ф.Черніков став аспірантом Інституту історії АН УРСР зі спеціалізацією «історія Туреччини». Його науковим керівником був доктор історичних наук, професор А.П.Ковалівський (1895–1969 рр.) – видатний український учений-сходознавець, який зробив колосальний внесок у справу підготовки в Україні орієнталістичних кадрів, зокрема тюркологів. Без перебільшення можна стверджувати, що такі відомі українські тюркологи післявоєнного періоду, як Я.Р.Дашкевич, Н.С.Рашба, О.І.Ганусець, Д.М.Філіпенко відчували на собі тією або іншою мірою благотворний вплив Андрія Петровича Ковалівського. Безперечно, що поради та рекомендації наукового керівника відіграли пріоритетну роль при виборі І.Ф.Черніковим теми його кандидатської дисертації – «Радянсько-турецькі взаємини у 1923–1935 рр.». Одноійменною монографією вченого (Київ, 1962 р.) була успішно захищена 24 грудня 1962 р., причому першим опонентом виступив тодішній «патріарх» радянської тюркології професор Анатолій Пилипович Міллер (1901–1973 рр.).

Завдяки хрущовській «відлизі» кінця 1950-х – початку 1960-х рр., коли чимало рідкісних архівних матеріалів стали доступні широкому загалу, І.Ф.Чернікову вдалося чи не вперше згадати на повний голос прізвища багатьох як союзних, так і українських політиків, дипломатів, учених, громадських діячів, що були безпідставно репресовані сталінським режимом, а їх імена на тривалий час піддані забуттю.

Натхнений таким першим відчутним успіхом у науці, І.Ф.Черніков продовжує розробляти проблематику тюркологічних досліджень, результатом чого стала його праця «Турецька республіка в 50-і – 60-ті роки ХХ ст. З історії зовнішньої політики» (Київ, 1967 р.). На конкретних прикладах, із залученням нових та свіжих на той час турецьких матеріалів, автор переконливо показав непопулярність та згубність для національних інтересів цієї країни однобічну орієнтацію на США.

У певною мірою підсумковій монографії «В інтересах миру й добросусідства (про радянсько-турецькі відносини в 1935–1970 рр.)» (Київ, 1977 р.) І.Ф.Черніков дослідив насичені найважливішими подіями етапи радянсько-(українсько)-турецьких взаємин новітнього часу у політико-дипломатичній, торговельно-економічній та науково-культурологічній сферах. Причому при скрупульозному та неупередженому вивченні матеріалів, як турецьких, так і західних, відкрилася можливість нового підходу та переосмислення низки зовнішньополітичних кроків уряду Туреччини в роки Другої світової війни.

Парадоксально, але факт – тема «Радянсько-турецькі відносини» принаймні два десятиліття (у 1960–1970-х рр.) у дослідженнях сектору Туреччини Інституту сходознавства АН СРСР чомусь не фігурувала. І тільки на початку 1980-х рр. вийшла у світ колективна монографія «СРСР і Туреччина. 1917–1979» (Москва, 1981 р.).

Тим часом із погляду професійного зростання у І.Ф.Чернікова все було досить логічно та вмотивовано – він пройшов шлях від молодшого і старшого наукового співробітника (1960–1978 рр., Інститут історії АН УРСР) до завідувача відділу країн, що розвиваються, а потім головного наукового співробітника Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (з 1992 р. – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАНУ).

Плідною була участь Ігоря Федоровича у роботі низки міжнародних наукових форумів. У 1970–1980-х рр. він тричі перебував у службових відрядженнях у Туреччині в рамках діяльності утвореної на своєму першому конгресі (Софія, 1966 р.) Міжнародної асоціації з вивчення країн Південно-Східної Європи (Association Internationale d'Etude du Sud-Est Européen; AIESEE), яка функціонувала під патронатом ЮНЕСКО. Так, у жовтні 1973 р. І.Ф.Черніков виступив із доповіддю у Стамбулі на колоковіумі «Стамбул як центр об'єднання культур балканських, середземноморських, слов'янських і східних народів (XVI–XIX ст.); у серпні 1979 р. – в Анкарі на IV конгресі учених-балканістів. Як представник УРСР брав участь і виступив на Міжнародному колоковіумі ЮНЕСКО (Париж, 16–19 грудня 1981 р.). Його доповідь «Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник сучасної турецької держави» присвячувалася 100-річчю від дня народження цього відомого політичного діяча. У жовтні 1983 р., перебуваючи у Стамбулі у відрядженні по лінії ЮНЕСКО, І.Ф.Черніков відвідав престижний Босфорський університет, де на засіданні кафедри політичних наук прочитав лекцію «60-річчя українсько-турецького договору від 2 січня 1922 р. про дружбу і братерство та надзвичайної місії М.В.Фрунзе в Анкару». І.Ф.Черніков також був співголовою міжнародного семінару, організованого Інститутом орієнталістики Чехословацької академії наук у Празі разом з Інститутом соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (жовтень 1988 р.).

Майже два десятиліття Ігор Федорович незмінно входив до складу вчених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій факультету (потім інституту) міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ. Він і зараз докладає зусиль для підготовки молодих кадрів українських орієнталістів, будучи членом ученої ради Інституту сходознавства імені А.Ю.Кримського НАН України. Протягом усієї своєї науково-педагогічної діяльності близько трьох десятків разів виступав як офіційний та неофіційний опонент. Майже всі його аспіранти, здобувачі, особи, які постійно користувалися порадами та консультаціями І.Ф.Чернікова, отримали науковий ступінь кандидата наук. Ювіляр також брав участь у підготовці трьох докторів наук.

Перу Ігоря Федоровича Чернікова належить понад 200 опублікованих праць, причому близько 25 вміщено на шпальтах «Українського історичного журналу» (це статті, повідомлення, історіографічні огляди, рецензії, повідомлення з наукового життя тощо). Сердечно бажаємо ювілярові доброго здоров'я й успіхів!

С.В.ВІДНЯНСЬКИЙ

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА М.М.АЛЕКСІЄВЦЯ

Приєднуючись до численних поздоровлень наукового і громадського загалу України та зарубіжних країн, редколегія «Українського історичного журналу» щирозсердечно вітає відомого історика, педагога, організатора української історичної науки, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Миколу Мироновича Алексієвця зі славним ювілеєм!

Як кожний справжній учений М.М.Алексієвць пройшов тривалий і складний шлях науково-професійного зростання. Його біографія є відображенням суперечливої та багатогранної історії СРСР та України другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. Народився ювіляр 10 лютого 1941 р. в місті Дубровиця Рівненської області у робітничій родині. У невеликому поліському містечку пройшли його дитинство та юність. 1959 р. закінчив десять класів Дубровицької середньої школи №1. Виявивши здібності до гуманітарних наук та відслуживши в армії, у 1963 р. майбутній історик поїхав до Києва, де з успіхом пройшов вступні випробування на історико-філософський факультет (нині історичний) Київського державного університету (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка), який і закінчив у 1968 р. з відзнакою й занесенням у Почесну книгу КДУ. За особливі заслуги в навчанні вже з другого курсу (включно до п'ятого) М.М.Алексієвць був лєнінським стипендіатом (найвища студентська нагорода тих часів).

Із 1968 р. доля надовго пов'язала М.М.Алексієвця з визначним українським ученим, всесвітником-германістом, провідним науковим спеціалістом Інституту історії (нині Інститут історії України НАН України) І.М.Куліничем, співпраця з яким виявилася доленосною. Відтоді під його впливом і науковим консультуванням почалося фахове дослідження німецької історії, яке завершилося захистом у КДУ кандидатської (1971 р.) і докторської (1986 р.) дисертацій. Утвердження ювіляра як викладача-історика, організатора історичної науки й освіти припадає на 1970–1990-ті рр., коли доля привела його на Тернопільщину. Спочатку М.М.Алексієвць працював старшим викладачем, а згодом доцентом Тернопільської академії народного господарства (нині Тернопільський національний економічний університет). У 1977 р. Микола Миронович перейшов на роботу в Тернопільський державний педагогічний інститут (нині Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка), де працював доцентом, завідувачем кафедри, деканом історичного факультету, проректором із навчально-виховної роботи. Дослідження питань зарубіжної і вітчизняної історії за пропозицією вченого і підтримки однодумців – колективу кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, яку він і нині очолює, стали одним із важливих напрямків у розвитку української історичної науки, осмислення й узагальнення історичних процесів уже в новітніх умовах становлення та розвитку державної незалежності нашої країни.

Зауважимо, що результатом кількарічної науково-пошукової праці, стажування в Київському, Дніпропетровському, Московському, Ленінградському, Волгоградському, Берлінському та Ляйпцизькому університетах, плідної співпраці з відділом всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ та Інститутом українознавства імені І.Крип'якевича, роботи в національних і зарубіжних архівах, бібліотеках стала підготовка дев'яти монографічних праць

із проблем всесвітньої та української історії. Усього, як професійний дослідник всесвітньої історії, історії України та історії української й зарубіжної культури, М.М.Алексієвцев створив значний науковий доробок, що становить понад 300 наукових публікацій, серед яких майже 20 навчальних підручників і посібників для студентів вищих навчальних закладів, у тому числі з грифом МОНМС України.

Здібності М.М.Алексієвця – вченого і досвідченого фахівця – особливо яскраво демонструє його діяльність як засновника, організатора й керівника тернопільської наукової школи з проблем історичної біографістики. Відбулося вже понад 25 науково-практичних конференцій, присвячених життю видатних українських діячів, учених, політиків, опубліковано майже 350 наукових праць. Значним внеском у національну історіографію стало видання за загальною редакцією професора М.М.Алексієвця тематичної монографічної праці «Українська історична біографістика: забуте і невідоме» (Тернопіль, 2005 р.). Увагу її авторів привернули найактуальніші аспекти діяльності й творчості відомих історичних постатей у контексті українського державотворення: митрополитів Петра (Могили) та Андрея (Шептицького), Дениса Зубрицького, Михайла Грушевського, Володимира Гнатюка, Мирона Кордуби, Олега Кандиби-Ольжича, В'ячеслава Чорновола, ін.

Ця праця викликала значний резонанс в Україні й дала поштовх подальшому поглибленому вивченню вітчизняної історії в особах, наукової й творчої спадщини вчених, визначних громадсько-політичних діячів у контексті вирішальних віх української історії. Це засвідчує друга частина «Української історичної біографістики», підготовлена вихованцями наукової школи професора М.М.Алексієвця в 2008 р. Її автори подали оригінальні історичні портрети таких видатних діячів, як Арсен Річинський, Улас Самчук, Богдан Лепкий, Зенон Кузеля, Степан Рудницький, Ярослав Падох, Микола Чубатий, Григорій Сковорода, Григорій Хомишин, Стефан Качала, Олена Кисілевська, Володимир Старосольський, Ярослав Стецько, Левко Лук'яненко та ін. Відтак, можна стверджувати, що завдяки науковій школі професора М.М.Алексієвця відбулося піднесення історичних досліджень в ТНПУ імені Володимира Гнатюка на новий якісний щабель.

Микола Миронович приділяє велику увагу підготовці молодих учених. Він був ініціатором відкриття аспірантури й докторантури на історичному факультеті ТНПУ. Під його безпосереднім керівництвом підготовлено 23 кандидата історичних наук. Службові обов'язки, а також участь у написанні колективних праць постійно вимагають від М.М.Алексієвця поєднання наукової роботи з науково-організаційною діяльністю. Із 1995 по 2006 рр. він був фундатором, головним редактором «Наукових записок Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка» (серія «Історія»), нині – член редакційної колегії Міжнародного збірника наукових праць «Україна – Європа – Світ» (серія «Історія, міжнародні відносини»), який видається з 2008 р. Постійно бере участь у міжнародних та всеукраїнських конференціях, форумах, семінарах, член спеціалізованої вченої ради Д 76.051.06 Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, член експертної та науково-методичної комісії МОНМС України.

Микола Миронович – чудовий і невтомний керівник та організатор української історичної освіти. Саме завдяки його зусиллям у 1993 р. в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка було створено історичний факультет, який перетворився на визнаний в Україні центр високопрофесійної історичної вищої освіти. На новий рівень сягнула науково-дослідницька діяльність студентів факультету в контексті вимог Болонського процесу. Завдяки його праці досягнуто успіхів у кваліфікаційній фаховій підготовці студентів та

аспірантів, докторантів, відкрито центр молодих учених щодо вивчення зарубіжної історії. Ювіляр любить викладацьку роботу і студентів, а вони відповідають йому взаємністю. Лекції з дисциплін «Основи наукових досліджень», «Методологія наукових досліджень» читає професійно, розкуто, яскраво. Окрім науково-методологічної ерудиції, вони відзначаються тонким відчуттям матеріалу, виявляють талант ученого-педагога.

У своїй науково-педагогічній праці ювіляр керується засадами наукової етики, фаховості, ініціативності та відповідальності. Микола Миронович вирізняється доброзичливим ставленням до колег і наукової молоді, тактовністю. Свій ювілей відомий історик зустрічає в доброму здоров'ї і з амбітними планами щодо подальшого оновлення української історичної науки, підготовки нових поколінь істориків.

Зазначимо, що Микола Миронович Алексієвець виховав «історичну династію». Так, його дружина, Марія Олександрівна, захистила кандидатську дисертацію зі спеціальності «історія України» і є знаним істориком-екологом. Батьківською стежкою пішла донька Леся, котра у 30-річному віці здобула науковий ступінь доктора історичних наук зі спеціальності «всесвітня історія», авторка понад 250 наукових праць, у т.ч. 15 монографій і навчальних посібників із грифом МОНМС України, лауреат багатьох всеукраїнських і міжнародних конкурсів наукових праць молодих учених, іменної стипендії Верховної Ради України за результатами Всеукраїнського конкурсу наукових праць найбільш талановитих молодих учених 2010 р. Донька Оксана – докторант Київського лінгвістичного університету.

У людях ювіляр цінує професіоналізм, порядність, виваженість, доброту та скромність. Усе це допомагає у роботі тим, хто поряд із ним працює, його шанують і люблять. Тож щиро зичимо Миколі Мироновичу Алексієвцю довголіття, подальшої натхненної праці, нових творчих здобутків!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Акимович Є.О.

Українська культура в історичному вимірі. (IX–XVII століття). – Одеса: Маяк, 2009. – 496 с.

Апанович О.

Козацька енциклопедія для юнацтва: Книга статей про історію буття українського козацтва / Упор. О.Яремійчук. – К.: Веселка, 2009. – 719 с.

Баран В.Д.

У пошуках джерел українського народу: Вибрані наукові праці / Упор. Ю.Фігурний. – К.: ННДІУ, 2011. – 800 с.

Верховський М.М., Морозов А.Г.

Глюстрований словник-довідник з воєнної історії України. – Сміла: Тясмин, 2009. – 440 с.

Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Черкаська область. – К.: Знання України, 2010. – 351 с.

Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.

Об'єднана Європа: від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу (вид. 2-ге, допов. і переробл.). – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 395 с.

Гоголь и его литературное окружение. Восьмье Гоголевские чтения: Мат. докл. Междунар. науч. конф. (Москва, 1–4 апреля 2008 г.) / Под общ. ред. В.П.Викуловой. – Москва: Фестпартнёр, 2009. – 304 с.

Гоголь и русская литература. Девятое Гоголевские чтения: К 200-летию со дня рождения великого писателя: Мат. докл. Междунар. науч. конф. (Москва, 1–5 апреля 2009 г.) / Под общ. ред. В.П.Викуловой. – Москва: Фестпартнёр, 2010. – 464 с.

Декларація про державний суверенітет України: Історія прийняття, документи, свідчення / Гол. ред. ради О.Барабаш. – Житомир: Рута, 2010. – 868 с.

Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Зб. наук. пр. на пошану акад. Ю.С.Шемшученка. До 75-річчя від дня народження / Редкол. О.Ф.Андрійко, В.П.Горбатенко, В.Н.Денисов. – К.: Юридична думка, 2010. – 456 с.

Дзюба І.

Прокислі «щі» від Табачника: Галичанофобія – отруйне вістря українофобії. – Дрогобич: Коло, 2010. – 112 с.

Діагноз КІБ: шизофренія: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи /

Упор. і ред. Ю.Зайцев. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – 240 с. (серія «Усна історія України ХХ ст.»)

Добржанський О., Старик В.

Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.): Док. і мат. – Чернівці, 2009. – 512 с.

«Договори і постанови...» / Упор. О.Алфьоров. – К.: Темпора, 2010. – 152 с.

Звагельський В.В.

Історична географія Лівобережної України доби середньовіччя (в контексті досліджень «Слова о полку Ігоревім»). – К.; Суми: Сумський держ. ун-т, 2010. – 236 с.

Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2010 році: Проект у 2 ч. – К.: НАН України, 2011. – Ч.1. – 332 с.

Іваницька С.

Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок ХХ ст.). – Запоріжжя: Провіт, 2011. – 452 с.

Історія України: Джерельний літопис / За ред. В.І.Червінського, М.І.Обушного. – К.: Дирекція ФВД, 2008. – 800 с.

Каляндрук Т.

Таємниці бойових мистецтв України. – Л.: Піраміда, 2007. – 304 с.

Карпатська Україна в журналі «Пробоем» 1934–1943. – Ужгород, 2009. – 203 с.

Карпов В., Табачник Д.

Військова символіка держави. – К.: Либідь, 2007. – 296 с.

Київ – перлина України: Бібліограф. покажчик / Уклад. Т.Буряк. – К.: Держ. б-ка України для юнацтва, 2010. – 65 с. (серія «Краєзнавство»)

Кіндер Г., Хільгеман В., Гергт М.

Всесвітня історія: dtv-Atlas: Довідник. – К.: Знання-Прес, 2007. – 664 с.

Константінова В.

Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.). – Запоріжжя: ТанDEM, 2010. – 596 с.

Корнієнко В.В.

Корпус графіті Софії Київської (XI – початок ХVIII ст.). – Ч.ІІ: Приділ св. апостолів Петра і Павла / Відп. ред. Н.М.Нікітенко. – К.: Горобець, 2010. – 272 с.

Косміна О.

Традиційне вбрання українців. – К.: Балтія-Друк, 2008. – Т.І: Лісостеп. Степ. – 160 с.

Лицар духу: Меморіальний збірник, присвячений проф. Я.Дашкевичу / Упор. І.Грич, А.Гречило, Н.Кіт та ін. – Л.: ІУАД, 2011. – 144 с.

Матвеева Л.В.

Владислав Бузескул – историк своего времени / Отв. ред. О.Б.Бубенко. – К.: Стило, 2008. – 713 с.

Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету / Упор. В.М.Константинова, І.І.Лиман. – К.: Освіта України, 2009. – Т.ІV: Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учителський інститут (1932–1953 рр.). – 782 с.

Михайлюк Ю.

Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 348 с.

Нескінченна подорож: Книга пам'яті Ореста Мацюка / Уклад. Г.Сварник, І.Сварник, Б.Якимович. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2009. – 372 с.

Нікітенко Н.

Софії Київській 1000 років / Під заг. ред. Н.М.Куковальської. – К.: Горобець, 2011. – 36 с.

Огуй О.

Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Молдавський період / Гол. редкол. Г.Боряк. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Ч.2: 1475–1585. – 304 с.

Онопrienko В.

Історія української науки: Курс лекцій. – К., 2010. – 652 с.

Пиріг О., Черняк Д.

Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення. – К.: УкрДрук, 2011. – 198 с.

Подкур Р., Ченцов В.

Документи органів государственной безопасности УССР 1920–1930-х гг.: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.

Рендюк Т.Г.

Україні Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 150 с.

Савойська С.В.

Українська мова як державна: освіта, політика. – К.: Вища школа, 2009. – 319 с.

Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. С.А.Слесарев. – К.; Глухів: Центр

пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2011. – Вип.4. – 468 с.

Слов'янський світ: Ілюстрований словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань, обрядів, легенд та їхніх відлунь у фольклорі і пізніших звичаях українців, братів-слов'ян та інших народів / Упор. О.А.Кононенко. – К.: Укр. міжнар. культ. центр, 2008. – 784 с.

Солдатенко В.

Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка, пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 68 с.

Софійські читання: Мат. V Міжнар. наук.-практ. конф. «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (Київ, 28–29 травня 2009 р.). Присвяч. 75-річчю Нац. заповідника «Софія Київська» / Відп. за вип. Н.М.Куковальська. – К.: Горобець, 2010. – 500 с.

Справа «Української філії Трудової селянської партії»: Зб. док. і мат. / Упор. Т.Ф.Григор'єва, В.І.Очеретянюк. – К.: Реабілітовані історією, 2010. – 368 с.

Студії з історії української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. пр. на пошану д-ра іст. наук, проф. Р.Я.Пирога з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя наук.-пед. діяльності / Гол. редкол. В.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011. – 406 с.

Творець української державності (до 145-річчя від дня народження Богдана Хмельницького): Метод.-бібліограф. мат. / Уклад. Н.Гуцул. – К.: Держ. б-ка України для юнацтва, 2010. – 85 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. / Упор. О.Сліпущко. – К.: Основи, 2008. – Т.І: Кієворуська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби середньовіччя (Х–XIII ст.). – 440 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. / Упор. В.Литвинов. – К.: Основи, 2008. – Т.ІІ: Ренесанс ідеї української державності (XIV–XVI ст.). – 616 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. / Упор. В.Шевчук. – К.: Основи, 2008. – Т.ІІІ: Битва за Козацьку державу (XVI–XVII ст.). – 496 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. / Упор. В.Шевчук. – К.: Основи, 2008. – Т.ІV: Спроби реанімації Козацької держави (XVIII ст.). – 528 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. / Упор. І.Дзюба. – К.: Основи, 2009. – Т.V: Романтики національного відродження (1800–1863 рр.). – 736 с.

- Україна: антологія пам'яток** державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Упор. О.Сліпущко. – К.: Основи, 2009. – Т.VI: Змагання за українську ідею. – 512 с.
- Україна: антологія пам'яток** державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Упор. Д.Павличко. – К.: Основи, 2009. – Т.VII: Відродження української державності. – 704 с.
- Україна: антологія пам'яток** державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Упор. Р.Мовчан. – К.: Основи, 2009. – Т.VIII: Розстріляне відродження України (1920-ті – 1930-ті рр.). – 776 с.
- Україна: антологія пам'яток** державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Упор. Ю.Сливка. – К.: Основи, 2009. – Т.IX: Час випробувань. Консолідація національно-патріотичних сил (1939 р. – початок 80-х рр. ХХ ст.). – 734 с.
- Україна: антологія пам'яток** державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Упор. В.Сергійчук. – К.: Основи, 2009. – Т.X: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 рр.). – 672 с.
- Україна в Центрально-Східній Європі** / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Вип.9/10. – 380 с.
- Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва: Зб. наук. пр.** / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. – 208 с.
- Українознавство ХХІ ст.: виміри розвитку: українознавство 2007–2009** / Гол. ред. П.П.Кононенко. – К.: ННДІУ, 2009. – 432 с.
- Український археографічний щорічник:** Нова серія / Гол. ред. П.Сохань. – К.: Укр. письменник, 2010. – Вип.15, т. 18: Український археографічний збірник. – 780 с.
- Усна історія голодомору 1932–1933 рр.** у Північному Приазов'ї: Мат. іст.-археограф. експедицій / Упор. В.М.Константинова. – Запоріжжя: Тандем, 2009. – 532 с.
- Усна історія голодомору 1932–1933 рр.** у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір / Упор. І.І.Лиман, В.М.Константинова. – Запоріжжя: Тандем, 2009. – 302 с.
- Флагман української юридичної науки:** До 60-річчя Ін-ту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України 1949–2009 / За ред. акад. НАН України Ю.С.Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2009. – 216 с.
- Чайковський А. Спогади. Листи.** Дослідження / Упор. О.В.Седляр, Б.З.Якимович. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2007. – Т.4. – 680 с.
- Шаповал Ю. Держава: Ілюстрована** енциклопедія України. – К.: Балтія-Друк, 2008. – 160 с.
- Шестаков П. Между днём и ночью:** Размышления о Гоголе. – Москва: Контакт-культура, 2010. – 160 с.
- Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська*

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

COMMEMORATING THE 20-TH ANNIVERSARY OF
INDEPENDENCE DAY OF UKRAINE

DANYLENKO V.M., SMOL'NITS'KA M.K. On the Way to Independence: Public Movements and Social Moods in USSR in Second Half of 1980s	4
AHAPOV V.L. (<i>Donets'k</i>). Relations of The Strike Miners and National-Democratic Movements in 1991	23
KUZ'MENKO Yu.V. (<i>Nizhyn</i>). August Putsch in 1991 and its Influence on the USSR Soviet Party Nomenclature	41
VIDNIANS'KYI S.V., MARTYNOV A.Yu. Foreign Policy of Ukraine: Evolution of Conceptual Basis and its Realization Problems	55
PADALKA S.S. Ukrainian Privatization in Authority – Society – Person Relations System (1991–2011s)	77
KOVPAK L.V. Environmental Policy in Ukraine: Basic Principles of Formation and Realization Ways (1991–2011s)	93
SHUL'HA T.S. Achievement of Independence in Ukraine's Citizenry Social Consciousness . . .	108

MATIAKH V.M. Pylyp Orlyk the Hetman in Emigration: Politician's Historical and Historiography Portrait	116
HAI-NYZHNYK P.P. Coup D'etat on April 29, 1918: Causes and Course of Power Seizing by P.Skoropads'kyi	132

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

LYSENKO O.Ye. Researches of World War II History in Modern Ukraine: Main Tendencies and Perspectives	165
YAS' O.V. Neoromanticism in S.Tomashivs'kyi Historical Vision	195

BOOK REVIEWS

SHANDRA V.S. A.S.Minakov. Governor Corps and the Central Authority: Relation Problems (Based on the Materials of the Provinces of the Center of Chernozemye During the Second Half of XIX – Early XX Period)	215
KURAEV O.O. Protection of Historical and Cultural Memorials in Ukraine (1917–1919s): Collection of Documents and Materials	221

CHRONICLES

SHLIAKHOV O.B. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). III Scientific Readings Commemorating Professor A.M.Chernenko "On the Questions of Political History of Ukraine and Russia"	223
AFONINA I.O. IV Drahomanov Young Historian Readings	226

ANNIVERSARIES

HURA V.K. Commemorating the 80-th Anniversary of Doctor of History, Professor L.O.Leshchenko	228
KOVAL'CHUK O.O. Commemorating the 80-th Anniversary of Doctor of History, Professor I.Ph.Chernikov	232
VIDNIANS'KYI S.V. Commemorating the 70-th Anniversary of Doctor of History, Professor M.M.Aleksiiievets'	234

NEW PUBLICATIONS Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	237
--	-----